

Шарк Қаёқузи

2000

1

69-ЙИЛ ЧИҚИШИ

Адабий-ижтимоий журнал

Мухаррир
Омон МУХТОР

Таҳририят ҳайъати раҳбари
Ўткир ҲОШИМОВ

ТАҲРИРИЯТ ВА ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ

Ҳумоюн Акбаров
Асад Дилмурод
Нуриддин Зайниев
Жўра Йўлдошев
Бахтиёр Карим
(Мухаррир ўринбосари)
Қосимжон Мамедов
Мурод Мансур
Қуронбой Матризаев
Холмуҳаммад Нуруллаев

Абдулла Орипов
Икром Отамурод
Ботир Парпиев
Ихтиёр Ризо
Юсуф Файзулло
(Масъул котиб)
Ислом Шоғуломов
Рустам Қосимов
Адҳам Ҳожи

МУАССИСЛАР:

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ,
ЎЗБЕКИСТОН ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИНИ
ДЕМОКРАТЛАШТИРИШ ВА ҚўЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ
ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ЖАМҒАРМАСИ

*Бу йил — келаси йилнинг остона-
си.*

XX асрнинг сўнги йили.

2001 йил Янги XXI аср бошланади.

*Ўзбекистон Мустақиллигининг 10
йиллиги нишонланади.*

*Биз ташкил топганига 70 (асли
тарихи бўйича 80) йил тўлаётган
журналимиз саҳифаларида мана шу
улкан давр нафасини акс эттириб
боришга ҳаракат қиламиз.*

*2001 йилдаги яна бир муҳим
воқеа — буюк бобокалонимиз Али-
шер Навоий таваллудининг 560 йил-
лиги (вафотининг 500 йиллиги). Биз
журнал саҳифаларида ушбу санага
бағишланган турли ижод наму-
наларини ҳам ҳозирдан ёритиб бора-
миз.*

560

АЛИШЕР НАВОИЙ ҒАЗАЛИГА МУҲАММАС

*Оламки, қошингда ё бўлибдур,
Юзунгда кезар сабо бўлибдур,
Босган қадаминг садо бўлибдур,
Кўзунг не бало, қаро бўлибдур,
Ким жонга қаро бало бўлибдур.*

*Боқма манга, деб у шарт қилди,
Рағимни бутун у зард қилди,
Жисмимни йўлида гард қилди,
Мажмуъи давони дард қилди,
Дардинги, манга даво бўлибдур.*

*Ҳолим эмас эрди элда пинҳон,
Умрим уйини у қилди вайрон,
Сарсон бўлайинми ёки яксон, —
Ишқ ичра анинг фидоси юз жон,
Ҳар жонки, санга фидо бўлибдур.*

*У қайтмаса, не қилай, хатодин,
Дарс олмаса вақтида ҳаёдин,
Қўрқиб ҳам ўтирмайин Худодин, —
Бегона бўлибдур ошнодин,
Бегонага ошно бўлибдур.*

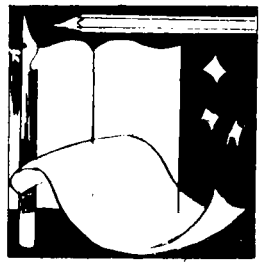
*Мен дердим, анинг нидоси жоним,
Олисдаги нур либоси жоним,
Кўксимдаги моҳ равоси жоним,
То қилди юзунг ҳавоси жоним, —
Юз сори анга ҳаво бўлибдур.*

*Қисматми ишққа эрди монё,
У билмади — мангу не, не оний,
Бу кун ўтадир, келар-ку соний, —
Бақо топар улки, бўлди фоний,
Раҳравга бақо фано бўлибдур.*

*Кўй, қилма, Омон, шикоятми ишқ,
Шундайдир азал ҳикоятми ишқ,
Лекин йўқ экан ниҳоятми ишқ, —
То тузди Навоий ояти ишқ,
Ишқ аҳли аро наво бўлибдур.*

Омон Мухтор

Мусаввирлик ва Шарқ Рафаэли

(Буюк ўзбек мусаввири Камолиддин Беҳзод таваллудининг 545 йиллигига)

Биз — ўзбеклар қандай саодатманд халқмизки, қайси биримиз қайси соҳага қадам қўймайлик, олдинда ўша соҳани юксак чўққига чиқариб қўйган даҳолар қарши олади: шеърятда ҳазрат Навоий, Мирзо Бобуру Шоҳмашраб, табобатда Ибн Синою Ар-Розийлар, мусаввирликда Маҳмуд Музаҳҳибу Камолиддин Беҳзод...

Улар ҳаёти ва ижоди авлод-авлодларга бир мезон сифатида қолган бўлиб, уларни Оллоҳ таоло йўлчи юлдузлар қилиб яратгандек.

Яратган Эгамга беадад шукроналар бўлсинки, фикру ўйларимиз, ҳайрат ва ҳаяжонларимиз салмоғи ҳамда миқёси ана ўша ажодлар меросига муносиб бўлиши лозимлигини ҳамиша ҳис этиб турамыз. Бу масъулиятни бир муддат назардан қочириб бўлмайди. Акс ҳолда халқ тараққиётдан тўхтаб қолади.

Бу гап-сўзлар Камолиддин Беҳзоддай йирик мусаввир бобомизнинг миллатимиз маънавияти ривожига тутган беқийёс ўрнига ҳам бевосита алоқадор.

Тўғри, китобга расм ишлаш антик давр охирларида, милоннинг дастлабки асрларида ҳам мавжуд бўлган. (Масалан, Теренций қўлёзмаси, «Илиада»да). Шунингдек, Ўрта Осиё, жумладан ватанимиз ҳудудида ҳам қўлёзмаларга ишланган сувратлар қадимдан бор. Аслида, бу санъат X—XI асрларда ривож топганди. Лекин ҳеч бир мусаввир Беҳзодчалик гўзал ва нозик, маънодор ва бадиий жиҳатдан етук ижод намуналарини яратиб, уни қиёмига стказмаган эди. Шунинг учун ҳам, улар орасида айнан Камолиддин Беҳзод «Шарқ Рафаэли» деган юксак шарафга эга бўлган.

Буюк инсонларни «ўз даврида қадр топмаган» дейишни одатда, ҳуш кўрамыз. Беҳзод тўғрисида сўз кетганда ҳам шунга ўхшаш гапни ишлатса бўладигандек кўринади. Болалигида бошдан кечирган етимлиги, Шайбонийхон босқинларида тортган жабрлари ва умрининг охирларида Шоҳ Тахмоспидан қўрган хўрликлари бунга асос бўладигандай. Бундан ташқари, салтанатларнинг йўриғи бўлақча; ўзича ранг танлашади, ўзича мавзу топишади. Кўпинча юрак бир четда қолиб, буюртма асарлар яратишга тўғри келади. Тўрт ҳукмрон жабридан тўзмаган сабот — Беҳзоднинг сабри кимнинг сабри эдики, кўр замонларга ранглардан дарс берди, майсалар сувратини қўли қонларга ночор совға қилиб тутқазди. Лекин бу бир қарашда шундай. Ахир, у Ҳусайн Бойқаро саройидаги «Нигорхона»да раис сифатида хизмат қилган. 1512 йилда Эрон подшоҳи Исмоил Сафавий ҳам, бошқа санъаткорлар қатори, буюк бу рассомни Табриз кутубхонасининг китобдори этиб тайинлаган. Ҳатто душман босиб келган пайтда, бошқа бойликлари қатори, улуғ мусаввирнинг душман қўлига ўлжа бўлиб тушиб қолишидан хавотирланади. Тўғри, бу хавотирда шоҳнинг даҳо санъаткор ҳурматида ўз шуҳратини ошириш йўлида фойдаланишдек худбин бир ният бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Лекин Беҳзод чизган сувратларга назар солар эканмыз, унинг ҳақиқатгўй рассом бўлганлигини англаймиз. Чунончи рассом ҳаётининг сўнгги йилларига оид шоҳ асарларидан бири — икки туянинг олишуви манзарасини кузатайлик: унда оқ ва қора туя олишмоқда. Икки киши эса, уларнинг арқонларидан ушлаб турибди. Кузатувчилар ва туялар ҳолатидан ҳақиқий жанг бўлганлиги сезилади. Мусаввир унда мураккаб ҳаракатларни бағоят усталик билан тасвирлай олган. Унда акс этган маъно ҳам гўзал — ҳаётда оқ ва қора кучлар ҳамиша беомон бир-бири билан кураш олиб боради.

Фалсафада биз ўрганган, билган нарсаларимиз ҳақиқий ўзимизники бўлиши ва аксинча билмаган, кўрмаган нарсаларимиз бизники бўлмаслиги борасида бир ақида

бор. Лекин Камолиддин Бехзод чизган асарларнинг тўқсон тўққиз фоизи хорижий мамлакатларнинг кутубхона ва музейларида сақланмоқда. Бири Вашингтонда, бири Лондонда, Фарангистонда, ҳозиргина биз тилга олган, рассом 70 ёшга тўлган пайтида яратган «Туялар жанги» ҳам Истамбулдаги Гулистон санъат кошонасининг мураққасида (альбомида) сақланиб келмоқда. Юртимизда бу асарлардан кўчирмаларгина қолган. Рассомнинг асарига эса, кўчирмаларга қараб баҳо бериб бўлмайди. Бошқача айтганда, етарли даражада улардан завқ олиб бўлмайди.

Демоқчиманки, Мустақиллигимизнинг ана-мана ўн йиллиги нишонланади. Сарф-харажат қилиб, олиб келиш керак уларни! Халққа кўрсатиш керак! Ўрганиш ва билиш керак! Ана ўшандагина яна бизнинг халқимиздан янгидан-янги Рафаэллар чиқади. Ана ўшанда Ойбекнинг «Навойи», Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романидаги каби эпизодик тимсол бўлиб эмас, Бехзод образи бир даҳо сифатида ўз аксини топади. У халқимизнинг маънавий бир бойлигига айланади.

Бундан йигирма йиллар муқаддам мен ҳам «Бехзоднинг бир куни», деб номланган драматик достон қоралаб, мазкур журнал саҳифаларида эълон қилгандим. Лекин ҳозир ўйлаб қарасам, асарда Бехзод шахсиятига унчалик кириб бора олмаган, унинг тўлақонли тимсолини ярата олмаган эканман. У буюк рассом ижодини ўрганишга иштиёқ, билишга эҳтиёждангина иборат бўлиб қолган экан! Лекин инсон тирик экан, умид билан яшайди. Насиб этса, Бехзод дунёсига яна кириш ниятим йўқ эмас.

Бошқа ёзувчи ва шоирларимизга ҳам шуни тилайман.

Шукур ҚУРБОН

КУНДАЛИК ФАРОЙИБОТЛАР

1-январда Янги йил нишонланди.

Эрта-индин Наврўз келади.

У ҳам Янги йил.

Биз Мустақилликка эришгандан буён Янги йилни икки марта қаршиляпмиз.

«Ҳар кунинг бўлсин Наврўз!» — дейди Шоир.

Шундай бўлгани яхши. Янғиланиш — тугилиш, демек.

* * *

29-февралда туғилганларга қийин.

Ҳар тўрт йилда бир марта туғилган кунини нишонлайди. Феврал 28 кун бўлган йилларда уларнинг туғилган куни «йўқолади».

* * *

8-мартда туғилган аёлларга мазза!

Бир байрами икки байрам бўлади.

Шу куни туғилган эркакларга ҳам яхши!

У хотинини табриклаши баробарида, хотини ҳам уни табриклайди. Эр билан хотин тенглашиб қолади.

ЗАМОНДОШ

Соғлом авлод иши

Баҳодир Махситов,

Ўзбекистон Давлат жисмоний тарбия ва спорт қўмитаси раиси, «Меҳнат шўхрати» ордени совриндори

БУЮК МАМЛАКАТНИ
СОҒЛОМ МИЛЛАТ,
СОҒЛОМ АВЛОД
ҚУРАДИ

Тасаввур қилинг, юртимиздан олис бир мамлакатда нуфузли халқаро спорт мусобақаси. Юзлаб давлатлар вакиллари қаторида Ўзбекистон спортчилари ҳам ғолиблик учун курашаяпти. Ниҳоят, беллашувлар тугайди. Шоҳсунанинг энг юқори поғонасига ўзбек спортчиси кўтарилди. Унинг шарафига давлатимиз мадҳияси янграб, байроғимиз сарбаланд бўлади. Ўша мусобақада иштирок этган минглаб мухлислар, спортчи ва мураббийлар, миллионлаб телетомошабинлар ана шу ажойиб, ҳаяжонли лаҳзаларнинг гувоҳи бўлишади. Ўзбекистон деган ном қалбларга муҳрланади. Ватанимизнинг, миллатимизнинг обрўсига обрў қўшилади.

Минг шукурлар бўлсинким, Мустақиллик бизга дунёнинг истаган бурчагига бориб азиз Ватанимиз, сахийқалб халқимиз шон-шўхратини оламга дoston қилишдек бебаҳо имкониятларни берди. Хурматли Президентимизнинг бундан олти йил муқаддам «Ҳеч бир нарса мамлакатни спорт каби тезда дунёга машҳур қила олмайди», деган сўзлари нечоғли ҳақиқат эканлигини ҳаётнинг ўзи исботлаб турибди. Спортчиларимиздаги бу қатъий ишончнинг сабаби нимада? Биз ана шулар ҳақида батафсилроқ сўзлаб бериш учун Ўзбекистон Давлат жисмоний тарбия ва спорт қўмитаси раиси Баҳодир Махситовга мурожаат қилдик.

— Ватанимиз Мустақилликни қўлга киритгандан буён ўтган жуда қисқа вақт ичида Ўзбекистон кўп соҳаларда мустақкам оёққа туриб олди. Миллатлар аро ҳамжиҳатлик, жамиятни босқичма-босқич ривожлантиришнинг ҳар томонлама чуқур ўйланган йўли, амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотлар давлатимизнинг халқаро миқёсдаги нуфузини беқиёс даражада оширди. Биргина спорт соҳасида ҳам ана шу юксалишлар ўзининг ёрқин ифодасини топмоқда. «Ҳар нарса йироқдан кўринар аён» деган ибора бор. Шундан келиб чиқиб, нуфузли халқаро ва Осиё спорт ташкилотлари раҳбарларининг мамлакатимиздаги барқарорлик, жисмоний тарбия ва спортни, Олимпия ҳаракатини ривожлантириш борасида амалга оширилаётган ишларни юксак даражада баҳолаб, Ўзбекистонни спорти кундан-кунга ривожланаётган мамлакат сифатида эътироф этаётганликларини чуқур мамнуният билан таъкидлашимиз керак.

Мустақил Ўзбекистоннинг илк қонунларидан бири «Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида» ҳамда илк таъсис этилган олий мукофотларидан бири «Соғлом авлод» ордени эканлигининг ўзиёқ давлатимиз раҳбарининг спорт-соғломлаштириш борасида тутган йўли, мақсади ва сиёсатини яққол англатиб турибди. Қисқа вақт мобайнида юртимизда қад ростлаган энг замонавий спорт иншоотлари ва уларда ҳар йили ўтказилаётган кўплаб нуфузли халқаро спорт бўйича мусобақалар, жаҳон, Осиё чемпионатларига халқимиз кўникиб ҳам қолди.

Узоққа бормайлик, бундан ўн йил муқаддам мана шундай ҳашаматли спорт иншоотлари-ю, мана шундай улкан спорт мусобақаларини тасаввуримизга сиғдира олармидик? Йўқ, албатта. Буларнинг бари Истиклолимизнинг буюк неъматини ва Президентимиз Ислом Каримовнинг беқиёс саъй-ҳаракатлари мевасидир.

Мамлакатимизда жисмоний тарбия ва спорт давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Соҳани ривожлантиришга ана шу нуқтаи назардан келиб чиқиб катта аҳамият берилмоқда. Буни бугун бутун дунё билади ва тан олади. Халқаро Олимпия қўмитаси президенти Хуан Антонио Самаранч Олимпия ҳаракати ва спортни ривожлантиришдаги хизматлари учун мамлакатимиз Президентига ХОҚнинг олий мукофоти — Олимпия Олтин орденини чуқур мамнуният билан топширди. Маркиз Х. А. Самаранч буни ўзбекистонлик журналистларга берган интервьюсида қуйидагича изоҳлади: «Президент Ислом Каримов жамият ҳаётида спорт ўрнига катта аҳамият бермоқда ва шунинг учун сизнинг мамлакатингизда спорт юқори суръатларда ривожлантирилмоқда». Ҳали ўз тарихида бирон-бир давлат раҳбарини ўзининг олий мукофоти билан тақдирламаган Осиё Олимпия кенгаши раҳбарлари қитъада Олимпия ҳаракати ва спортни ривожлантиришдаги буюк хизматлари учун давлатимиз раҳбарини «Олтин орден» билан тақдирлади. Президентимиз ўтган йили яна бир нуфузли халқаро спорт ташкилоти — ҳаваскор курашчилар халқаро федерациясининг «Олтин маржон» ордени билан тақдирланди.

Спортчиларимиз Олимпиада, Осиё ўйинлари, жаҳон ва Осиё чемпионатларида, бошқа йирик халқаро турнирларда салмоқли ютуқларни қўлга киритиб келишмоқда. Буларни бирма-бир санаб чиқишнинг имкони йўқ. Лекин энг асосийлари тўғрисида тўхталиб ўтишни истардим.

1994 йил Лиллехаммерда бўлиб ўтган XVII Қишки Олимпия ўйинларида илк маротаба мустақил Ўзбекистон давлати спортчилари қатнашишди. Бошқа давлатлардан юзлаб спортчилар бўлган бу нуфузли мусобақада бор-йўғи етти нафар вакилимиз иштирок этишди. Фристайлчи қизимиз Лина Черязова бу мусобақада юксак маҳорат кўрсатди. Илк маротаба Олимпиада ўйинларида Ўзбекистон спортчиси шаънига мадҳиямиз янграб, давлатимиз байроғи баланд кўтарилди. Линага Олимпия олтин медалини шахсан ХОҚ президенти Самаранчининг ўзи топширди.

1994 йилнинг ёзида Хиросима (Япония)да бўлиб ўтган XII Осиё ўйинларида қитъанин 42 мамлакати вакиллари бор эди. Қарийб беш минг спортчи спортнинг 34 тури бўйича медаллар учун баҳслашишди. Мустақил давлат вакиллари сифатида илк маротаба бундай нуфузли мусобақаларда иштирок этган вакилларимиз беллашувларда юксак натижаларни қўлга киритишиб (жами 40 медал), нафақат Осиёни, балки дунёни ҳайратга солишди. Ушбу Осиё ўйинларида Япониядан 900, Хитой ва Жанубий Кореядан 700 нафардан зиёд

спортчи иштирок этган бўлишса, ҳамюртларимиздан 120 нафар вакил қатнашди. Ўзбекистон кучли бешликдан жой олди. Футболчиларимиз эса чинакамига қахрамонлик кўрсатишди — миллий терма жамоамиз XII Осиё ўйинлари голиби бўлди.

1998 йили Таиландда ўтган XIII Осиё ўйинларида ҳам вакилларимиз жами 40 та медални қўлга киритишди. Агар 1994 йилги XII Осиё ўйинларида футболчиларимиз бутун қитъани лол қолдирган бўлишса, Таиландда боксчиларимиз чинакам шов-шувга сабаб бўлишди. Ўн нафар боксчимиздан тўққизтаси совринли ўринларни эгаллашди. 1996 йили Атлантада бўлиб ўтган XXVI ёзги Олимпиада ўйинларида дзюдочи Армен Богдасаров кумуш, боксчи Карим Тўлаганов эса бронза медалларини қўлга киритишди.

Ўтган 1999 йил спортимиз тарихида унутилмас саҳифаларга, ёрқин ғалабаларга бой бўлди. 27 майда Вазирлар Маҳкамасининг « Ўзбекистонда жисмоний тарбия ва спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги тарихий қарори ва Давлат дастури эълон қилинди. Бу мамлакатимизда спорт-соғломлаштириш ишларини қонуний асосда тубдан ривожлантириш имконини беради. Агар 1993—1997 йилларда Республика спортчилари Олимпия спорт турлари бўйича жаҳон чемпионатларида 2 олтин, 2 кумуш ва 3 бронза медалларини қўлга киритган бўлсалар, 1999 йилнинг ўзиде улар 2 олтин, 3 кумуш ва 2 бронза медалларига сазовор бўлдилар. Муҳаммадқодир Абдуллаев, Ўткир Ҳайдаровлар бокс бўйича жаҳон чемпиони бўлишди. Ўзбекистон дзюдо тарихида илк маротаба Фарҳод Тўраев жаҳон чемпионатида кумуш медални қўлга киритди.

Бундан ташқари, теннисчи Ирода Тўлаганова Англияда бўлиб ўтган нуфузли «Уимблдон» турнири ва АҚШ очиқ чемпионати голибаси бўлди. Артур Григорян профессионал бокс бўйича жаҳон чемпиони унвонини ўнинчи маротаба муваффақиятли ҳимоя қилди.

Футболчиларимиз Бирлашган Араб Амирликларида бўлиб ўтган Осиё кубоги мусобақаларининг саралаш босқичида барча рақиблари устидан ишончли ғалабага эришиб, бу йил Ливанда бўладиган финал босқичи йўлланмасини қўлга киритишди.

Мамлакатимизда спортнинг миллий турларини ривожлантириш борасида ҳам катта ишлар амалга оширилмоқда. Ўзбек миллий кураши халқаро майдонга олиб чиқилди. Кураш халқаро ассоциацияси тузилди. Тошкентда кураш бўйича биринчи жаҳон чемпионати ўтказилди. Ақобир Қурбонов, Камол Муродов ва Тоштемир Муҳаммадиевлар кураш бўйича илк жаҳон чемпионлари бўлишди. Шунингдек, Жиззах шаҳрида илк маротаба аёллар ўртасида «Тўмарис» Республика фестивали, Навоийда кўпқари-улоқ бўйича биринчи халқаро турнир, Тошкентда «Белбоғли кураш» бўйича биринчи халқаро турнирлар ўтказилди.

Президентимизнинг 2000 йилни «Соғлом авлод йили» деб эълон қилишлари биз спорт аҳли зиммасига янада улкан вазифалар, масъулиятлар юклайди. Демак, юртимизда жисмоний тарбия ва спорт янада ривожланади.

Спортчиларимиз, мураббийларимиз меҳнати юртбошимиз, давлатимиз томонидан муносиб баҳоланиб келинмоқда. Юзлаб спортчи ва мураббийларимиз, спортимиз фахрийлари Ватанимизнинг олий мукофотлари, фахрий унвон, орден ва медалларига сазовор бўлишди.

Бу йил ҳам спортимиз тарихи ёрқин ғалабалар билан бойишига астойдил ишонамиз. Спортчиларимиз Сиднейда бўладиган XXVII ёзги Олимпиада ўйинларида муносиб иштирок этиб, Ватанимиз шухратига шухрат қўшиш учун астойдил тайёргарлик кўрмоқдалар.

Мамлакатнинг келажагини эса соғлом авлод яратади. Президентимиз Ислон Каримов Конституция кунига бағишланган тантанали маросимда 2000 йилни «Соғлом авлод йили» деб эълон қиларкан, жумладан шундай дедилар: «Сохибқирон Амир Темур бобомиз «Аскарлари бақувват эл қудратли бўлур, қудратли элнинг аскарлари бақувват бўлур» деган. Шу фикрни давом эттириб, мен «фарзандлари соғлом юрт қудратли бўлади, қудратли юртнинг фарзандлари соғлом бўлади», деб айтмоқчиман». Ҳақиқатан ҳам, буюк келажакка кўз тиккан юртимизда баркамол авлод тарбияси Давлат сиёсати даражасига чиқди. Бу эътибор, ғамхўрлик ҳақида ҳар қанча тўлқинланиб гапирсак, шунча оз.

МАРҒИЛОНСОЙ БҮЙЛАРИДА

*Марғилонсой буйлари сўлим сайхон,
Қизларининг сочи сунбул, буйи райхон,
Бўлар бўлмас гап ташласанг, гап айтмаса,
Уйлаб гапир, буйлаб гапир, дўсти нодон.*

*Марғилонсой буйларининг чинори бор,
Қизларининг чароси бор, хумори бор,
Узни биллиб ўрин толган ой дейдилар,
Ой қизларнинг чинор буйли чин ёри бор.*

*Марғилонсой буйларининг шашти бўлак,
Сой сувининг феъли бўлак, гашти бўлак.
Сой сувига буйлагандек буйлар бўлсанг,
Ёр кўнгулунинг боғи бўлак, дашти бўлак.*

*Марғилонсой буйларидан шамол эди,
Билиб билмай айтганларинг кўксим эзди.
Буйламадинг, уйламадинг, дўсти нодон,
Уйламасдан айтганларинг йўлим кесди.*

*Марғилонсой буйларига йўлим тушди,
Ўтган кунлар сабоғига уйим тушди.
Сой баҳона, Малика ҳам айтиб-айтиб,
Яхшиларга кўзим тушди, кўнгулум тушди.*

ИККИ ОШИҚ...

Балиқларга розимизни айтмайлик.

Халқ қўшиқларидан.

*Ой сирғалиб борар осмон саҳнида,
Зар сочлари мунис кўксини тутмиш,
Кўзларида сузгун-сузгун нашида.*

*Лаҳза-лаҳза фироқ жонидан ўтмиш,
Иулга чиқмиш ўзин Зухрога чоғлаб,
Ширин, Лайло азмин дилга жо этмиш.*

*Ой боради булутлардан йироқлаб,
Юлдузларнинг кўксига ёнар ҳавас,
Ой боради қуёшга умид боғлаб.*

*Ҳижронлардан бошин кўтариб бирпас
Тун пардасин суриб қўяркан нари,
Ё Раб, қуёш кўзларига ишонмас!*

*Олислардан келар ойи — дилбари,
Шошиб-тошиб қуёш чиқади пешвоз,
Кўзларига уринган ёрми, пари?!*

*Не маломат, не кўргулик ва не роз,
Ойга узатилган қуёш қўллари,
Ваҳ... муаллақ қолди боз устига, боз!*

*Учрашмаса бўлмас энди йўллари,
Ой ортига қуёш йўл олар бўлди,
Умидларга тўлиб-тўлиб йўллари.*

*Олис юртдан қуёш йўл босиб келди,
Не фол, бевақт тушди туннинг пардаси,
Ой уйида, ой уйида йўқмиди?*

Малика Мирзаева

ЮЛДУЗЛАРНИНГ КЎКСИДА ЁНАР ҲАВАС

Малика Мирзаева фарғоналик. Уша ерда яшаб, ижод қилади. Шеърларида ўзига кадрдон водийнинг гўзал тароватини, одамларининг фазлу фазилатини, тонгларининг нурафшон насимларини, оқшомларининг сўлим шукуҳини, қизларининг хушрўй латофатини битади. Фарғонани қалбидан суюб мадҳ этади. Дилида пайдо бўлган кечинмаларини тўлиб-тошиб ифодалайди. Меҳрини меҳрига улайди. Бу жиҳат шоира шеърларига зеб беради.

Малика Мирзаева олтимиш ёшга тўлди. Таниқли шоирани қутлаймиз. Янги шеърларидан намуналарни журналхонларга ҳавола этамиз.

Таҳририят

Икки ошиқ севгининг овораси,
Тақдир бунча иккисини зор этди,
Еру кўкни тутди ишқ овозаси...

Ошиқларнинг рози фалакка этди,
Денгизларнинг, балиқларнинг уйида
Икки ошиқ учрашмоққа жазм этди...

МАЙДА-МАЙДА ЎРИЛГАН СОЧЛАР

Болалигим, тўхтагил, эркам,
Бўйларингга бўлай қоқиндиқ.
Эртакларга тўлсин дил ўлкам,
Сочларингга баргак тақиб чиқ.

Болаликнинг бозорларида
Бойчечакка бойланган уйим.
Тирикликнинг озорларида
Муножотга айланган куйим.

Боғ кўчада бир бола бор-а,
Юрак-бағри зардобга тўлган.
Шу болага кенг дунё тор-а,
Майда сочнинг асири бўлган.

Она ерим, она қишлоққа
Хаёлларим илашиб кетди.
Маликаси ўтган сўқмоққа
Қўшиқлари туташиб кетди.

ОҚ ЙЎЛ

Ажиб бир дунёсиз, укажонларим,
Ҳислар, туйғуларнинг мавжида сархуш.
Талпиниб турибсиз, эркажонларим,
Олисни кўзлаган сиз — учирма қуш.

Сезяпсиз, эртанинг ярқироқ тонги
Сизнинг қўлингизда топмиш оройиш.
Орзулар, ўйларнинг камалак ранги
Қалбингиз чўғлатар, бахш этар ёниш.

Ҳали кўз илғамас саҳро сиёғи,
Қанча мўъжизалар тугуни ҳозир.
Кўкка бош уражак оқ олтин тоғи,
Мардлик майдонлари сизга мунтазир.

Шу Ватан, шу тупроқ, замину замон
Сизнинг меҳрингизга ташна ул масъум.
Кулгуга чулғансин бу ёруғ жаҳон,
Бор бўлсин юзларда ёруғ табассум.

Қўлларда истиқлол олтин калити,
Мардлик-мустақиллик илми сизга ёр.
Оқ йўл, она юртим қизи-йигити,
Устозлар таълими бўлсин мадаккор.

Ажиб бир дунёсиз, укажонларим,
Ҳислар, туйғуларнинг мавжида сархуш.
Талпиниб турибсиз, эркажонларим,
Олисни кўзлаган сиз — учирма қуш.

Муқим хотирот йўқ дунёда сира,
Вақтлар юборади ювиб, учириб.
Фақатгина бир ҳис тортмагай хира —
Ватан меҳрин дилдан бўлмас ўчириб.

Алами кетмагай юрт тунроғида,
Бировлар утказган зулм, зурликнинг.
Энди асрагаймиз кўз қароғида
Саодат бахш этган эркин, ҳурликни.

Мозий садо берар ўй, ёдимизга,
Қайтадан тикладик қадри, шаъни.
Тилак шу — келажак авлодимизга
Қолдирайлик обод, озод Ватанни.

* * *

Сени билгандайман юз йилдан буён,
Назокат, карашма, чехранг ҳам таниш.
Кўзингда орзулар акс этмиш аён,
Керакмикин сени синаш, ўрганиш?!

Ошиносан беадад ғазалга, куйга,
Дилингда йўқ зарра ғуборинг, гардинг.
Ногаҳон ботурсан ҳаёлга, ўйга,
Менга ҳамроз эрур армонинг, дардинг.

Сўзни сотмагайсан арзон гаровга,
Сийқа ҳиссиётни олмагайсан тан.
Дош бериб келгансан ҳар хил синовга,
Муқаддас саналгай сенинг учун шаън.

Интилиб яшамоқ ҳамиша шараф,
Юксак чўққиларга қадалган кўзинг.
Товланиш бегона ҳавога қараб,
Ҳай жойда бор қатъий ўз айтар сўзинг.

Мен энди яшайман сени соғиниб,
Кўзларим термулиб йўлларингга зор.
Дунёга сиғмасман вужудим ёниб,
Сенсиз ўтган куним беҳуда, бекор.

* * *

Кунлар ўтсин осойишта, тинч,
Ҳамроз бўлсин шодлик ва севинч,
Кўнгулларга бахш этган илинж,
Кел... баҳордай гулдурос солиб!

Ларза солди умримга ҳаёт,
Хира тортди хотираю ёд,
Кўзин очсин мудроқ ҳиссиёт,
Кел... баҳордай гулдурос солиб!

Дил тебрансин ҳуснингни кўргач,
Гўзаликка яна юз бургач,
Сузиб ўтсин булутлар ўрқач,
Кел... баҳордай гулдурос солиб!

Кўнлар номим ёмонга йўйган,
Дардларимни афсонга йўйган,
Матлубимни осонга йўйган,
Кел... баҳордай гулдурос солиб!

Исмоил Тўхтамишев

КЎЗИНГДА ОРЗУЛАР АКС ЭТМИШ АЁН...

Таниқли шоир Исмоил Тўхтамишев шеърларининг мундарижаси — самимият. Самимиятни фикрга айлантиради. Самимиятни туйғуга йўғиради. Инсоний муносабатларнинг қирралари, йўсинлари борасидаги қалб садоларини ёзади. Кузатувларини ёзади. Таассуротларини гоҳ қувониб, гоҳ афсус ила дилидан айтади. Шу боиским, сўзида қадрдонлик, юракка яқинлик ҳисси етилади.

Исмоил Тўхтамишев бу йил элликка тўлади. Шоирни ушбу ёши билан табрик-лаб, янги шеърларидан намуналар бераётирмиз.

Таҳририят

*Куртак отсин ишқим яширин,
Хаёлларинг шириндан-ширин,
Барҳам топсин совуқ изғирин,
Кел... баҳордай гулдурос солиб!*

*Учмоққа шай қайрилма қошинг,
Ун саккиздан ошмасин ёшинг,
Шодликлардан чиқмасин бошинг,
Кел... баҳордай гулдурос солиб!*

* * *

*Қўлингизга тутдим хатимни,
Тукилган дард, ғам, ҳасратимни,
Дилим ёққан муҳаббатимни
Айта олмам бундан ошириб.*

*Қуволмасман кўнгулдан ғашни,
Юракдаги ўтни, оташни.
Сиздан раҳм, шифқат тилашни
Айта олмам бундан ошириб.*

*Ҳижронларда беҳуда толдим,
Хаёлингиз ичра йўқолдим,
Кўнгулгизни излаб йўл олдим,
Айта олмам бундан ошириб.*

*Яралганман шундай, дафъатан,
Қуроқ кўксим соғинчга ватан,
Майли, берманг дил розимга тан,
Айта олмам бундан ошириб.*

* * *

*Эҳтиром, мужассам нон ила тузга,
Эътибор моликдир айтилган сўзга.
Ҳаётдан бемаҳал кўзни юммасак,
Юз юзга тушади, кўз эса кўзга.*

* * *

*Қўлимда шамчироқ тутиб яшайман,
Айбу гуноҳингдан ўтиб яшайман.
Яхшиликни раво кўрмаслар, лекин,
Мен уни бир умр қутиб яшайман.*

* * *

*Кўнгулунг, руҳиятинг менга ҳали сир,
Унда балки гавҳар, балки жавоҳир.
Лекин учрашмоқлик оғир еен билан,
Айро тўшмоқ эса, ундан-да оғир.*

Сафар Барноев

Ҳикоялар

ТЕПАЛАР КЎЗЁШИ ШЎРТАК

Муродали тонг отар-отмас одатдагидек подасини қишлоқдан куришиб турадиган тепалик томон ҳайдаб кетди. Пода дегани ҳам турт совлиқ, икки эчки, битта серкадан иборат. Олдинлари бобоси уни уйғотарди.

— Тур, турақол, тулпор. Одам боласи бунча уйқучи булмайти. Эртароқ туриб қул-бетини ювгач, қуёшга, майса-гиёҳга салом беради. Мен ҳам қаторда борман, деб кучага чиқади. Мол-ҳолига қарайди.

Муродали аста-секин, бобоси уйғотмас-да, дик этиб урнидан турадиган булди. Бунга урганган серка қура тусиги очилмасданок, «Э, бормисан», дегандек, қуй-эчкиларга йўл бошлаб, тўғри дарвозахона томон йўналади.

— Жониворлар эгасини танийди-да, — дейди елкасига чопонини ташлаб чиққан бобоси. — Одамгаям, ҳайвонгаям бирдек меҳр керак. Қара, болам, сени кўриши билан ҳаммаси типирчилашга тушди. Айниқса, эрта туришинг хўп яхши булди-да.

Муродали таёқчасини уйнатиб, подасини суқмоқ йулдан тепалик томон ҳайдайди. Бобоси унинг изидан кузатиб қолади. Олдинда бораётган серка лапанглаб, шохларини бир томонга қийшайтириб, «Қани, орқамдан олға», дегандек, тепаликка етиб олиш учун шошади. Тепалик анча йил олдин жуда баланд эди. Бир томонида зах сув оқадиган зовур, кун чиқарида эса мозор. Ёз ойлари тепалик атрофи, кўҳна мозор усти қор ёққандек оппоқ булади. Кун иссиғида шўр дегани қатлам-қатлам кўпчиб чиқади. Зах сув эса зовурга сизиб оқади. Баҳор бошланди дегунча бу атрофда тикан, қамишлар гуркираб ўсади. Беор ажриқ илдиз отади. Худди ана шу кунларда бу ерларда қуй-эчки утлайди. Пода боқиш баҳонасида қишлоқ болалари яйраб қолади. Тепалик устига чиқиб варрак учиради. Ошиқ уйнайди. Қўшни қишлоқ тепаликларида уйнаб юрган болаларни ҳай-ҳайлаб чақиради. Бу атрофда баланд-паст тепаликлар кўп. Номлари ҳам ҳар хил. Бугдойтепа, Қамиштепа, Урганчтепа.

Тарих уқитувчиси Имомқул ака дарсдан ташқари машгулотларни худди ана шу ерларда утади. Тарих уқитувчиси ҳар гал болаларни бу ерларга бошлаб келар экан: «Ҳаҳ, дунё!» дейди-ю, оғир хурсиниб, тушунтира бошлайди:

— Болалар, сиз турган тепаликларда не-не азамат боболаримиз юрган. Қачон мен шу ерга келсам, юрагимга аллақандай оғриқ тушади. Улар минган отларнинг дугури, ҳайқириклари қулогимга чалинаверади. Мана шу тепаликлар устида бир замонлар қоровулбегилар яшаган. Ён-верида уларнинг қургонлари булган.

Муродали бир гал уқитувчисининг сузини булиб суради:

— Уртоқ муаллим, ҳозир уша қургонлар қаяққа кетди?

— Қаяққа кетарди, — деди Имомқул ака алам билан, — узимизнинг одамлар хароб қилди. Бу тепаликлар узи-уздан пайдо булмаган. Қадимги замонларда ҳам «ёвбосди» деган гаплар булган. Одамзод ҳеч қачон тинч яшаган эмас, ҳар доим очи туқига ҳужум қилиб турган. Бундан безган аҳоли ҳар ерда махсус тепаликлар барпо қилган. Уларда хавфдан хабар берувчи қоровулбегилар турган. Ёвнинг дарагини эшитиши билан узи турган тепада гулхан ёқиб, «Ёв келаяпти», — деб, қўшнисига хабар берган. Ана шундан кейин чор-атроф тепаликларда гулхан ёқилган. Қургондагилар ёвга қарши чиққан. Эҳ-ҳе, бу қўхна тарихда не қиргин-баротлар булиб ўтмаган...

Муродали уқитувчисининг ҳикоясини тингларкан, унинг хатти-ҳаракатини кузатади. Имомқул ака қачон бу ҳақда гапирмасин, бир ҳовуч шур тупроқни кафтига олиб, қош-қузига тегизади. Кейин ҳидлайди. Бошини сарак-сарак қилиб қўяди.

— Билсаларинг, мана шу шур тупроқдан ҳам аждодларимиз нафаси келади. Ана ушаларнинг куз ёшлари шур қилган. Фақат буни билиш керак, ҳис этиш керак. Унинг ҳам уз армони бор. У ҳам нафас олади. Бегона оёқ тегса, сизу бизга ухшаб изтироб чекади. Мана энди қоровулбегилар ҳам, ота-боболаримиз яшаган қургонлар ҳам йўқ. Бариси емирилиб кетди. Боболаримиз эса, — у шур босиб ётган мазорни курсатади, — мана бу ерни абадий ҳовли-жой қилиб ётишибди.

Ҳовли-жой деган гап Муродалига қизиқ туюлади. Елкасини қисиб, дуппайиб турган катта-кичик қабрларга тикилади.

Имомқул ака яна давом этади:

— Билсаларинг, тарихда гап кўп. Фақат уни урганиш керак. Ҳозиргиларнинг бу тепаликлар билан сира иши йўқ. Сизлар уни билмайсизлар. Менинг болалигимда ҳам мана шу атрофларда ярим-ёрти қургонлар бор эди. Барисини соз тупроқ деб ерларга қўшиб юборишди. Тепаликларни суриб ташлашди. Эсларингдан чиқмасин, тарихини унутган халқни тупроқ кечирмайди. Кейин қурибсизларки, ўз тарихидан мосуво булган одам учун икки дунё бир қадам. Билсаларинг, тарих одамни уйғотади, мудраб ётган кузларини очади. Кимлигини танитади. Ахир, дарахтнинг ҳам ўқ илдизлари булади-ку. Уқ илдиз чопилса нима булади?..

Муродали подасини тепалик сари ҳайдар экан, етиб келиши билан қулини қоши устига қўйиб, атрофга назар солади. Уқитувчисига тақлид қилиб бир сиқим шурхоқни чангаллаб, олдин ҳидлаб, кейин тилини теккизиб таъминини куради. Намунча шур, тахир, дейди ичида. Шунда уқитувчисидан эшитган сузлари эсига келади:

«Ноаҳил халқнинг пешонаси шур! Шуну билсаларинг булди...» Муродали бу сузларни эслар экан, узича фикр юритади. Шур босган ерларга куз югуртиради. Қайси бир тепалик қоровулбегиси ёвга ён босган булса керак-да. Мана бу ерда ётганларнинг устидаги шур шунинг белгиси эмасмикан? Бир пайтлар ана шу мазорда ётганлар унга ухшаб тонготарда тепалик устига чиқиб:

— Салом, қуёш, салом, майса-гиёҳ, мен ҳам сафда борман, — деб овоз берган булишса-чи? Бобоси унга ургатган сузларни бобокалонларидан эшитган-да.

Муродали шунданмикан, доим тепаликнинг қоқ белига етгач, чуқур нафас олиб, уша сузларни такрорлагани-такрорлаган:

— Ассалому алайкум, қуёш, ассалому алайкум, майса-гиёҳларим! Мана, мен уйғондим.

— Болаларим, — деди бир дарс орасида Имомқул ака, — сезиб юрибман, бирорталаринг ассалому алайкум деган сузни тулиқ айтолмайсанлар. Сузни чала айтган одам, тарихиниям ҳаминқадар билади.

Кейин тарих уқитувчиси бу сузнинг маъносини болаларга обдан тушунтирди.

Муродали уша дақиқадан бошлаб, кимни курса, қулини кўксига қўйиб, «Ассалому алайкум», дейдиган одат чиқарди. Айниқса, тепага етиб келгач, юраги тошиб кетади. У беғубор осмонга, тебраниб турган ут-уланга разм солади. Кейин шур босиб ётган мазор, янги-эски дуппайиб ётган қабрлардан куз узмайди. Узоқ уйга чумади. Бу ҳовли-жойларда ётганлар энди сира уйғонмайди. Ҳу, анави ёйилиб усган юлгун соясидаги қабрда онаси ётибди. Унинг кунгли тулиб кетади. Чуккалаб, қулини кўксига қўяди. Эшитилар-эшитилмас пичирлайди:

— Ассалому алайкум, онажон! Бугун яна сизга салом бергани келдим! — Муродалининг кипригида ҳалқа-ҳалқа ёш айланади.

Муродалди онаси қазо қилганида бор-йўғи уч ёшда эди. Одамлар онасининг тобутини худди ана шу юлгун ёнига қўйишди. Кейин...

Икки-уч кун утгач, Муродали бобосининг этагига ёпишди:

— Бобожон, онамла қани? Мени онамга обборинг.

— Вой, тулпорим-ей, — унинг бошини силади бобоси. — Онанг қошиқтарошликка кетган. Уйимизга кўп-кўп қошиқ олиб келади.

Муродалди бобосининг сўзларига чиппа-чин ишонди. Кўча-кўйда учраган болаларга:

— Менинг онамла қошиқтарошликка кетганла, — деб мақтаниб юрди.

Буни эшитган бобоси бир сафар уни бағрига босиб, ҳунграб йиғлаб юборди.

— Вой, тулпорим-ей. Сени не деб овутсам экан? Мени ҳам одамлар шундай деб овутишган. Онанг қошиқтарошликка кетган, деб бошимни силашган. Бу дунё шундай қурилган, болам. Овутишнинг йўллари кўп. Аслида кимдир келади, кимдир кетади. Уксимаган одамнинг узи йўқ. Пешонанг ёруғ бўлсин, тулпорим.

Муродалди бобосидан сўради:

— Бобожон, нега йиғлаяпсиз? Сизам онамни соғиндийизми?

— Э, сурама, болам, — деди бобоси. — Қошиқтарошлик билсанг... — Бобоси узини унглаб олиб, неварасига тушунтирди. — Минбаъд бу ҳақда сурама, катта бўлсанг ҳаммасини билиб оласан. Тушундингми?

Муродалди алланечук бўлиб кетди.

— Тушундим, — деди секингина.

— Баракалла, ақлли тулпорим, — бобоси унинг пешонасидан ўпди. — Ишқилиб сенинг умринг узоқ бўлсин, болам.

Муродалди шундан кейин маъюс юрадиган, қошиқтарошлик деган сузни ишлатмайдиган бўлди. Аммо, қачон тепаликка келмасин, юлгун соясидан кўзини узмайдиغان бўлди.

Муродалди эрталаб подасини ҳайдаб келар экан, ҳали атрофга қарашга улгурмай, тепалик ёнбошига бульдозер келиб тухтади. Кўп утмай, енгил машинада хужалик раҳбари Болта Уроқ етиб келди. Муродали, нима булар экан, деганича, турган жойида қотиб қолди. Бир маҳал бульдозер наъра тортганича тупроқ уюмини сура бошлади. Ие, деди беихтиёр Муродали, аждодларимизнинг ҳовли-жойини бузишаяптими?

— Тухтанг, ҳой, тухтанг! — Муродали бақирганича бульдозерга яқинлашди. Олдига ўтволиб, қўлини силкитди. — Шошманг, амаки, нима қилаяпсиз?

— Қоч, — деди бошига қийиқ боғлаб олган ҳайдовчи. — Қоч, тупроқ тагида қоласан!

Муродалди бульдозерга қараб юрди.

— Нима қилаяпсиз? Тухтанг! Мозорни бузманг! Ахир, гуноҳга қоласиз. Ҳозир бориб Имомқул акамни айтиб келаман.

Бульдозерчи унинг гапига эътибор бермай, «қоч», — деганича, ишида давом этди.

Муродалди ҳеч илож топмагач, қишлоқ томон чопди. Ҳовли орқасида ивирсиб юрган бобосини топди.

— Бобожон, — деди ҳансираб, — анави мазорни бульдозер билан бузишаяпти. Юринг.

— Қайси мазорни, болам?

— Онам ётгани-да!

— Қайси нобакордан бу иш чиқдийкин? Товба! Бу одамларнинг бошқа қиладиган иши йўқмикин? Мазор билан неча пуллик иши бор буларнинг?

— Бўлинг тезроқ, — қистади Муродали.

Бобоси қаддини ростлади.

— Чоп, қишлоқдагиларга хабар бер. Мен у томонга ўзим бораман.

Муродалди қишлоқ кучаси бўйлаб югурди.

— Ҳой, эшитаяпсизларми?.. Тепалик биқинидаги мазорни бузишаяпти! — Муродали бу сўзни то қишлоқ охирига етгунча уч-тўрт марта такрорлади. Далага йўл олаётганлар овоз келган томонга қарашди.

Муродалдининг овози бутун бошли қишлоққа таниш эди. Уни кўрганлар тухтаб қолди.

— Тепалик бошидаги мазорни бузишаяпти! — деди Муродали.

— Қайси мазорни?

— Ҳов анавини, ҳов анавини. Юринглар.

— Бу атрофда нима кўп, мазор кўп. Қайси бирини? — тунгиллади Камол Шариф.

— Ҳов, анавини, деяпман-ку!

Купчилик Муродали курсатган тарафга бир-бир қарагач, аста-секин жилди. Ариқдан нарига утишди. Фақат бир-иккита одамгина унинг ёнида қолди.

— Қаёққа кетаяпсизлар? — ариқдан нарига утганларга қаради Муродали.

— Қаёққа буларди? — жавоб берди Камол Шариф. — Шу қишлоқда туғилиб ўсиб, наҳотки, билмасанг. Ариқнинг нарёғидагилар тобутни ҳуу анави, Қамиштепага олиб боради. Сен булсанг, Урганчтепани курсатаяпсан. Бир қишлоқда яшаганимиз билан хок-жойимиз бошқа-бошқа.

Муродали қотиб қолди. Қишлоқ унча катта бўлмаса-да, уларнинг мозорлари бошқа-бошқа экан. Ариқнинг нарёғидагилари Қамиштепа сари йул олса, ариқнинг бу бетидагилари Муродали курсатган мозорга боришади. Унинг қарахт бўлганини кузатиб турган Яхшивой ака суз қотди:

— Болам, бизнинг қишлоқ етти уруг. Биз уруг талашиб ўтаяпмиз бу дунёдан. Шунинг учун ҳам биримиз икки бўлмайди.

Муродали бобоси тенги, доим соч-соқолини олиб юрадиган Яхшивойнинг бу сузидан кейин анча дадиллашди. Изига бефарқ қайтаётган одамларни куриб, чидаб туролмади. Овозининг борича, алам билан бақирди:

— Ҳой, етти уруглар!.. Мозорда нима айб? У ердагилар ҳеч нарсани талашмайди-ку!

Унинг бу сузлари Камол Шарифга таъсир қилдими, кўприк ўртасига етмай тухтади.

— Қариндош, куп куюнма. Биздан нима оласан. Мана, Имомқул муаллим келаяпти. Ушани олиб бор яхшиси. Хат-саводи бор. Жанжални ўшанга чиқарган.

— Сиз-чи? — суради Муродали.

Камол Шариф тилининг тагига бир отим нос ташлади:

— Энди, қариндош, мозорди бузишга директор рухсат бергандир-да.

Муродали тезда жавоб қайтарди:

— Директорниям кўрдим.

— Баракалла, қариндош, — деди Камол Шариф. — Болта Уроқ у ерда юрган бўлса, куринмаганим бўлсин. У билан уйнашиб бўладими? Биласанми, қариндош. Менинг бошимдаям бир олам ташвиш бор: кичкина ўғлимга томорқа олишим керак. Директур билан сану манга бориб, нима барака топанман? Бунинг устига, бор-йўги йунғичқага қоровулман.

Муродали велосипедда келаётган Имомқул акани кўриб, ҳимоячи топгандай типирчилаб қолди. Сабри чидамай, ҳовлиқиб, унга пешвоз чиқди.

— Уртоқ муаллим. Ҳу анави, тепа биқинидаги мозорни бузишмаяпти. Айтган тарихий тепалигингиз бор-ку. Мана бу одамларга айтсам, қулоқ солишмаяпти. Сиз юра қолинг.

Имомқул ака Муродалининг сузларини эшитар экан, велосипеддан тушмай, оёғини ерга тиради:

— Сен бу гапни қаердан олдинг?

Муродали, қулоқ солинг, дегандек, қулини чўзиб, тепалик томонни кўрсатди.

— Ҳууу анавини!

— Сен уни қаердан билдинг?

— Эрталаб мол боққани борсам, мозорни бульдозер бузаяпти. Ундан кейин тепаниям бузади-да. Ялиниб-ёлворсам ҳам бульдозерчи менинг гапимга қулоқ солмади. Биласиз-ку, менинг онам ҳам шу ерда ётибдилар.

— Қани, мингаш, — деди Имомқул ака, — олдин мактабга утайлик. Кейин у ёққа борамиз.

Муродали лип этиб велосипед орқасига мингашди. Ҳаш-паш дегунча мактабга келишди. Хужалик бошлиғи Болта Уроқнинг машинаси мактаб ҳовлисида турарди. Имомқул ака велосипедини пахса деворга суяб, ичкарига кирганда Болта Уроқ билан вақтинчалик директор ўрнида қолган илмий мударга юзлашди. Илмий мудар Имомқул акани куриши билан кузлари чакнаб кетди. Кейин, мана, иш бажарилди, дегандек, хужалик бошлиғига мамнун юзланди.

— Мана, Имомқул акага буюрамиз бу ишни. Болаларни олиб бориб айтганингиздек қилиб бажаришади.

Болта Уроқ яхши, дегандек, қақдини тиклади. Имомқул акага қўл учини узатди. Кейин курсатгич бармоғи билан Имомқул аканинг кифтига нуқиди:

— Сиз, ҳаялламай юқори синф болаларини йиғиб, тепалик тагидаги мозор томон боринг. Болаларга этакни бригад беради. Кеча тайинлаб қўйганман. Мен пешинларда ўзим бориб хабар оламан. — Болта Уроқ ортиқча гап қилмай машинасига яқинлашар экан, орқасига уғирилди: — Кечикмасдан боринглар-а.

— Ҳозир изингиздан жунатаман, — деди илмий мудир, қулини куксига қуйиб, хайрлашар экан.

— Узи нима гап? — суради Имомқул ака илмий мудирдан.

— Э, нима буларди, — қулини силтади илмий мудир. — Анави тепалик биқинидаги эски мозорни бузишармиш. Шунга угил болалардан 20—30 тасини юборинглар, деяптилар. Шуни ўзлари келмасдан бригад акага айтсалар ҳам буларди. Жа, мана шу киши камтар одам-да. Раҳбар ана шунақа булади. Машиналари билан тугри мактабга кириб келдилар-а, қаранг.

Имомқул ака илмий мудирнинг ҳавас билан гапираётганига ҳам ажабсиниб, ҳам гаши келиб суради:

— Болалар мозорда нима иш қилишар экан?

— Ҳой, шуниям билмайсизми? Мозор булгач, одамларнинг суяк-саёғини теради-да. Қишга утин терармиди? Директуримиз уша жойларда бирор нарса курса керак.

— Кейин нима қилишар экан?

— Айтдим-ку, нима қилишларини. Нима, гарангмисиз? Сизга бирор нарсани тушунтириб бўладими узи? Бузадиганам, тузадиганам улар булса. Боринг, топширқни бажаринг.

Имомқул аканинг кўзлари ола-кула булиб кетди. Беихтиёр бармоқларига қалтироқ тушди. Илмий мудирнинг сузини шартта булди:

— Қани, айтинг-чи, Қуйбоқар ака, сизу бизга, мактабга, ўқувчиларга ким хужайин? Узи бирор ҳақ-ҳуқуқимиз борми?

— Бу гапларийиззи, муллавачча, менга эмас, Болта Уроққа айтинг. Шу хужалиқда яшаганимиздан кейин раҳбарнинг айтганини қиламиз-да. Хизматкорлигингизни эсингиздан чиқарманг.

— Хизматкорликка ҳам ўт кетсин, — деди Имомқул ака. — Пахтага чиқ, деса, элдан бурун чиқамиз. Ягана, пилла, ҳаммасига тайёرمىз. Энди болаларни мозорга олиб чиқиб, аждодларимиз суягини тердириш қолганди.

— Ҳали шундайми? — газабланди илмий мудир. — Дарс пайтида, дарсдан кейин болаларни тепаликларга олиб чиқиб валдираганингиз камми?

— Мен уларга аждодларимиз тарихини ургатаяпман.

— Аждодларимиз тарихимиш. Мозорда, тепалиқда тарих нима қилади? Тарих китобларда ёзилади. Болаларни хомхаёл қилиб нимага тайёрлаяпсиз? Олдин синфда дарсингизни пухталаб утинг.

— Менга ҳарфхўрлик керак эмас, — деди тутаклиб Имомқул ака, — уёқларга олиб чиққан булсам, аждодларимиз изларини курсатдим. Тепаликларнинг яратилишини тушунтирдим.

— Топширқни бажаринг, — буюрди илмий мудир. — Сизга ўхшаган ҳавойи одамларни купини курганман. Бормасайиз, ҳозир яна келиб таъбимизни тирриқ қилади. Боринг, қунгироқни чалинг.

Илмий мудирнинг ўзи юқори синфларга апил-тапил кириб, йигирмадан ортиқ болани йиғди. Болалар дарсдан эртароқ қутулганига хурсанд булишиб, илмий мудирга эргашиди.

— Юр, сенам, — деди Имомқул ака Муродалига. — Ҳеч булмаса томошабин буларсан.

Улар тепа биқинидаги мозорга етиб келганларида икки бульдозер мозор тупроғининг ярмини бир чеккага суриб қуйганди. Болаларни кутиб ўтирган бригадир уларнинг ҳар бирига биттадан этак тутқазди. Болалар тупроққа аралашиб ётган суякларни теришга тушишди. Баъзилари эса бош чаноғини копток қилиб бир-бирига оширишди. Буни курган Имомқул ака узини тутолмай болалар томонга югурди:

— Бас қилинглар, тўхтанглар!

— Ахир, бунинг жони йуқ-ку, — кулишди болалар.

Муродали нима қилишини билмай қолди. Дам ўқитувчисига, дам юлғунлар оралаб чопқиллаб юрган мактабдошларига қаради. Шу пайт унинг кузи бобосига тушди. Танасига аллақандай илиқлик югуриб, бобоси томон юрди. Бобоси Муродалини курса ҳам, курмасликка олиб, тепалик сари йул олди. Усиқ юлғун тагига етгач, чукка тушиб, бармоқлари билан ер кавлай бошлади. Куп ўтмай этагидагини ҳозиргина қазиган кичкина хандақчага бушатди. Кейин, тимирскилаб, тупроқни йиғиб, кичкина тепача ҳосил қилди. Тупроқ юқи бармоқларини этагига артди. Шу алпозда овозини чиқармай ичида тиловат қилди. Қулини дуога очиб, учундан-узун дуо уқиди. Бобоси Муродалининг кузатиб турганини ҳам пайқамади. Муродали бобосининг сунгги айтган бир сузи — «омин»ни такрорлади.

Бобоси ўрнидан тургач, Муродали секин суради:

— Бобожон, бу ерга нима кумдингиз?

Бобоси ундан кузини олиб қочди:

— Э, болам, нима эмас, жигаримни қайта кумдим. Юр, энди кетдик...

Эртаси пешинда қишлоқ буйлаб дурилдоқ овоз эшитилди:

— Эшитмадим деманглар! Бугун пешинда тепа биқинида бузилган мозор ёнида худойи бўлади. Ҳамма худойига!

Бу Камол Шариф эди.

Куп утмай, қишлоқнинг каттаю кичиги бузилган эски мозор томон йул олди. Мозор тепасида Болта Уроқ, яна аллакимлар бош-қош бўлиб, келганларга жой курсатарди. Улар орасида Муродали, бобоси, тарих ўқитувчиси Имомқул ака куринмасди, холос.

Бунга ҳам анча йиллар бўлди.

Унда Муродали ун уч ёшда эди...

КОБРА

Бу воқеага бор-йўғи етти йил бўлди.

Келинг, борича айтиб берақолай.

Кобулга борган кунимизнинг олтинчи куни бизни ҳарбий қисмга учрашувга таклиф қилишди. Машинада эдик, то айтилган жойга етиб боргунча икки кузим ён-атрофда бўлди. Чап томонга қарайман. Узимизнинг қадимги уйларга ўхшаган лой сувоқ томларга кузим тушади. Унг томонда эса куп қаватли темир-бетон уйлар. Айтишларича, буларни шуровийлар қуриб берган. Йуллар тула одам. Икки чеккаси кичик-кичик тижорат дуконлари. Йулловчилар безовта. Бошлари эгик. Кузларига тикилсанг, тубсиз бир мунг денгизини курасан.

Мана, олти кундан бери Кобулдамиз. Ҳалигача бирортанинг очиқ чеҳра билан кутиб олганини курмадим. Қаерга бормайлик, ер остидан алам билан тикилиб, бу ерга нега келдиларинг, дегандек, шубҳали қарашади. Шерикларим бунга парво қилмайди. Қоматини тик тутиб, виқор билан юришади. Буни курганлар, изимиздан шивирлашиб қолади. Мен уларнинг гап-сўзларига бир мунча тушунганим учун бирдан бақиргим келади.

— Нега менга бундай қарайсизлар? Ахир, мен бухороликман. Бухорои-Шарифданман.

— Бақириб бубсан, — дейди бошим узра соя ташлаб турган қурқув. — Яна шу хаёлга борсанг, тилингни суғуриб оламан-а...

Сесканиб кетаман. Мана, шаҳарнинг чеккасига етиб келдик. Унг томон мозор. Дуппайган қабрлар оралаб қуй-эчки утлаб юрибди. Мозор атрофи сим билан уралган. Ёғочга, бу ер миналаштирилган, деган ёзув илиб қўйилган. Демак, пода мана шу мина кумилган мозорда утлаб юрибди... Машина ҳарбий қисм эшиги олдига келиб тухтади. Бизни командир, малла сочли, урта яшар майор кутиб олди. Ёзувчи эканлигимизни олдиндан билиб олган майор ёғочдан ясалган қабулхонасига таклиф қилиб тушунтирди:

— Сизлар, катта ердан келган адиблар, жангчиларимизни руҳлантирадиган сўз айтишларинг керак. Бу афгон дегани ўта қайсар халқ булар экан. Таслим бўлиши қийин. Бир томонда душманлар. Уларни биз «духи» — руҳлар деб атаймиз. Булар жангарилар.

У утирганларга бирма-бир назар ташлади. Ҳамюртларини куриб, кузи чақнаб турган майор, мени кургач хумрайиб қолди.

— Сиз, — деди менга бармоғини бигиз қилиб, — осиеликсиз, мусулмонсиз, қани айтинг-чи, бу афгонлар намунча қайсарлик қилади? Биз уларга озодлик олиб келган булсак.

Қиёфамнинг узгарганини сезган майор, сал овозини пастлатди:

— Гап шундаки, бу исқиртлар билан саккиз йилдан бери жанг қиламиз — ҳатто иккинчи жаҳон уруши ҳам бор-йўғи турт йил давом этган. Айтинг-чи, булариз биздан нима истайди?

— Билмадим, — деб елкамни қисдим.

— Жимм... — деди бояғи қурқув икки чеккамни босиб, — биласан-а...

«Биламан», деб қўйдим ичимда. Хона буйлаб секин куз югуртирдим. Турда улуг доҳий сурати. У менга хумрайиб қараб турибди. Ундан кузимни олиб қочдим. Ҳеч нарсани билмайман, дегим келди.

— Узингни босиб ол, — биқинимга ниқтади қурқув. — Сени бу ерларга биз олиб келдик. Яна узимиз олиб кетамиз.

Бармоғимни тишлаб туравердим.

Майор давом этди:

— Биз барибир ғалаба қиламиз. Душман борми, духи борми, яксон бўлади, — у ҳамюртларига юзланди. — Бизнинг боболаримиз йигирманчи йилларда Урта

Осиёда босмачилар билан жанг қилган. Мана, энди бизлар бу ерда озодлик душманлари билан жанг қилаёпмиз.

Утирганлар сигарета тутатиб, майорнинг сўзларини илжайиб маъқуллашди. Эшикда ёш зобит пайдо бўлди.

— Йигитлар йиғилди, уртоқ командир.

— Яхши, — жавоб берди майор.

Биз учрашувга тўпланганлар олдига йўл олдик. Барак деб аталувчи катта зал. Остонадан ўтишимиз билан жангчи йигитлар урнидан туриб бизни қаршилашди. Саҳнадаги курсиларга навбат билан чўкдик. Мен одатим буйича энг чеккада жойлашдим. Таништириш бошлангач, бизга текилиб турганларга нигоҳ ташладим.

Утирганлар, булар бизга нима хабар олиб келдйкин, деб миқ этишмасди. Мен эсам қора соч, бугдойранг йигитлардан нигоҳимни олиб қочолмайман. Булар орасида битта-яримта зангор кўзли учрамаса, бариси узимга ўхшайди. Ичимда, яхши, ўзбекча гапираман, деб кўйдим.

— Юртдошларингни куриб, анча дадилландингми? — дея шипшиди қурқув.

— Бор-е, кўлингдан келганини қил, — дедим унга жавобан.

— Юртга эсон-омон қайтиш керак, деган гап ҳам бор, — писанда қилди қурқув.

— Бир бошга бир ўлим-да, шунча йигитлар қул-оёғимни боғлаб бермас, — дедим.

Залда ўтирган йигитларга қарадим. Танамга аллақандай илиқлик югурди.

Меҳмонлар бир нималарни сўзлади, фақат бир шоирнинг «Афғон, менинг инимсан» деган сатри қулогимга кирди. Навбат менга келди.

— Ассалому алайкум, йигитлар! — дейишим билан қора кузларнинг кузлари чакнаб, ҳушёр тортишди.

— Русча гапиринг, — деди даврани бошқараётган майор.

Зал бирдан жонланиб кетди.

— Ўзбекча гапиринг, амаки. Тилимизни соғиниб кетдик.

Мана, куриб қўйинг, дегандек, шерикларимга юзландим.

Майор сапчиб ўрнидан турди.

— Давлатимиз битта, тилимиз битта булгач, бундай айирмачилик қилинмасин.

Марказдан келган адиблар ўзаро шивирлаб олишди. Майорга ҳам эшитилар-эшитилмас нимадир дейишди.

Майор қўл силтади.

— Чўрт с ним.

Таклифни бажармасам бўлмади. Ўзбекча шеър ўқидим. Ҳамюртларим чапак чалиб туришди. Ҳар шеър ўқишим билан бошқарувчи мени тухтатиб, барибир талаб қилди:

— Шеърингизнинг таржимасини ўқиб беринг.

— Таржимаси йўқ-да.

— Унда сўзма-сўз айтиб беринг.

Бир илож қилиб унинг ҳам буйруғини бажардим. Учрашув тугади. Ташқарига чиқишим билан йигитлар мени ўраб олишди. Мен барибир юртдошларим билан суҳбат қуриш учун майордан рухсат сурадим. Суҳбатимиз саволдан бошланди.

— Ака, қаерликсиз?

— Бухородан.

— Мен фарғоналикман.

Улар қуршовида юрар эканман, сўрадим:

— Аҳвол қалай, йигитлар?

— Буларга айтмайсизми?

— Нимани?

— Командирларга айтманг, амаки. Бу ерда аҳвол жа оғир.

— Шундайми?

Новча йигит орқасига қараб олди.

— Амаки, бизни нуқул жанг аввалига солади. Ўзлари орқада юради. Улигимиз, тиригимиз билан бировнинг иши йўқ.

— Э-э, — ҳалидан бери қотиб турган тилимга куч келди. — Шунча йигит қараб тураверасизларми?

— Амаки, ҳарбий буйруқни ким ҳам бекор қилолади? Нима, хизматда бўлмаганмисиз?

— Ҳа-я.

— Бажармасак, ҳарбий трибуналга топширади.

Билагимдан нимадир маҳкам сиқди. Бу мен билан қадамба-қадам юрган қурқув эди.

Новча йигит барибир таъкидлади:

— Яна айтқурманг, амаки. Сиз меҳмон. Эртага кетасиз. Биз бу ерда қоламиз.

— Ёзувчи эканлар. Шуни ёзсалар-чи.

— Ёзиб бўптилар, — шеригини туртди аскар йигит.

Новча йигит қўлимдан ушлаб чеккароққа тортди.

— Амаки, сиз яхшиси Асад акани ёзинг. Биз ҳаммамиз янги. У киши икки йилдан бери хизматда. Асад ака қари аскар. Шерикларидан бир ўзи тирик қолган. Нахотки, дегандек, йигитларга тикилдим.

— Рост, — дейишди баравар.

Бундай пайтда қаламкаш зоти не-не хаёлларга боради. Асад дегани балки қахрамондир. Буни уйлашимга сабаб: кеча шуро армиясининг Кобулдаги музейига олиб боришди. Афгон жанги қахрамонлари суратларини кўрсатишди. Унлаб суратлар орасида битта ҳамюртим расмини кўрдим. Асад дегани ўша булса-чи?

Шу хаёллар билан банд бўлиб турганимда, новча йигит бақариб қолди:

— Асад ака, ҳо Асад ака.

Садо келавермагач, аскарлардан бири қўшиб кўйди:

— Кобра деб чақиринг.

— Кобра.

— Ҳа, амаки, Асад аканинг лақаби кобра. Яхшиси, узидан эшитинг. Биз айтсак, унча қизиқ чиқмайди.

— Майли, — рози бўлдим. — Асад акаларингни кўрганим бўлсин. Ёз десаларинг, ёзарман. Олдин таништиринглар.

— Асад ака, ҳо, Асад ака.

Кетма-кет чақириб бошланди. Сим тур билан ўралган қатор баракларнинг нарёғидан гўлдираган сас келди:

— Нима дейсанлар?

— Бу ёққа келинг, — қўлини силкиди новча йигит. — Ёзувчи амакимла Тошкентдан кебтила. Қаерларда юрибсиз?

— Ҳозир...

Кўп утмай, Асад дегани ҳарсиллаб етиб келди. Қучоғини кенг очиб, менга ташланди:

— Келинг, амакижон.

— Сизларни кўргани келдим.

— Бизларни-я?

— Яна кимни буларди?

— Ҳай-ҳай, — деди Асад, — бизларниям йўқлаб турасизларми-а?

У мени яна бағрига босди.

— Амаки, ахир биз... — У елкамга бошини қўйиб, бирдан ўкириб йўғлаб юборди. — Биз бу ерларда қон ютиб юрибмиз, бору йўқлигимиз ҳам эсингиздан чиқиб кетди.

— Нега ундай дейсиз, ука?

— Нимасини айтмай. Қон одамнинг дийдасини қаттиқ қилар экан. Тилимиз ҳам дағал бўлиб кетди. Сукиш эшитавериб...

— Баъзан ҳамюртлар тўпланиб, ўпкалаб қўямиз. Биздан ҳам хабар оладиган одам топилармикан, деб.

— Нега сизларни унутар эканмиз, мана, атай хабар олгани келдим, — дедим. Менинг бу сўзларим эътиборсиз қолди.

Асаднинг укирганини кўриб, қолган йигитлар ҳам кузига ёш олди.

Узим ҳам галати бўлиб кетдим. Тишимни-тишимга босиб, аччиқ ютундим.

— Элу юрт тинчми? — сўради Асад.

— Тинч, ука, ҳамма тинч.

— Ёзувчимисиз, амаки?

— Ҳа, шундайроқ.

— Шундайроқми, бундайроқми, барибир ёзувчисиз, амаки. Унда атай ёзгани келган экансиз биздиям.

— Жон деб эшитаман.

Асад аскар йигитларни кўрсатди.

— Мана шуларнинг ҳаммаси ишчи-деҳқоннинг болалари. Булар афгон тупроғига инқилоб қилгани келишган. Орасида бирорта мундайроқнинг боласи йўқ. Нима, биз инқилоб қилиш учун, мундайроқнинг эркалари яшаш учун тугилганми?

— Тушундим, тушундим.

— Ана шуни ёзинг. Эл-юрт билсин, биз бу ерда қон кечириб юрсагу у ерда саралаш давом этса, қўймайсизми?

— Ёзаман.

— Унда мана буюғини ҳам қўшиб ёзинг, — деди Асад. — Ёзмасайизам, у-бу даврада айтиб беринг. Бизлар яхши яшайпмиз. Яхши жанг қилаяпмиз, аслида бундоқ эмас.

— Аслида қандоқ?

Асад қулогимга оғзини тутди:

— Амакижон, бу ерда мусулмон мусулмоннинг қонини тукаяпти. Бизни бошлаб келганлар эса бойлик туплаш, уй-жойларни талаш билан овора.

Ичимда бир нима узилгандек бўлди. Энди мени таъқиб қилиб юрган қурқув ҳам кўзимга қуринмади. Асадга қарадим. Унинг ҳам ранг-руйи оппоқ эди.

Кўп ўтмай, Асад ўзини тутиб олди:

— Зур келса, ўзимни пақ этиб отаман, баридан қутуламан.

Асаднинг елкасини иккала қулим билан силкитдим.

— Бардам бўл, томоша олдин-да.

Асад, мениям тушунадиган одам бор экан, деб ўзини анча дадил тутди.

— Амаки, қон кечавериб, мурда кутаравериб асаблар қақшаб кетган. Бир турса ўзимни босолмайман, — у тоғ томон юзланди. — Мана шу тоғлар ортида не-не дўстларим ётибди.

Мен атрофга боқдим. Кобул дегани баланду паст тоғлар орасидаги шаҳар экан...

Асад «Прима» сигаретини лабида айлантириб тутатди.

— Амаки, ана шу тоғлар орасида шунақа жарликлар борки, бай-бай, қишда-ку, унча эмас, ёз ойларида чиқсангиз, нафас ололмайсиз. Қор, муз эригач, борлиқни сасиган мурда ҳиди босиб кетади. Ана шуларни ҳам курдик, амакижон. Ёзинг. Бир уқийлик.

Қарасам, суҳбатимиз жиддийлашиб кетаяпти. Ёш аскар йигитчалар ҳам қотиб қолишди.

— Асаджон, — дедим унинг сўзини бўлиб, — яхшиси, менга Кобра ҳақида айтиб беринг. Бу нима, қаҳрамонлигингиз учун берилган лақабми?

— Дарров сотишдимми?

— Йўқ, ўзим эшитдим.

Асад иккинчи сигаретни бурқситиб тутатди.

— Гап мундоқ, амакижон.

...Ушанда тонг оқара бошлаганди. Одатдагидек эрта турдим. Барак атрофини айланиб юриб, кичкина хандаққа кўзим тушди. Хандақнинг гир атрофи тикан. Нимадир гимирлаган бўлди. Энгашиб тикилдим. Каттакон тикан тагидаги косадек чуқурчада илон уралиб ётибди. Кўзимга ишонмадим. Энгашиброқ қарадим. Кулча бўлиб ётган илон бошини бирдан кутарди.

— Тисс, — деганга ухшаш ғалати товуш чиқариб тилини уйнатди. Боши тайёр капчага айланди-қолди.

Сесканиб кетдим. Ахир, бу уша дарсликда кўрганим Кобра-ку. Қурққанимдан кимир этолмадим. Илон беозорлигимни сездимми:

— Бу ердан кет, — дегандек шаштидан тушиб, қайта уралиб, танаси атрофида гимирлаб юрган илончаларни боши билан сура бошлади. Шунда сездимки, илон бола очган экан.

— Жониворлар-ей, — деб юбордим.

Бу овозим унга ёқдимми, билмадим, Кобра инига бежавотир урнашиб олди.

Ўзим азалдан илондан қурқаман. Аммо шу пайт юракда аллақандай илиқлик пайдо бўлди. Морбоз дегани ҳам менга ухшаган одам бўлса керак. Қани, бир ўзимни синаб қурай-чи, дедим-у, изимга қайтдим.

Қисмимизда сут-қатиқ етарли. Ҳар эрталаб, кечқурун ўртоқларимнинг кўзини шамғалат қилиб, бир катулка сутни илон уясига олиб бораман. Қандай денг, худди енгиллашгани шошаётган одамдек, камаримни елкамга ташлаб, қорнимни ушлаб бораман. Бир қулимда бўлса катулка тула сут. Пайқаб қолишса, чатоқ-да. Пақ-пақ қилиб бирор ножинс отиб кетиши ҳеч гапмас. Уғри мушукдек пойлоқчилик биламан.

Кун ора бораверганимдан кейин она Кобра, тиканлар орасидан бошини чиқариб, мени қаршилайдиган бўлди. Бир гал пачоқ мис идишни бўйчан тикан остига ташлаб келдим.

Шу зайл анча фурсат ўтди, илончалар ҳам чўзилиб қолди. Бир куни тревога деган овоз янгради. Ҳолбуки, бу нидо мен учун янгилик эмас. Келганимиздан бери ота-от. Чопа-чоп. Амакижон, сизга айтсам, бу сариқлар уруш қилмаса, туролмайди. Нима, оналари милтиқ ушлаб туққанми, билмадим.

— Мен ҳам аниқ билмайман.

— Ёзувчисиз, куп нарсани биласиз, амакижон, — деди Асад, — фақат айтишга қурқасиз. Ёнийизда қизил кижжа бор-да. Биз яланг йигитлар энди нимадан қурқамиз. Кўзимиз қон билан қотган.

— Менда сиз айтган қизил кижжа йўқ, ука.

— Унда юрагингиз қизил.

— Кейин нима бўлди?

— Тоғ орқасида отишма бошланди. Рота командиримиз ҳовлиқиб келди. Апил-тапил кийиниб, автоматни кутариб, ташқарига отилиб чиқдим. Ур-туполон билан тоғ сари югурдик. Пайтавამни чатоқроқ ўраган эканманми, югурай десам, оёғимни этик сиқа бошлади. Сим турга яқин келгач, чидай олмай, утириб этигимни ечдим. Бир пой пайтавани ўраб, этикка оёғимни тиқишим билан симтўрнинг нарёғидан галати товуш келди. Қарасам, Кобра. Тик турибди. Бошини чарс-чурс эткизиб, сим панжарага ураяпти.

— Ҳа, жонивор, сениям безовта қилишдими? — деганимча, панжарадан ошиб утдим. Кобра важоҳат билан қаршимда туриб олди. Қадам босай десам юргани куймайди. Оёғимга уралмоқчи. Четлаб утмоқчи бўлгандим, этигимга бош урди. Яна тикланиб тилларини қалтиратди. Орқамга қайтай десам, у энди атрофимда гир айлана бошлади. Айланди-ю, яна қаршимда туриб олди. Шу зайлда, кўзим тиндим, утириб қолдим.

— Қизиқ экан, — дедим, — кейин нима бўлди?

Асад тамаки саргайтирган тишларини курсатиб, кулди.

— Эҳ, мана, кулишниям билар экансиз-ку, — деб юбордим.

— Йиғиниям, кулгиниям биздақаларга чиқарган, — деди Асад. — Биз бу ерда уз аҳволимиздан куламиз. Бизни бу ерга юборган акаларимиз эса у ерда кулади. Кулиб-кулиб улиб кетганимизни ҳеч ким билмайди.

— Мана, тириксиз-ку, — ҳазилга бурмоқчи бўлдим.

— Биладан, — бош силкиди Асад, — сизга менинг тақдирим эмас, Кобра воқеаси қизиқ. Борганда ҳам мен ҳақимда эмас, Кобрани ёзасиз.

— Ахир, Кобра сизни улимдан сақлаб қолганга ўхшайди-ку.

— Топдингиз, Кобра менинг халоскорим бўлди. Дусту ёрим эмас. Улимга юборган акаларим эмас. Яхшилиқни шу заҳарли жонзот ҳам унутмайди. Аммо одам унутади. Шу аҳволда кечгача утирган еримда ухлаб қолибман. Қалин тиканзор эмасми, биров менинг бор-йўқлигимни сезмабди. Этигим пошнасига нимадир тўп-тўп урилгач, кўзимни очдим. Очдим у яна гердайиб турган Кобрага кўзим тушди.

— Турмайсанми? — дегандек, у ҳамон тилини чиқариб, бир маромда тебранарди. Чақибди-да, деган қўрқув аралаш қимирлаб кўрдим. Кейин тиззаладим. Кейин қаддимни кўтардим. Қарасам, соппа-соғман. Қулоғимга барак томондан йиғи овози эшитилди. Бирдан ҳушёр тортдим. Кобра ҳам эсимдан чиқиб, сим панжарадан ошиб тушганча, барак сари югурдим. Буёғини айтолмайман, амакижон.

— Нега?

— Шу куни мен беш ватандошимдан ажралган эдим. Барақда навбатчи бўлиб қолган Нусратулла дод солиб йиғлаётган экан...

Йул буйидаги машина ҳайдовчиси кетма-кет сигнал чалди. Шерикларим аллақачон ўз уринларини эгаллаб олиб, мени чақиришаётган эди. Мен Асад, ёш аскарлар билан апил-тапил хайрлашиб, машинага қараб юрдим. Асад мен билан баравар қадам ташлаб, машина олдиғача келди. Ундан сўраганим шу бўлди:

— Асадулла, ҳалиям Кобра билан тиллашиб турасизми?

— Эса-чи, — деди у қўлларимни сиқиб, — кейин қаттиқ тайинлади. — Амакижон, юртга боргач, йигитларимиз эсон-омон жанг қилаяпти, деб ёзинг.

Уч-тўрт километр юрганимиздан сўнг ҳозиргина биз бўлган жойда снаряд портлади. Кўп утмай автоматнинг тириллаши эшитилди. Орқамга қарадим. Машина изидан кутарилган чанг-тузондан бошқасини қуриб бўлмасди.

Машинамиз шу қадар тез юрдик, қандай қилиб Кобулга етиб келганимизни билмай қолдик. Бежавотир жойга етиб келишимизга қарамай, фақат мен эмас, шерикларим ҳам дир-дир титрарди. Айниқса, Афгон, менинг инимсан, деб шеър ёзган шоир деярли тилдан қолган эди...

Менинг тош қотган юрагимга ҳеч нарса сигмасди. Асабийлашиб, кечгача тоғ бағрида жойлашган ҳарбий қисм томон қарашни қанда қилмадим. Энди у ерга боришнинг иложи йўқ эди...

УЧҚУР ОТЛАР

Мана, шаҳарга кўчиб келганимизга ҳам уч-тўрт ойча бўлди. Бегона жойга ҳали урганганимча йўқ. Кучага чиқай десам, онам дарров йулимни тусади:

— Чиқма, адашиб кетасан, бу сенга қишлоқ эмас, ҳу десам етиб келсанг.

Ҳўп дейман-ку, онам ишга жўнаши билан секин кучага чиқаман. Уч-тўрт қадам юриб, орқамга қарайман. Қаёққа қарама, ингичка, тор куча. Баъзисининг бошигача бориб келаман. Боши беркига дуч келсам, изимга қайтаман. Аста-аста кучаларда юриш машини олдим. Фақат...

Бегона бола эмасманми, қайси тор кучага кирмайин, анграйиб юрганимни кўрганлар менга галати қараш қилади. Хавотирланиб, эшикларни ёпишади. Бир кун

адашиб, тепаликка олиб борувчи жин кучага кириб қолгандим, муртли амаки мени тухтатди:

— Ҳой, кимнинг боласисан?

Нима дейишимни билмай, қараб туравердим. Амаки кузойнагини тақиб олиб, қайта менга тикилди:

— Сендан сураяпман?

Яна индамадим.

— Нима, соқовмисан?

Орқамга қарамай қочдим.

— Тухта, — бақирди амаки, — тухта, агар ушлаб олсам милисага топшираман. Яхшиси, тухта.

Кела-солиб уйга кирдим-у, куча дарвозасини беркитдим. Онам аҳволимни куриб сўради:

— Ҳа, сенга нима булди?

— Битта амаки қувлади.

— Нимага қувлайди?

— Ушлаб олсам, сани милисага топшираман, деди.

— Вой, ергина ютгур, ҳали ўғирлик қилдингми?

— Йў-уқ.

— Унда нега милисага топшираркан?

— Билмадим...

— Билмасанг, жувонмарг, сан унинг бирор нарсасини ўғирлагансан.

— Уғирламадим.

— Алдама, — дуқ урди онам.

— Нега ишонмайсиз? Мана, куринг.

Онам бирор нарсани олиб қочганми, деб олдин лаб-лунжимга қаради. Кейин оғзимни очиб, тишларимга тикилди. Иштонбоғимни белим бўйлаб пайпаслаб курди.

— Тегманг, қитигим келаяпти.

— Қаёққа ёширдинг?

— Нимани? Айтдим-ку, ҳеч нарса ўғирламадим деб.

Онам бекорга иштонбоғимни пайпаслаб курмади. Унда қишлоқда эдим. Бувим бир даста пулни рўмолчага ўраб, кўрпанинг қатига тиқиб қўйганлар. Эртаси куни рўмолчани олиб, иштонбоғим қатига учта йигирма беш сўмлик пулни бураб тикдим. Беш-ун кун утса-да, буни ҳеч ким сезмади. Пулдор бола булиб юравердим. Гоҳида ушлаб қўяман. Жойида. Нима булди-ю, онам буз иштонимни ювмоқчи булиб қолди. Ечиб бериб, янгисини кийдим.

— Ие, — деди онам иштонни тоғорага солар экан. — Ҳуй, бу нима? Иштонбоғинг орасида қоғоз борми?

— А-а! — дедиму ҳовлидан чиқиб қочдим.

Қўйинг, у ёгини айтмай. Онам шундан кейин ҳар куни белимни пайпаслайдиган булди. Бобом, бувим бу гапни эшитган бўлсалар-да, миқ этишмади.

Онам уйланиб қолди.

— Унда нега сени милисага топширмоқчи?

— Мен қайдан билай?

— Болани бунча қийнама, — деди бувим, — сангиб юрган булса, гумонсираб кўрқитган бўлиши керак. Айт, минбаъд у ёқларга бормасин.

Онам шундан кейин бироз юмшаб, менга насиҳат қилди:

— Болам, ёлғизимсан. Ҳуда-беҳуда дайдиб юрма. Шаҳарда нима куп, уғрибача куп. Сан улардан эҳтиёт бул. Биз бу ерда бегонамиз. Курган одам барибир булар нима қилиб юрибди, деб гумонсирайди.

Онам тайинлагандек, бир ҳафта, ун кун кучага чиқмадим. Қиладиган ишим — эшик олдида ўтириб одамларни кузатиш.

Шундоққина уйимизнинг нарёғидаги тепалик этагида болалар қий-чувлашиб копток тепишади. Сукишиб, бақиривади. Кунда шу аҳвол. Аста-аста уша майдончага яқинлашдим. Аммо орқамга қараб-қараб қўяман. Онам куринди дегунча орқамга қайтаман.

Болалар мени кузатиб юрган эканми, бир куни чиқишим билан мени ураб олишди. Коптокни қўлтиғига қистириб олган, бурнининг ярми қорайиб кетган бола ёнимга келиб сўради.

— Ҳой, огайни, кимсан?

— Мана бу ҳовличага яқинда кўчиб келишди, Норбой ака, — жиккаккина, қулоғи катта бола менинг урнимга жавоб берди. Ҳатто эшигимизни ҳам қўли билан курсатди.

— Қишлоқимисан?

— Ҳа, — дедим.

Норбой дегани бу сўзни эшитиб ишшайиб кўйди.

— Шаҳарни қишлоқлар босиб кетди-да.

Оббо, дедим ичимда. Ҳали бунисиям, қишлоқини милисага топшираман, деб қўриқтса-я.

— Яхши, — қўл силтади у, — саҳрои-қишлоқиям одам. Хуш, отинг нима?

— Хушвақт.

— Уу, — кулди у. — Қишлоқни булсаям оти чиройли экан. Хушвақт, иш бундай, — буюрди у, — сан бугундан бошлаб бизга дарвозабон буласан. Манави иккала узунқулоқ эплолмапти. Қани, айтинглар-чи, бу қишлоқини командага қўшиб оламизми?

— Оламиз, — жавоб беришди унтача бола.

Норбой коптокни тегиб юборди.

— Қани, бориб олиб кел-чи.

Бу ҳол бир неча марта такрорланди. Норбой мени синадими (балки қийнашдир), гоҳ дупписини иргитади, ерга теккизмай ушлаб ол, деб, гоҳ йиртиқ ботинкасини улоқтиради, олиб кел, деб.

Синовдан ўтдимми, у мени ўз сафига қабул қилиб олди.

Буёғи майли-ю, уйин айна қизиганда онам чақириб қолади:

— Хушвақт, ҳу Хушвақт.

— Хушвақт, уйинни қўй, чоп, — дейди уртоқларим.

Қаёққа чопаман. Дарвозабон булсам. Икки кўзим коптокда. Чалғисам туп утиб кетади. Бир гал шундай бўлдиям.

— Хушвақт, ҳу Хушвақт, — деган овоз келиши билан, ҳа дейишимни биламан, лип этиб ёнимдан копток утиб кетди.

— Гол, гол.

Бир ёқда қийқириқ. Шу пайт Норбой келиб оёғимга тегиб юборди. Ағдарилиб тушиб оёғимга ёпишдим.

— Вой, вой-вой.

— Вой-войлама, — ушқирди Норбой, — занигар голни қўйвординг-ку. Агар яна утказсанг, сан қишлоқини пишлогингни чиқараман. Ҳее...

Онам булсалар чақиришлари ва «сани ергина ютсин»лаб қичқиришларини қанда қилмайдилар. Яна уртоқларим олдида.

Булмади. Эртаси кунни онам қарғишларини бошлашлари билан уйинни тўхтатдим.

— Онажон, мени ер ютса қутуласизми?

— Нималар деяпсан, болам?

— Ер ютсин, деб нега қарғайсиз?

— Сан қулоқсизга бошқа нима дей? Айт!

— Ёрилтошга ухшаб, ер ёрилса, мен гуп этиб ичига тушиб кетсам, унда нима қиласиз?

— Вой, ундай ёмон ният қилма, болам.

— Йўқ, — дедим қовоқ солиб, — сиз мени ёмон кўрганингиздан ер ютсин, деб қарғайсиз.

— Ийби.

— Ҳа, мени ёмон кўрасиз.

— Узимни боламни-я? Қайси она боласини ёмон кўради, ношуд?

— Майли, — дедим йиғламсираб. — Мана шу ер мени ютсин. — Кейин овозимни кутардим. — О, ержон, тезроқ ёрила қол. Мени ютақол.

Онам чўчиб кетиб мени бағрига босди.

— Болам, узоқроқ кетиб қолсанг, хавотирланаман.

— Нега?

— О, билмайсан-да. Шаҳарда бачадузак купайган. Сани қопига солиб олибгина кетса, додимни кимга айтаман?

— Бачадузак мани нима қилади?

— Ийби, сўйиб ейди.

— Мани-я.

— Ийби, ҳа.

— Бачадузак ҳам аҳмоқ экан-да. Мандан нима олади? Тожи қассобнинг ўғлини угирласа, маза қилади.

— Тулани айтобсанми?

— Уша бақалоқнинг гушти ширин. Маники эса аччиқ.

— Уларнинг одами куп.

— Мени-чи?

— Бизди ҳеч кимимиз йўқ. Бачадузак одами йўқни пойлайди.

— Нарзи бобом-чи?

— Бобонг ойда-йилда бир келади, болам. Хушёрроқ бўл.

Орзиқиб кутган эканманми, шу куни тушдан кейин Нарзи бобом уйга кириб келдилар. Елкаларида ола хуржун. Хуржуннинг икки кузи тула қовун.

Онам бобомни кўришлари билан салом-алиқни чўзмай нолишга утди:

— Отажон, шугинани қишлоққа олиб кетинг. Бунийиз мани безор қилди.

— Бахай, — деди бобом, — нима қилди?

— Бугинайиз кучадан бери келмайди. Қайси куни битта амаки бунийизми милисага топшираман, деб орқасидан қувибди.

— Милисалик нима иш курсатибди? — Бобом менга юзланди. — Шу гап ростми, тулпор?

Мен булган воқеани айтиб бердим.

— Дайдиб юрма-да, тулпор, — койидилар бобом.

— Бунийиз, отажон, янги одат чиқарди.

— Ху-уш?

— Эртадан-кечгача шаҳарлик болалар билан туппи тепади. Бирор ҳунар ўрганади демайди. Қачон қараманг ё тиззаси қонаб, ё тирноғи кучиб уйга келади. Отажон, бугинани жойи қишлоқ.

— Ҳечқиси йўқ, — деди бобом. — Шаҳар болаларни пиштади. Аслида бу ерликлар ҳам қишлоқдан чиққан. Осмондан шаҳарлик бўлиб тушмаган. Бола деган ана шундай чиниқади. Дунё кўради. Бир томиримиз шаҳарда бўлсин, деб атай шаҳарга кучириб келдим. Қишлоқ билан шаҳар орасидаги деворни олиб ташламасак, йулар кўмилиб кетади. Томирларимиз узилади.

Нарзи бобом шундай деб елкамга қоқдилар.

— Қани юр, тулпор.

— Қаёққа? — шошиб сўрадилар онам.

— Бозорга, қизим, икки аравада кўлхўзнинг қовунини сотгани олиб келдик.

Хуржундагиси сизларга.

— Чой-пой ичмайсизми?

— Чой-пойингни дамлаб, қовун бозорига олиб бор. Қани кетдик, тулпор.

Бобом — ҳимоячим етовиди бозорга йўл олдим. У йилларда шаҳарнинг қоқ уртасида ягорна бозор бўлиб, у ҳам иккига бўлинган эди. Бир қисми атторлик, кийим-кечак, ун, бугдой, иккинчи бўлаги — мева-чева бозори. Киравериш, ўнг томон анча баланд бўлиб, у ерда асосан қовун-тарвуз сотилади. Борсак, аллақачон аравакашлар қовунни тушириб, хирмон қилиб қўйишибди. Бобом билан яна бир йигит қовун уюми олдида қолишди. Аравакашлар қарвон саройга кетишди. Тўрт томони хирмон. Харидорлар ҳам оз эмас. Улар туп-туп бўлиб қовун, тарвуз уюми атрофида айланишади. Гоҳи анча-мунчаси бир тўп атрофида йиғилиб қолишади. Ён-атрофдан турли чақириқлар эшитилади:

— Кеп қолинг, шакарпалак.

— Буриқалла, об қолинг.

— Косалаб бераман.

— Чақмоқлаб бераман.

— Пулингиз ўзийиз билан кетади. Кеп қолинг, қорақандига. Еган армонда, емаган нарвонда.

Сотувчилар ўз молини мақтар. Харидорлар эса ҳали тарвузни қулоғи тагига олиб бориб сиқиб кўрар, ҳали қовунни у қўлдан-бу қўлга олиб, ҳидлар. Тарози деган нарса йўқ. Ким биттани, ким уч-тўрттани бир чеккага ажратиб, баҳолашга ўтар.

Негадир бобом уйган қовун атрофида харидор тупланиб қолди. Нарзи бобом яқинлашган одамга карчлаб узатиб турибди.

— Олинг, қариндош, ўзимизнинг томорқадан.

Битта оламан дегани икки-учтасини кўтариб жўнайди. Харидорлар ёпирилиб келавергач, бошига бодринг пўчоғини кокила қилиб ёпиштириб олган қариндор киши бобомга келиб танбеҳ берди:

— Сиз кура-била туриб бозорбузуқи булманг.

— Бу нима деганийиз?

— Орзон сотиб бизни касод қилаяпсиз. Нархини кутаринг. Билмасайиз, мана биздан сўранг.

— Э-ҳа, — деди бобом, кейин жиддий тортди. — Биродар, буни бозорбузуқи демайди. Дехқоннинг иши — бозорни арзон қилиш. Бундан олган одам раҳмат десин-да.

— Унда тезрқ сотиб даф бўлинг, — деди қариндор бодринг пўчоғини бошида гижимлаб.

Қариндор узоқлашгани ҳамано бобомдан сўрадим:

— Бобожон, ким у?

— Ҳа, бир олибсотар-да, тулпор. Даф бул дейишини қара. Деҳқон даф булса, бодринг пучоғига зор буласан. Тулпор, — давом этди Нарзи бобом, — шаҳар дегани яхшиниям, ёмонниям асрайдиган жой. Янги одам буни ажратолмайди. Гоҳ унисига, гоҳ бунисига дуч келиб суяғи қотади.

Бу гаплар менга айтилганини дарров сездим. Индамай кузларидан куз узмай туравердим. Бобом савдоси юришаётганидан хурсанд эди.

Кун тикка бўлганда бир уюмча қовун қолди.

Бу орада онам чойнак, дастурхон кутариб келдилар. Нарзи бобом белбоғларини ечиб, букланган патирни дастурхон уртасига қуйдилар. Шу пайт шапкасини бостириб кийган, соч-соқоли ўсиқ киши битта буриқаллани қулига олиб, сўради:

— Амаки бунга неча пул берай?

— Берганийиззи беринг, — деди бобом, патирни ушата туриб.

Шапкали одам чўнтақларини кавлай бошлади.

— Бори шу, амак. Уч сўм.

— Уч сўм булса, уч сўм-да.

Шапкали одам пулни узатар экан, Нарзи бобом унга тикилиб туриб, бирдан қулини тортиди.

— Ие.

Шапкали одам гангиб қолди. Қовунни шолча устига қўйиб, орқа-унгига қарамай, узини расталар, одамлар орасига урди. Бобом шартта қовунни қулига олиб, унинг орқасидан юрди.

— Хуй, Идрис, тухта.

Бобом анча жойгача ҳаллослаб бориб, изига қайтди.

— Ҳа, бадбахт-а. Ҳали тирик экан-да.

— Бобожон, ким у?

— Ким буларди, болам. Қарғишга учраган бир бадбахт-да. Қара-я, буям шаҳарга келиб қолган экан.

Бирдан баданим титраб кетди.

— Бобожон, ким уни қаргаган?

— Эл-юрт, болам.

— Мани эса онам қаргайдилар.

Нарзи бобом кулиб қўйди.

— Ота-она одам бул деб, баъзида жаҳли чиққанда боласини жеркийди.

— Бу одам кимнинг жаҳлини чиқарган?

— Эшит, — дедилар бобом, бир оз хаёл сургач, — бунинг тарихи узун. Бир кун санга керак булади. Ақлинг тулишгач, узинг ҳукм чиқарарсан.

...Ўттизинчи йилларнинг боши эди. Мен унда қирчиллама йигитман. Ҳар бир қишлоқнинг мачити тепасига қизил байроқ илинди. Кўп утмай, икки қишлоқ орасида булган Мирзабой ҳовлисида янги мактаб очилди. Мактаб дегани бир уй-дахлиздан иборат. Шу пайтгача ёш-яланглар мачитда ўқирди. Байроқ осилган мачит имоми қаёққадир гойиб булди. Изи топилмади. Яна бир байроқ мактаб тепасига илинди. Мана шу сен курган одам Идрис, болаларни йигиб, янги мактабда ўқита бошлади.

— Сиз ҳам уша мактабда ўқиганмисиз, бобожон?

— Тулпор, мен мачитда ўқиганман, девдим шекилли. Шу де, янги мактаб қанақа экан, деб қизиқмаган ота-она қолмади. Болалар уйга кириб кетгач, бу ерда нима бўлаяпти деб, утган ҳам, кетган ҳам қулоқ тутлади. Эшик очиб киришга биров бетламайди. Шуро муаллими деса тамом. Идрис эса ўшанақа одам. Қишлоқ кучасидан утиб қолса, аёлу эркак узини ичкарига уради.

— Нимага, бобожон?

— Туртинчими, бешинчининг одами-да. Бекорга янги мактаб очадими? Онда-сонда елкасига бешотар милтиқ осган отлиқлар ундан хабар олиб туради.

— Босмачилар-чи?

Бобом бу сафар танбеҳ бермади. Икки биқинига қараб олди.

— Қишлоғини, элини ёвдан қуриқласа босмачи бўладими, тулпор? Эссиз, эссиз нор йигитлар-а. Бошида салласи борни қуришса, босмачи деб хорлайверишди. Буни курган одамда жон қоладими? Тулпор, уша йиллари узимиздан чиққанлар ҳам тоза иш курса тишган. Яримта нонга сотилиб кетди, баччагарлар. Ҳа, майли, уларгаям Худонинг атагани бордир...

— Орадан бир ой, ярим ой утди, — дея ҳикоясини давом эттирди бобом. — Отнинг жиловини бушатиб, узимча хиргойи қилиб, мактаб биқинидан чиқиб қолдим. Бир туп бола ерга утириб олган. Идрис дегани қулини пахса қилиб, бир нималар деяпти. Бу шайтонваччаларга нимани ургатаяпти, деб отнинг жиловини тортиб, қулоқ тутдим.

— Қани, бачалар, — деди у, — айтинглар-чи, кимнинг уйида эски китоб бор? Бор деганлар қулини кутарсин.

Утирган болалар баравар қул кутарди.

— Энди айтинглар-чи, қайсиларингни ота-оналаринг намоз уқийди?

Уша қуллар барабар кутарилди.

— Ҳмм, — деди Идрис, — тушунарли, билиб қўйинглар, — пўписага утди у, — намозхонларнинг болалари совет душмани.

«Душман» деган сўзни эшитган болаларнинг ранги учди.

— Қўрқманглар, — деди Идрис, — сиз бачаларни шуру яхши куради. Душман намозхонлар. Сизларни мен асраб қоламан, қачонки уйларингдан эски китобларни олиб келсаларинг.

Кўп ўтмай, болалар тарқалди. Идрис ичкарига кириб кетди. Отни қишлоққа қараб солдим. Уйга яқинлашганда бирдан тўхтаб қолдим. Бу гапни кимга айтишим мумкин? Тулпор, сан у кунларни билмайсан! Тавба, аҳил-иноқ яшаган қишлоқ аҳли совет деган сўзни эшитгач, орасига совуқчилик тушиб, бир-бирини пойлашга тушди. Жим, жим юрамиз. Бало келса, эл бузилар экан-да. Ичкарига кирсам, жияним Азимбек ойнахалтани титкилаяпти.

— Ҳа, — дедим.

У қотиб қолди.

— Нимани қидираяпсан? — деб сурадим.

Азизбек дудуқланди.

— Ҳаммасини эшитдим, қани китобни ўз жойига қўй.

Нарзи бобом пиёлага чой қўйиш билан овора бўлганди, чидаб туролмадим.

— Бобожон, Азизбек амакимни айтаяпсизми?

— Тулпор, яна ким бўларди. Бу амакингнинг ҳам бўйнида анча-мунча гуноҳи бор. Азизбек қўрққаниданми ёки тоғам бу гапни қаердан эшитди дедими, бирдан анграйиб қолди. Анчадан кейин тили калимага келди.

— То-то-ғажон, агар бу-бу китобни олиб бормасам муаллимим мани урушади.

— Нимага?

— Эски китобимиз бор деб қўл кутардим.

Нарзи бобом чаккамга чертди.

— Энди, тулпор, ботирлик қилаяпман. У йилларда ҳамманинг белбоғи бушалган эди.

— Кейин-чи?

— Кейин... Ўз кузим билан кўрдим. Эрталаб болачалар, ким битта, ким иккита китоб кутариб, мактабга боришди. Бирорта хонадондан сас чиқмади. Нима булар экан, деб яна мактаб сари юрдим. Чошгоҳ пайти эди. Куз билан қишнинг ораси эмасми, қора совуқ.

Кетмон чопайтган одам бўлиб, бир чеккадан кузатиб турдим. Идрис муаллим болаларни мактаб орқасига олиб чиқди. Намхуш хас-хашакни бир ерга туплади-да, икки тошни бир-бирига уриб чақмоқ чақди. Қуруқроқ хашак лоп этиб ўт олди. Аланга кутарилгач, китобларни йиртиб, оловга ташлай бошлади. Болалар қўл ушлашиб, китоб гулхани атрофида айланаверди. То сунги варақ ёниб битгунча бу ўйин давом этди.

— Яшанглар, — уларни мақтади Идрис, — мана энди эскиликдан қутулдиларинг. Эски замон куйиб кул бўлди.

Шундан кейин, Идрис болаларни дарсга олиб кирди. Кўп ўтмай, изғирин-шамол кучайди. Китоблардан қолган кулни дала, қишлоқ бўйлаб учирди.

Бу воқеани кўриб, ўзимни тутолмадим. Ярим кечаси писиб бориб, ман ҳам мактабга ўт қўйдим.

— Нега, бобожон?

— Тулпор, «Нега?» деган саволга ҳамон жавоб тополмай келаман. Идрис оғзидан она сути кетмаган болаларга нега эски китобларни ёқтирди? Нега? Китоб— бу илм. Илмнинг эски, янгиси бўладими, тулпор? Уша кундан қишлоғимиз чироғи учаберди. Ёввойилашиб кетабердик.

Буёғини эшит, тулпор. Эртаси куни икки отлиқ келиб, қўлимни орқамга бойлаб, райёнга олиб кетди. Шуру идораси олдидан олиб утишар экан, мана шу Идрис отилиб чиқиб, кетимга тепиб юборди. Бор гап шу.

Нарзи бобом чуқур уфф тортди.

— Бу одам ўшанда бизнинг йимонимизни, эътиқодимизни ёқди. Миқ этмадик. Кетимизга тепди. Бобонгдаям ўша касалдан бор, тулпор, — дея қушиб қўйди Нарзи бобом. — Энди сан чинакам тулпор бул, неварам...

Бобом учратган болани «тулпор» деб атайвергач, бир куни гашим келиб сурадим:

— Бобожон, маниям, бегона боланиям «тулпор» деб чақираверасиз, ўзи тулпор деганийиз нима?

— Ҳақиқий тулпор ҳар юз йилда дунёга келади. Ҳар қандай от ҳам тулпор бўлолмайди. Яхши ният билан барчангизни тулпор дейишим шундан. Билсанг, — Нарзи бобом қўлоғимга шивирлади, — ҳақиқий тулпорлар ана энди тугилади...

НОН ВА НОМ

ЁХУД

ДОСТОНГА СИФМАГАН ПОЛВОН

Сирожиддин Саййид

«Республикада дон мустақиллигига эришиш йўли изчил амалга оширилди... Ҳозир биз ўзимиз етиштириётган донни кўпайтирибгина қолмадик, балки уни четдан келтиришни кескин қисқартириш, тежаб қолинган валюта ресурсларини республика учун жуда зарур бўлган бошқа вазифаларни ҳал қилиш мақсадида қайта тақсимлаш ҳам мумкин бўлиб қолди.»

Президентимиз Ислам Каримовнинг «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида» китобидан олинган бу сўзларнинг юртининг Олий минбаридан янграганига ҳам салкам беш йил бўляпти. Бир пайтлар, шўро даврида уфқлардан-уфқларга қадар фақат пахтазорлардан иборат бўлган Ўзбекистон мустақиллик замонида — қисқа муддат ичида олтин бугдойзорлар мамлакатига ҳам айланди. Ўзбекининг ери ёлчиб бугдой кўрди, ёлчиб дон кўрди. Бугдойни-ку ким экишини биз яхши биламиз, унинг игнадай майсадан то бўлиқ бошоқлар ҳолатига келгунчи чекиладиган меҳнату заҳмати кимнинг зиммасида экани ҳам яхши маълум. Бугдой ўрилиб, янчилиб, алаб охир тегирмонга келади. Мамлакат тегирмонларига. Бу тегирмонлар бошида кимлар турибди, кимлар шилаяпти, уларнинг уй-хаёллари не, улар қандай кишилар, орзу-умидлари, ташвишлари қанақа — ҳикоямиз шу хусусда, яъни, тегирмон бошида турганлардан бири, Шароф Рашидов номидаги Шўрчи дон маҳсулотлари комбинати ҳиссасдорлик жамиятининг раҳбари Омон Бекназаров ҳақида...

МУАЛЛИФДАН

Дастурхондаги нон билан одамзод ризку насибасининг тегирмони бўлмиш оғиз ўртасидаги масофа қанча: бир газми, ярим газми?

Одам боласи бу қисқа жараёнга кўникиб кетган. Неча минг йиллардан буён шундай. Одамзоднинг қўллари, унинг барча заҳмату машаққатлари фақат шу арзимас юмуш учун яралгандай гўё — оғиз билан дастурхон оралигига боради-келади, қатнайди, қатнайверади. Гўё шундай бўлиши керакдай, бу нон қаердан келди, қандай бино бўлди — буниси билан одамзоднинг иши йўқ, буниси аллақачонлар ўйламай қўйган, у тановул қилишни билади, ҳатто шукур айтмоқни ҳам фаромуш қилган.

Одамзод билан баб-баравар рўйи заминга келтирилган илк зироат БЎҒДОЙ эди.

Момо Ҳавво уни илк марта истеъмом қилганида бугдой ёғочи йиғлаган экан. «Қиссаси Рабғузий»да шундоқ дейилган. Одам Ато ҳам Ер юзида Момо Ҳаввога етишгунча икки юз йил йиғлаб йўл юрган деб ривоят қилинади. «Вал ябку касиран» дейилди ҳадиси шарифда. Яъниким, «Кўп йиғласинлар», деганидир бу. Ушбу йиғилар, бу кўзёшлар ўртасида илоҳий, азалий бир ҳақиқат ниҳондай.

Қадим китоблардан бирида эса: «Кимда-ким бугдой экса, у ҳақиқатни экади», деб айтилган.

Ҳозирги замон тегирмонида бир дон бугдой тегирмонга тушиб, то ун бўлиб чиққунга қадар йигирма чақиримлар масофани босиб ўтаркан.

Худо одамзодни мўътабар қилиб яратди, уни ер юзига чиқариб, ризку насиба ато этиб, бугдойни, демакким нонни ҳам азизу муқаррам айлади.

«Шуни билсинларки, одамзодни азбаройи ўйин яратмамышлар, анинг амали улугдир... агарчи у абадий эмасдир, азалийдир», дейди улуг донишмандлардан бири.

Одамзод азалдан, неча минг йиллардан буён икки нарса — НОН ва

НОМ топиш учун талашади, курашади, жон чекиб тер тўкади, ранжу захмат тортади.

«Агар сен ОДАМ бўлсанг, яратгин ўзингга НОМ», дейди чексиз бугдойзорлар диёрининг улуғ оқини.

«Йигит киши қирқ ёшгача ўзига НОМ чиқариши, обрў-эътибор қозониши керак, қирқ ёшдан кейин уни шу номи боқади», деган ҳикматнамо гап ҳам юради элнинг орасида.

Бизнинг Ватанимиз улуғ НОМлар мамлакати, дунёда ўз улуғ фарзандлари номини бизчалик эъозлайдиган бошқа бир диёр йўқ. Дунёда НОНни бизнинг элимиздай кўзига суртиб қадрлайдиган бошқа бир халқ ҳам бўлмаса керак. Бу диёр—

*Бугдой нон исли диёр,
Ширмой нон исли диёр,
Гул, райҳон исли диёр.
Осмонлар эркалаган,
Ой, қуёш юзли диёр.*

* * *

Ўзбек онаси сиймосини, суратини икки ҳолатсиз тасаввур қилмоқ қийин. Уйда бешик бўлмаса, ҳовлисида тандир бўлмаса агар, бу сурат тўкис чиқмайди.

Ўзбек боласи эса, бешик ёшидан ўтиб ҳовлига чиққач, унинг кўзлари илк марта тандирга тушади. У деярли шу тандир атрофида улғаяди, тандир ҳам тарбиялайди уни, тетаноя пайтлариданоқ ноннинг нималигини англаб етади ўзбек боласи.

* * *

Ҳар давру замоннинг эл-улус орасида номи чиққан, донғи кетган инсонлари бўлади. Бундай зотларнинг ўз файзи, ўз ўрни бор. Уларга ҳамма кўз тутати, ҳамма — ташвиши борми, дарду илинжи борми уларга айтади, бундай зотлар ҳамманинг мушқулини ҳал қилиш, ҳамманинг кўнгулини кўтариш учун тугилгандай, уларсиз ўтадиган тўю маърака қандайдир тушқун, улар иштирокисиз кечадиган давра ё йиғин селсиз, тошқинсиз даралардай сокин ва бетароват. «Худо назар қилган одам», деб сифат беради эли. «Қахрамон» дейиш мумкин, «жонкуяр, куюнчак» ёки «ҳақиқий тadbиркор, ишбилармон» деса ҳам тўғри келаверади, ёинки «эл дарди билан яшайди» дебон китобий ташбеҳлар ила чопон кийгизилса ҳам ярашиқли чиқади. Бу хислат, сифат, фазилат ва ҳоказоларнинг бари унда жамулжам эканини инкор қилмаган ҳолда, мен дoston қилмоқчи бўлганим бу инсонга фақат биттагина сўз лойиқ ҳам муносиб: ПОЛВОН. ОМОН ПОЛВОН.

Сурхону Қашқа воҳаларида овозаси кетган, ўспиринлик чоғларидаёқ курашга тушган тўйларидан кейин номи ўсмир полвонлар орасида нақлу ривоятларга айланган, ҳаёти турфа хил саргузаштлару қизиқ-қизиқ хангомаларга тўлиқ бир ажиб, ажабтовур инсон. Келбати тоғдай, товадай панжалари мушт бўлиб тугилганда темирчиларнинг сандони дейсиз. Эғнидаги чопонига мендай озғин шоирларнинг бешовлони бемалол сивиши мумкин. Худо кўнгулини ҳам гавдага, қадду бастга қараб берса керакки, бағри кенг, қалби ёз осмонидай очик.

Устозимиз «Ҳар қисматга ҳар кимнинг даврони сабаб бўлғай» деганларидек, Мустақиллик, бозор иқтисодиёти, ислохотлар натижаси ўлароқ юзага келган кенг имкониятлар Полвоннинг ҳам Ўзини, Ўзлигию Меҳнатини бор лаёқату салоҳияти ила намоён этмоқ шароитини ҳам берди.

Воҳадаги энг йирик саноат корхоналаридан бирини даврининг талабу эҳтиёжлари даражасига кўтариш, равнақ топтириш, шунинг баробарида халқнинг эҳтиёжини ҳам ўз вақтида қондириш, бу ҳақда узлуксиз ўйлаш, йўл излаш, режа тузиш, баъзан ҳафталаб, ойлаб роҳат-ҳаловатнинг баҳридан кечиш, яна комбинатнинг эшигу дарвозаси, тўсиқларидан ўтиб қабулхонагача зорланиб келадиган эҳтиёжманд борми, бева-бечора борми — барчасининг ҳар куни неча маротабалаб дардини эшитиб, кўнгулини кўтариш... буларнинг ҳамма-ҳаммаси — ташвиш ва бир инсоннинг, бир раҳбарнинг бу юмуш-ташвишлари замон, элу юрт ташвишлари ила уйқашлиги билан эзгудир.

* * *

Бундан беш-олти йиллар бурун Сарисийёда бир тўй бўлувди. Олиш (кураш)-нинг зўри бўлади, деб тумонат одам йиғилган, уч-тўрт воҳанинг шердай-шердай полвонлари шу ерда. Йўғон, гулдурраган овоз олислардан ҳам эшитилади:

— Кўтар! Кўтар! Чил бер! Иех, олишам шундай бўлама?! Ёнбошлатиб кўтариб урмайсанма, путидан ўт чиқиб кетсин! Э, кўе, олишдиам расво қилдинг! Бир нарсани билсанг чиқ-да!

Даврадаги барваста баковул полвонларнинг ҳам, уларнинг курашини томоша қилгани йиғилган халойиқнинг ҳам азму ихтиёри жиловини ўз қўлига олган, разм солиб қарасангиз — одамлар олишаётган полвонлардан кўра уларга ҳакамлик қилаётган шу баковулнинг гаройиб ҳаракатлари, қизиқ-қизиқ гап-сўзларию ғайритабиий завқу шавқини, селдай тўлиб-тошишларию ўзига ҳам, даврага ҳам ғоят ярашиб турган келишган улкан гавдасини кўпроқ томоша қилаётгандай, у халойиқни буткул ўзига жалб қилиб олган, барча ундан ҳайратда.

— Омон ака зўр-да, уккаар!

— Э, Омонбойга гап йўқ, қандини урсин!

— Ўзиям полвон бўганма?

— Их, билмайсизми, вақтида Абдуназар, Мавлон полвонларни чирпирак қип тайлаган. Қовургалари сингандан кейин олишмай қўйган.

Одамлар орасида шундай гап-сўзлар бўлиб турибди, даврага Эрали полвон чиққан, бирдан...

— Ў, халқ! — деди бу барзанги баковул ваҳ: — Буқаларни қутқар! — деб харидай қўли билан мактаб томонни кўрсатди. Ҳамма «гувв» этиб ўша тарафга қаради. У ерда иккита баҳайбат буқа шохлашиб қолган, ён-атрофда ёш болалар юргани учун халойиқ дувва ўша томонга югурди, бу ногаҳоний издиҳомдан кўрққан буқалар бир зумда қочиб кетди, баковулнинг гулдуреган кулгуси янгради, одамлар орасида ҳам гурра кулгу кўтарилди...

Бу алп келбатли полвон менинг шоирона «нозик таъбим»га, сокин ўй-хаёлларимга, анчайин шаҳарлашиб қолган осуда ҳаётимга баҳор қалдироқларидай, Боботоғнинг тошқин дараларию кўклам пайти чақинлару селлар — ёмғирлар остида гувиллаб ётган Бандихон даштлари янглиғ гулдираб кириб, «ички дунё» деб аталмиш, фақат ўзимгагина тегишли тинч, жимжит оламнинг тўс-тўполонини чиқариб ташлади. Достон бўладиган бир сахту сумбат, сиёғ, юриш-туриш, фақат ўзигагина хос бир тўпори феъл, айрича кенглик, бир дарё самимиятки, балки достонга ҳам сизмас...

* * *

— Юринг, мен сизга замонавий тегирмон қанақа бўлишини кўрсатаман, — деди Омон ака кейин, мен Шўрчига меҳмон бўлиб борганимда.

Дарров болалик, қишлоғимиз тепасидаги сувтегирмон кўз олдимга келди. Отам, акам, жўраларим билан кўп қатнардик. Унинг қияликдан сув оқадиган узун тахта шаррагини яхши кўрардим.

— Тегирмонга ёлғиз борманглар, — дердилар онам, — у ерда ажина бор.

Ҳаммаёғи ун чангига беланган оппоқ тегирмончи чолнинг фақат тишсиз оғзигина қорайиб кўринади.

Биз баъзан кўрқардик ундан, баъзан эса кулардик. Бугдой пишиғи вақтлари қишлоғимиз осмонида булутлар ўрнига шу оппоқ тегирмончи чол юзиб юргандай туюлаверарди.

— У, Собир! — Омон аканинг овози хотираларимга чек қўяди. — Темир йўлга бориб келдингма? Вагонлар нега кечикяпти?

У бир нима деб жавоб беради. Ҳовлида юрибмиз. Юк мошиналари келяпти, кетяпти, ун ортилган, ем ортилган.

Баҳайбат, олти қаватли маҳобатли бинонинг кичкина эшикчасидан ичкарига киришимиз. Болаликдан таниш бир ҳид, ун ҳиди губор аралаш димоққа урилади.

— Тепадан бошлаймиз. Кўринг-да, бугдой қаердан келади, қаерга тушиб, қайтиб ун бўлиб чиқади, билиб қўйсангиз зиён қилмайди. Шоир кишига асқотиши мумкин.

Эҳ-ҳа!! Бу ваҳимали бино ичидаги сонминг дов-дастгоҳни, уларнинг узлуксиз ҳаракатини кўриб анграйиб қоламан. Бугдой ичидаги майда, катта тошигача бўлак ажратаётгани қайси, янчаётгани қайсию элаётгани қайси, айланма, ёйсимон, узун, қисқа қувурлару усқуналар, улкан ногораларни эслатувчи темир сизимлар — ҳамма-ҳаммаси тинимсиз ҳаракатда, тепа қаватдан биринчи қаватга қадар бири-бирига уланган, боғланган бу ададсиз, милёнлаб темир ҳаракатнинг бари фақат бир мақсад — бугдойни унга айлантиришга йўналтирилган. Ва бу меҳнатнинг деярли ҳаммаси автоматика ёрдамида бажарилади. Мен бир майдон гангигандай бўламан. Аҳволимни кўриб Полвон ака кулади:

— Бизнинг шеъримиз ҳам, дostonимиз ҳам шул! — Сўнгра жиддий давом этади. — Э, шоир! Юрт нима, Ватан нима, дейди баъзилар. Мана шу бугдойлар, шу меҳнат, тандирдаги, дастурхондаги nonлар ҳам Ватан. Ана, анави чангга, унга беланиб ишлаётган ишчи бор-ку, шул ҳам Ватан. Ўзи-ўзидан бўлмайди бу. Билган бор, билмаган бор буни.

* * *

*Болаликдан бир ғароиб тахтда бўлдим,
Ой, юлдузлар билан мудом аҳдда бўлдим.
Сўқмоқлардан, оқ, заъфарон далалардан
Мен заъфарон сўзлар териб катта бўлдим.*

*Сабoқ олдим янчилмаган сомонлардан,
Умр иси келиб турган чопонлардан,
Ғариб паҳса деворлардан олдим савод,
Билдим надир надомату надир савоб.*

*Қирларимдан зирқиратиб бағирларим
Паға-паға юзиб кетди сигирларим.
Не ҳикматни ҳам қарзу ҳам фарз бердилар,
Менга ул кун хору хаслар дарс бердилар.*

*Хатим чиқди онам кафтин хатларидан,
Камол топдим кафтларининг тафтларидан.
Меҳрлари кўнглумга кўзлар бўлдилар,
Ватан янглиғ улугвор сўзлар бўлдилар.*

*Таълим олдим бошоқлардан, донлардан ҳам,
Кулча юзлар ҳамда кулча, nonлардан ҳам.
Мен Ватанни ўргандим ҳар гиёҳдан,
Шомларию райҳонларин сиёҳдан.*

*Қалдирғочлар тўйларимда хизмат қилди,
Камбағални суйдим, бойлар иззат қилди.
Дилга кўчди умрий ранжу азиятлар,
Уйчан, кекса тоқлар қилган насихатлар.*

*Мен шундайин сўзга тўлдим ичларимдан,
Ҳарф ўргандим уйларинг ҳам синчларингдан,
Ҳар қаричи, ҳар ғубори имло, юртим,
Ҳар бир тоши, ҳар чинори мулло, юртим.*

* * *

Оврупонинг қоқ марказида, Олмониянинг ҳаммаёғи ярқираб, чарақлаб турган гўзал Франкфурт шаҳрида носкаш оғамиз нос тупуришга жой тополмади. У ён юрди, бу ён юрди — бирор ифлос гўша ё кир ахлатдон учрамади, оғамиз носини тупурсин деб тоза сарсон бўлдик, ахийри бир қаҳвахонанинг қўл ювиладиган хонасига кириб, бу дарлисардан қутулиб чиқди. Лаб-лунжини рўмолчаси билан артаркан, у ярим ҳаяжон, ярим ўкинч ила шундай деди: — «**Ватан бўлса шундай тоза, озода бўлсин экан. Кўчасини ҳам лаб билан ялайин дейсиз-а!**»

Оғамизнинг бошида дўпписи бор эди. Кейин...

Оврупонинг қоқ марказида, Олмониянинг ҳаммаёғи ярқираб, жилоланиб турган гўзал Франкфурт шаҳрининг гўзал, гавжум кўчасида куппа-кундуз кунни бир олмон аёли ҳаммани ҳайрон қолдириб, оғамизнинг бўйнига осилиб йиғлай бошлади-ку!

— **Ўзбекистондан келдингларми-а? Ўзбекмисизлар-а? Мен Бекободда яшаганман. Ўзбекларнинг non-тузини кўп еганман. Уйга юринглар, чой ичиб кетасизлар, ош дамлаб берай...**

Оврупонинг қоқ марказида, олмон аёлининг кўзлари жиққа ёш, биз лолу ҳайрон, йўловчилар ҳангу манг, Франкфуртнинг хизматчиларининг ўзи 53 минг кишини ташкил этадиган улугвор тайёргоҳи тинимсиз гувиллайди, у ерда биқинида «Ўзбекистон» деб ёзилган, озод Ватанимизнинг бир нишонаси бўлиб бизнинг тайёрамиз ҳам қантариб қўйилган эди...

Бу ҳолатлар ҳеч ёддан кўтарилмайди. Олти йиллар ўтди, лекин у сўзлар: «**Ватан... озода бўлсин...**»

Эътибор берган бўлсангиз, хорижда чиқадиган сақичларнинг қоғозиди ҳам, хатто ахлат қути ва унга • қўл чўзиб бир нима ташлаётган кишининг акси туширилган қоғоз тагида ҳам инглиз тилида шундай сўзлар ёзилган: «**Бу мамлакат сизники, уни ифлос қилманг!**»

Мавлоно Завқийнинг 1904 йилда ёзилган бир аламли сатрлари бор: «Ушбу диёри масхарани эмди тарк этай».

«Қишлоқ эли шафтоли қоқи, нон тополмай», «кийган либоси белини ҳам ёполмайин» қолган, «фоҳишахоналар дориломон бўлган», маънан ҳам, жисман ҳам эзилган, булганган бир шароитда, чор Россиясининг маънавий фоҳишабозликлари авж олган ифлос, нопок бир муҳитда, миллат аҳволини кўриб:

*Илму хунарлар ўрнига пулдор тўнг бўйин,
Уч-тўрти йиғилиб қилишур ит каби уйин,
Эҳсони ғарибга йўқ, шоҳона қилур тўйин,
Айтса адо бўлмас сира минбаъд феълу хўйин,
Гуссаи дилим шарҳ айласам, асрор мунча кўп,—*

дебон фиғон чеккан шоирнинг бирдан-бир армони Ватанни озод ва обод, миллатни шод ва баркамол кўрмоқ эди. Ватаннинг озодлиги энг аввал унинг маънавий гўзал, қалбан озода фарзандларидан бошланади. Бироқ... муҳит, миллатнинг камолотини истамаган мустабид муҳит...

Фурқат бу муҳитнинг таъйиқларидан безиб бош олиб кетди. Муқимий Ватанда муқим бўлса-да, хору забун ўтди.

«**Эҳ, бечора кўза, тошга тушиб синган эҳ, бечора кўза, бошига тош тушиб синган бечора кўза, ҳар икки ҳолатда ҳам оҳ, бечора кўза, вой, бечора кўза!**» деган экан бир донишманд.

Бугунги кунда элу юрт шиорига айланган «Биздан озод ва обод Ватан қолсин!» деган ҳикматомуз сўзларда ҳам оламжаҳон маъни ниҳон. Албатта, озодлигу ободлик бир кунда ёки бир кишининг саъйи-ҳаракати билан битадиган юмуш эмас. Бу сўзларда миллат фарзандлари, жумладан бизу сизнинг ҳам зиммаимизга тушадиган оламшумул бир вазифа юкланганки, уни ҳаммамиз қалбан идрок этиб яшамоғимиз лозим.

Гап янада маънавиятга бориб тақалади. «Обод Ватан» дейилганда элу юрт фаровонлигининг асосий жиҳатларидан бўлмиш маънавият, маънавий баркамоллик ҳам назарда тутилганки, бунинг нечоғли муҳим ва долзарб муаммога айланганини айни пайтда ҳукумат миқёсида кўриляётган чора-тадбирлардан ҳам билса бўлади.

Мамлакатимиз истиқлолининг саккиз йилида рўй берган мислсиз ўзгаришларни дoston қилмоқ учун Фирдавсий шоирлардан юзовлони ҳам камлик қилар, лекин... бир оддий рўзгорнинг бори муаммолари, ташвишу юмушларини бутун мамлакат миқёсига кўчириг-да, юрт эгасининг аҳволини тасаввур қилинг. «Кўприк йўқ! Кўприк йўқ!» деб ёқа йиртиб, ҳаммаёққа дод солгандан кўра, бир ариққинага биттагина кўприк қурган яхшироқ эмасми? «Тахта йўқ! Ёғоч йўқ!» деб бўзлашнинг ўрнига ўша ариққинанинг бўйларига қатор қилиб терак ва тол қаламчаларини суқиб қўйган дуруст эмасми? Саратон иссиғида тўрт ўгил-қизи офтобда куйиб-қовжираб, деворнинг соясида тупроққа беланиб зўрға жон сақлаб ўтирибди, лекин ҳовлисида бир ниҳол ё кўчат йўқ, ўзбекнинг уйими бу ёки африкаликнингми — билолмай гарангингиз чиқади. Ҳой биродар, Худо хайрингизни берсин, бу ҳовли, бу зурёдлар сизники, ўзингизнинг пушти камарингиздан бўлган, сиздан ош-нон сўрамайди шу қаламчалар, шундоққина ерга суқсангиз бўлди, бир йилда шовуллаган дарахтга айланади, соясида фарзандларингиз яйрабгина ўйнайди, ахир! Бироқ шунга ҳам ҳафсала қилмайди, шунга ҳам хоҳиши йўқ. Аммо-лекин гапиришни билади: «Кўприк йўқ! Ёғоч йўқ, тахта йўқ!»

Энди юқорироқ табақага назар ташлайлик.

Бир йил бурунги Самарқанд ва Навоий вилоятлари ҳокимликларида кўрилган масалалар, вилоят ва туман раҳбарларининг маънавий қиёфалари атрофида бўлган жиддий гап-сўзлар бутун мамлакатни ҳаяжонга солган эди. «Бу халқ ҳамма нарсага чидаши мумкин, фақат адолатсизликка чидай олмайди!» дейилганди ўшанда. Маънавият, маърифат, мафкура — булар кенг тушунчалар, бунинг учун, дейлик, туман миқёсида биринчи жавобгар ва масъул шахс туман ҳокимидир. Лекин эл юрадиган йўл хароб бўла туриб, ҳоким ўз уйига элтадиган йўлни обод қилса, ён-вериди яшайдиган оддий халқ вакилларининг уйлари ночор ё кўримсиз аҳволда турса-ю, уларнинг рўпарасида, кўз ўнгида тап тортмаган раҳбар қарсиллатиб

дадабали қасру айвонини қуриб ташласа, у ҳокимнинг маънавият ё мафкура ҳақидаги бор тоату ибодати бир пул, унинг маънавий қиёфасига изоҳнинг ҳожати йўқ. Шу ўринда устозимиз Эркин Воҳидовнинг сатрлари Завқий домла оҳанглари ила нақадар уйқаш жаранглайди:

*Тангринг — амал, мартабадир, пайғамбаринг
— шуҳрат-шон.
Бу давлатга ўт қўясан, йўқотасан хилқатдан,
Гар ҳокимлик тегар бўлса сенга янги давлатдан.
Қуруқ гапдир сенга Ватан, халқу озод истиқбол,
Сенинг учун истадимми юртимга мен истиқлол?*

* * *

Яқинда газеталарда чиқди. Яқин хориж мамлакатларидан бирининг катта тадбиркор-сармоядори, айни пайтда вилоят ҳокими бўлмиш саховатпеша бир киши кўп болали бир оилага икки қаватли уйни ҳада этибди. Инсоний, йўқ, ғоят умуминсоний ҳодиса. Бизда бундай хайрли эзгу ишларга ҳазрат Алишер Навоий шох Ҳусайн Бойқаронинг вазири бўлган пайтлариданоқ кўп эътибор берганлар.

Ҳозир юртимизда, Худога шукур, Ҳуррият, бозор иқтисодиёти шарофати билан сармоядорларимиз кўпайиб қолган. Уларнинг ҳам, шубҳасиз ўзига яраша ташвиш ва изтироблари бор, лекин пулдор барибир пулдор-да, эл учун, саховат йўлига бир кўприк солишга ва ё бир йўлни обод қилиб беришга унинг қурби етади. Бундай хайрли юмушлар туман раҳбари ёинки жамоа хўжалиги раисининг ҳам, ёхуд дўкондорнинг ҳам кўлидан келади. Бу ҳам — озодаликка киради, қалб ва маънавий озодаликка. Мамлакат, Ватан ҳам ана шундай озода, гўзал қалбли инсонларнинг кўпаймоғи ила, уларнинг гўзал ва таҳсинга сазовор қору амаллари ила бора-бора обод ва озода Ватанга айланади.

* * *

Ҳар бир гишти тил чиқарса ҳадис айтиб берадиган, чинорларига забон битса Хўжа Аҳмад Яссавийдан, Сўфи Оллоёр, Бобораҳим Машрабдан байтлар сўйлайдиган диёрдир бу. Қатлам-қатлам бўлиб валилар ётибди бу тупроқда. Ватан — шу тупроқда, илму маърифат, фазлу камолот ҳам шу тупроқдадир. Бобо Темур ҳайкаллари, Имом Бухорий ҳазратларининг маҳобатли мақбаралари тимсолига бул Ватан, бу халқ ўзига, ўзлигига қайтганини ҳали келажак авлодлар асрларга дostonлар қилиб сўйлагуси.

Одам боласи бир Ватанда бир марта дунёга келади. Ватан — олислардан, ёт эллардан изланмайди, ахтарилмайди. Ватан — шу гулдай ўғил-қизларнинг қароғида, айвонингизга ин қурган қалдирғочларнинг живир-живирларию, раҳматли отангиздан кейин ёқиб қўйган чирогингиздадир. Озод ва гўзал Ватан учун гўзал қалбли, озода фарзандлар керак. Гўзал ва озода фарзандлар вояга етмоғи учун гўзал тарбия, яхшиликка элтувчи гўзал китоблару ақли расо инсонлар лозим.

«Шу азиз Ватан барчамизники...»

Оврупонинг қоқ марказида... оғамизнинг бўйнига осилиб йиғлаган олмон аёлининг ҳолатини яна бир эсланг. У-ку бир бегона, бу юртдан бор-йўғи ўн-ўн беш йил туз тотган, биз бир умр шу Ватаннинг нон-тузига шерикмиз, бунинг ҳақиқурматини жойига келтириш, бу бемисл қарзни гўзал, чиройли қилиб қайтармоқ бизнинг умрий вазиғамиз, бурч ва муддаомиз бўлмасми? Биз — фарзандлармиз, ахир, шу элнинг, шу гўзал, азиз Ватаннинг фарзандлари...

Ўзига Худо буюрган ишни, касбни, амални ҳалол, тоза, тўқис, сидқидилдан бажармоқ ҳам Маънавиятга, Бурч ва Вазифа масъулиятига киради. Албатта, киши «Ватан учун ишлаяпман», деб ўйламайди ёки мақтанмайди. Шўрчиликлар Омон акани «Ўзимиздан чиққан», «Ўзимизнинг полвон» деб алқаб гапиришни хуш кўришади. Бутун бошли эл бир инсонни шунчаки алқамас, ахир?! Тошкентнинг истаган бозорида пиёз ёки тарвуз сотаётган шўрчилик йигитлардан номини сўраб кўринг-а, дарровда чехралари ёришиб кетади. «Омон акани ким танимайди» дебон фахр билан, ғурур билан гапиришади.

Машойихлар «Йигитнинг ўзи билан ҳазиллашсанг ҳазиллашгину бахти билан асло ўйнашмагин», демишлар. Бахту омадни, толени эр кишига Худо беради. Бу ерда баҳсу мунозарага ўрин йўқ. Бир элатнинг, аждодлари оламга «Алпомиш»дай улуғ дostonларни берган бир уруғ-аймоқнинг бори ёвқурлиги, тўпорилигию фахру ғурурини, меҳру саховатини ўзида мужассам этган Полвон акамизнинг комбинатга

рахбар бўлиб келгандан кейинги фаолияти «Хуррият берган неъмат» деган янги тушунчани тўлақонли оқлашга, исботлашга арзигуликдир. Бугунги кунда мазкур қорхонанинг ободу озодалигига кишининг ҳаваси келади. Бир элнинг фарзанди бўлса шунча бўлади-да! Ҳозир бир кунда 550 тоннадан зиёд ун, 500 тоннадан кўп омухта ем, уч тоннадан ортиқроқ макарон маҳсулотлари тайёрланыпти бу ерда. Украина орқали Швейцариянинг «Биллор» фирмасининг дастгоҳлари (салкам 400 миллён сўмлик жиҳоз) келтирилиб ўрнатилгандан кейин шундай ҳолатлар юзага келди. Бу дастгоҳлар — дунёнинг темир-терсагини топиш, гаплашиш, келишиш, олиб келиш, яъни, ўрнатилгунга қадар кечирилган заҳмату меҳнатни айтмай қўя қолайлик. Энг муҳими — булар учун на давлат газнасидан ва на бирор расмий ташкилотдан бирор тийин маблағ олинмади. Нима қилса — Полвоннинг ўзи қилди. Ишқилиб йўлини топди-да. Буни билган бор, билмаган бор.

«Ватанларингни озод қилиб яшанглар», дердилар момом келинларига. Момом аллақачон ўтиб кетдилар. Ватан эса... Ватан. Ватан.

*Қуёш фалак тоқида,
Ой ҳам фазода бўлсин.
Нур ёғсин кеча-кундуз,
Ватан озода бўлсин.*

*Ўтиб абри найсонлар,
Дурлар тўксин осмонлар,
Чарақласин айвонлар,
Ватан озода бўлсин.*

*Шабнамларга юзингни
Ювиб очгил кўзингни,
Пок эт аввал ўзингни,
Ватан озода бўлсин.*

*Онанинг аллалари,
Бу дашту далалари,
Ўйла тонг паллалари:
Ватан озода бўлсин.*

*Майли, гул, райҳон ўстир,
Ўғил, қиз, инсон ўстир.
Аввал қалб, иймон ўстир,
Ватан озода бўлсин.*

*Сен шом, наҳорига боқ,
Бағри баҳорига боқ,
Ином Бухорийга боқ,
Ватан озода бўлсин.*

*Бу дунёда гул қолар,
Боғ қолар, булбул қолар,
Биз кетармиз, шул қолар,
Ватан озода бўлсин.*

* * *

Қабулхонада йигирма-ўттиз чоғли одам. Ёш ҳам, қари ҳам бор, миршаб, дўхтир, ўқитувчи, фермер, момою бовалар — ҳар ким бир иш, бир илинж билан келган. Биз ичкарида ўтирибмиз.

— Ҳозир мени одамларни қандай қабул қилишимни кўрасиз, — дейди раис (комбинатда ҳамма Полвонга раис деб мурожаат қилади) ва тугмачани босиб котибани чақиради. У «Ҳаммалари кирсин» деган буйруқни олгач, эшикни ланг очиб, «Киринглар» дейиши ҳамоно, қабулхонада неча киши бўлса, бари бирданига тапир-тупур қилиб хонага киради.

— Қани, ўтирингизлар, менинг ишим кўп, чўзиб ўтирмасдан, дангал, лўнда гаплашайлик. Момолардан бошлаймиз. Хўш, мома, қани, нима хизмат?

— Ай, болам Омонжон-ай, шу неварангиз ишга кириши керак эди, ўлай, шуни сўраб келувдим, ҳеч жойга киролмаяпти, — дея жиккаккина момо гап бошлаши билан, Омон ака:

— Ўзи қани, белига тош текканма ўзи кемайди, сизди сарсон қиб, — дея жеркиган бўлади.

— Хай, аввал ўзим келай девдим-да, болам. Тошкентни питириб кеган, — деб момо имдод кутади.

— **Эртага арзасини ёзиб кесин менинг олдимга!**

Момо хонани дуоларга тўлдириб чиқиб кетади.

Иккинчи момонинг ўқитувчи қизини ноҳақ ишдан бўшатишган экан, шуни арз қилиб келибди. «Эртага бориб учрашсин, мен каттасига айтиб қўяман» деган жавобни олгач, бу онахон ҳам аввалгисидай алқаб-алқаб хонани тарк этади. Ранги униққан яктак кийган бованинг бошида ташвиши бор экан, яъни. ўлган кампирига маърака ўтказиши керак экан, шунга ун сўраб кепти.

— **Улов борми, бова?** — сўрайди раис ва кимнидир чақиртириб буюради:

— **Бовага уч каллак ун бериб юбор. Уловиям йўқ экан, мошинангга ортиб, уйига об бориб бер!**

Қотмадан келган ориқ, кўккўз, сарғиш йигит ҳофиз экан.

— Омон ака, биз отдошмиз, — деди у лабдурустан мулозаматни йиғиштириб кўйиб.

— **Сизди Сарносидда тўйда кўрганман,** — деди Омон ака ҳам уни таниб қолиб. — *Келинг.*

Ҳофиз бундан руҳланиб кетади.

— Шу хатни шоир акамиз сизга бериб юборувдилар, — дейди сўнгра.

Раис хатни ўқиб, пешонаси тиришди. Бир менга, бир унга қаради.

— **Оғайни,** — деди кейин, — **биз шоирди ҳурмат қиламиз. Лекин биласизми, мен ҳар куни бундоқ хатлардан юзтасини оламан. Худога шукур, таниш-билиш кўп. Ҳар бирига бир қопдан ун бериб юборганда ҳам юз қоп бўлади. Уйим куяди-ку, ука! Айбга буюрмайсиз энди...**

«Шоирнинг таниши»: «Ҳеч қиси йўқ, ҳеч қиси йўқ» деб узру маъни қилгандай тезда ғойиб бўлади.

Алқисса, ярим соатнинг ичида шунча одамнинг иши, юмуши битиб, бир-икки киши қолганда, коржома кийган, ҳаммаёғи чанг, соқоли ўсган, ранг-рўйи синиқ, озғин бир йигит шашт билан хонага кириб келадию тўғри раиснинг қошида тик бўлади.

— **Ҳа, тинчликми ука, нима гап?**

— Омон ака! Келиннингиз бир ойдан бери касалхонада ётибди, уйда бир тин йўқ, дўхтирлар уч кундан буён дори сўрайди, ўз ойлигимни ҳам бермайди буларингиз, — дейдию кўнгул тўлиб ростакамига хўнграб йиғлаб юборади бу йигит.

Полвоннинг жаҳли чиқмасин экан, «Кассир, бўғалтир, кадрлар бўлимининг бошлигини тез чақириб чиқ буёққа!» деб котибага буйруқ беради. Бирпасда ҳаммаси қатор бўлади.

— **Ҳе, одам бўмай ўл сен!** — дейди қаҳр билан кассирга. — **Ҳе, кўзинг кўр бўсин сени! Туш ҳозир, бўғалтир билан икковинг бунинг пулини, кейинги ойлигини ҳам кўшиб тўғрилаб бер-да, ишни топшир! Ҳе, ўгил бола бўмай кет!** — ва кадрлар бўлимининг бошлигига: — «Кассирни ишдан бўшатиш тўғрисида буйруқ тайёрланг!», — дея топшириқ беради. Кассир йигитнинг ранги оқаради, бир нима демоқчи бўлади, айтолмайди, чиқиб кетишади.

— **Йиғлама, нега йиғлайсан йигит киши, иҳ, уят бўлади-е!** — дейди сўнгра ҳовуридан тушиб, ҳали ҳам ҳиққилаб турган ишчисига. — **Ҳозир бор, ойликларингни ол-да, сенга жавоб, хотинингга қара, даволат, кейин ишга чиқасан.**

— **Биз шўйтиб ишлаймиз, шоир!** — дейди кейин менга қараб. — **Сиз бир ой юрсангиз экан, кўрардингиз — ҳаёт ҳам шу ерда, халқ ҳам, дард ҳам, гап ҳам шу ерда. Унта дostonнинг юкини об кетардингиз лекин.** — Кейин дўхтир билан ўқитувчининг дардини тинглаб, чиқариб юборгач: — **Юринг, сизни бир жойга об бораман,** — деб ўрнидан кўзғалади.

* * *

Бир даштнинг қоқ ўртасида еттитами — саккизтами — минг йиллик бўлса керак, ниҳоятда баҳайбат тут дарахлари — ярми қийшайиб, буралиб, тарвақайлаб кўкка кетган, тагидан қарасангиз — шохлар, новдаларнинг қуюқлигидан осмон кўринмайди, ярмиси ерда узаласига ағанаб ётибди, ўртада бир мақбара, гумбази ҳам бор — ниҳоятда кўркам, озода қилиб қурилган, бу томонда эса етти булоқ, улардан тиниқ, шаффор сув чиқяпти. Нариги томонда мўъжазгина мачит, қоровулхона, айвонча, ён томонда ўчоқлар, зиёратчилар бўлса керак — эркагу аёл, хотин-халаж, қиз-жувонлар кўп, жонлиқ сўйишиб, қозонларда жиз-биз қилишяпти.

Йўлда олганимиз Ҳожи бобо, Омон ака, шофири ва мен тўртовлон мақбарага кирамиз. Омон ака дарровда ичкаридаги тоза сурп билан ўралган сағанани тавоф қила кетади. Биз ҳам шундай қиламиз. Сўнгра — бир ёнда қаторасига чўккалаймиз. Ҳожи бобо тиловат қиладилар. Дуо ўқилгач, ташқарига чиқамиз.

— Бу — азиз жой, — дея гап бошлайди Омон ака. — «Бўта бўзлар ота» дейди номини. Бунинг тарихи алоҳида гурунг. Энам мени шу азиз зотга бош уриб, Худодан эланиб, ёлвориб сўраб олган. Шул сабаб исмимни Омон қўйган. Уйимда, элу юртимда омонлик, тинчлик бўлсин деб. Мақбарани ҳам Оллоҳнинг йўлида хайру эҳсон бўлсин, деб ўзим тикладим. Эл келадиган жой, ахир. Қилинган хайр гапирилмайди-ю, энди сизга айтяппан-да. Ҳали иш кўп, насиб бўса, кейинги келишингизда кўрасиз.

Минг йиллар олдинми-ей, бир оқ туя минган оппоқ мўйсафид — авлиёми у, саҳобами ё — шу ерга келганда туяси билан Худонинг қудрати ила ерга кириб ғойиб бўлади. Улар ғойиб бўлган ердан шу тутлар билан шу булоқлар пайдо бўлган, дейишади. Бу балки бир ривоятдир. Бироқ шом пардаларининг сокинлиги аро, тун қанотларининг оғир сукунати ичра пок-покиза бўлиб, яхшилаб қулоқ солсангиз, бўталоқнинг шовшашию бўзлашига ўхшаган бир товушлар келаётгандай туюлаверади. Нима бўлганда ҳам бу — муқаддас жой, вужудингизга ўрлаган ногаҳоний варажадан англайсизки, бу хилқатда бир улуғ ҳикмат, бир илоҳий синаот ниҳондай, у аста-аста сизнинг борлигингизни ҳам чулғаб олаётгандай.

«Умар ибн Абдулазиз (раҳматуллоҳи алайҳи) айтадилар: «Эй одамлар, сизни бир юмуш учун яратмишлар, агар беймон бўлсангиз кофирдирсиз ва агар имонингиз бўла туриб, ул юмушни осон деб ўйласангиз, аҳмоқдирсизким, сизни мангулик учун яратгандирлар, фақат бир саройдан иккинчи саройга олиб кетмоқлари бор» (Имом Ғаззолий).

Этларим жимирлаб кетади. Маъюс ва интизор булоқларга қарайман, тутларга, осмонга назар ташлайман. Дунё бунча кенг, Ватан бунчалар улуғ, одамзод қанчалар азиз!

* * *

*Бу дунёни марду майдон фараз қилдим,
Гоҳида ўз қисматимдан араз қилдим,
Шундай дамлар полвонларга ҳавас қилдим,
Кўш елкаси тоғу саҳро Омон полвон.*

*Ҳар кимга ҳам бундай келбат бермас Худо,
Қадам босса Алтомишлар қилгай нидо,
Соилар тинар, тоғу тошлар бергай садо,
Бирон тўйдан қилса садо Омон полвон.*

*Кўзлари ҳам икки тўлпор — тўлуғ шиддат,
Мард зотларга Оллоҳ ўзи қилгай мадад,
Асли сизга раво доврўғ, шону шавкат,
Бизга эса қалам асо, Омон полвон.*

*Полвон деган номус-орин бут асрагай,
Номус-ори бут полвонни юрт асрагай,
Номардларнинг бутларидан ўт сачрагай,
Ғирромликни сезса гоҳо Омон полвон.*

*Гарчи бугун қирғоқларда қирғовул йўқ,
Номин билмас бирор шаҳар ё овул йўқ,
Тўй-ҳашамда унинг янглиғ баковул йўқ,
Элу юртдан бўлмас айро Омон полвон.*

*Насиб этса боргум бир кун Шўрчиларга,
Донғин сўйлаб боргум йўлда йўлчиларга,
Ука бўлиб қолгум буткул шул чинорга,
Бошим узра айлар дуо Омон полвон.*

*Маيلي, гоҳи зору гоҳи маъюс бўлсам,
Гоҳи майса, гоҳи эса майиз бўлсам,
Ўзим ўғил тўйларига райис бўлсам,
Кўшиқ бўлгай Сурхондарё, Омон полвон.*

*Ухлар бунда не султонлар, не валилар,
Шерлар юрган юртдан чиққай Шералилар.
Ранжимасин Рустам полвон, Эралилар,
Ҳар полвонга жони фидо Омон полвон.*

*Она халқим, топган ризқинг ҳалолингдир,
Мунофиқлар, ғаразгўйлар заволингдир,
Эй, она юрт, мард полвонлар камолингдир,
Эмас асло якка, танҳо Омон полвон!..*

* * *

Нима учун, мана, салкам эллик йилдан бери ҳар йили бир пайтда, бир мўлжалда Фотима момонинг тушларига фақат учта оқ туя киради? Нима учун тегирмончини ярим пир дейишади?

Ёз кечалари Сурхон кенгликларига тикилсангиз, Сомон йўли сокингина чексизликка кетаётган даштлар, қирлар-адирларнинг елкаларига оқ ун сепаётгандай бўлиб кўринади. Бу диёрнинг, бу юрт, бу тупроқнинг йўллари, манзиллари оқ-ойдин бўлғусидир, деган илоҳий тимсолмидир бу? Само сайёралари назарида замин фарзандлари ҳам юлдузлардай кўринсалар, не ажаб. «**Фарзандингни етти ёшгача подшони иззат қилгандай ҳурмат қил, етти ёшдан йигирмага етгунча уни ўзингнинг энг яқин дўстингдай тут, йигирма ёшдан сўнг эса унга худди қулдай муомалала бўлгил**». Бу ҳикматни Полвоннинг раҳматли боваси мулла Шерали кўп такрорлади. Биз туғилган тупроқ деймиз, киндик қонимиз тўкилган ер, энатепалар, бободашлар, ана боринги, она юрт деймиз, нима учун? Унутмоқ учунми ёки эсдан чиқармаслик, эъзозлаб-ардоқламоқ учунми?

Ёшликдан бир Бўзтўрғай дўстим бор эди. Биллур шабнамлару тиниқ осмонларнинг фарзанди эди у. Ўн беш йиллар бўлди кўришмаганимизга. У билан болаликдан ўт ўрардик, хашак йиғардик, сомон таширдик. «Мерседес» минган Бўзтўрғайни ҳеч кўрганмисиз? Ҳозир унинг дашти ҳам, даласи ҳам, ери ҳам, осмони ҳам — пул. Эҳтимол, ўзича у ҳам ҳақдир. Лекин, Бўзтўрғай, Бўзтўрғай... дўстим...

*Тижоратчи бўлиб кетган, ай, Бўзтўрғай,
Бир кун ўсган қирларингга энармисан?
Дунё кезиб сен дунёни танидинг, лек
Бир кун бугдой, сомонингни танирмисан?*

* * *

— Ў, биродарлар! Ў, оғалар! — дерди Шоберди баҳши дўмбирада кўнғиротнинг энг эски, энг қадимий куйи «Мунглуғ»ни тирнаб. — **Бир-бирингга яхшилиқ қилгилки, дунё беш кунликдир.**

— Ў, биродарлар! Ў, оғалар! — дерди у тўйда йиғилган тумонат одамга қараб. — **Ота-онангга яхшилиқ қилгилки, ота-она ғаниматдир, кейин тополмайсан!**

— Ў, биродарлар! Ў, оғалар! — дерди у элнинг инсонларига юз буриб. — **Хешу қариндошингга яхшилиқ қилгилки, дунёси ўткинчидир.**

— Ў, биродарлар! Ў, оғалар! — дерди у қавмдошларига мурожаат қилиб. — **Ака-укангга яхшилиқ қилгилки, бу фоний дунёда фақат шул қолар!**

— Ў, биродарлар! Ў, оғалар! — дерди у элдошларига мўлтираб. — **Дунё беш кунликдир. Элу юртингга яхшилиқ қилгилки, сен ўтган сўнг номингни шул элу юртинг ёдлайди.**

— Ў, биродарлар! Ў, оғалар-а! — дерди у жазавага тушиб. — **Кимса тополмасанг агар, яхшилиқ қилгилу дарёга отгил. Балиқ билмаса, холиқ билар. Ў, оғаларим-а!**

*Ўтди дунё, чиқди жон,
Ҳар гийҳдан тердим дон.
Ота тирик бўлганда
Ўйинг ҳам бўлар кўрғон.*

*Ўтди дунё, чиқди жон,
Ҳар гийҳдан тердим дон.
Биринг султон, биринг хон,
Баринг бўлгил қадрдон.*

Бекназар бобонинг азамат ўгли, тўққиз фарзанд орасида иккинчиси, кўнги-ротнинг қўштамғали уругидан бўлмиш Полвоннинг бу ҳаётда қилмаган иши қолмаган: Ун беш ёшидан чўпонликнинг азобини тортган, ўн икки йил бригадир бўлиб, пахтанинг ранжу заҳматини ҳам тотиб кўрган, тракторчи, бўлдузўрчи бўлиб, шофирлик ҳам қилган, хуллас, болалик чоғлариданоқ меҳнату машаққатнинг ичида ўсиб-улғайган. Отам нуқул бир гапни кўп такрорлардилар:

— Раҳматли бобонг-ку, ноннинг қадрини билиб ўтди, мен ҳам бунинг нималигини яхши биламан, лекин, болам, болаларим, сенлар етармикансан унинг қадрига?..

Ноннинг қадрига етган, элнинг, юртнинг ҳам қадрига етади. Ота-боболар бизга НОН эмас НОМ қолдириб кетадилар. Бу номни бир поғона юксакка кўтариш, уни элу юрт орасида пок сақлаш, элнинг назари билан тарбиялаш, юксак ва баланд тутиш эса ҳар авлоднинг ўзи иши. Полвон акамизнинг ҳам тўрт фарзанди бор. Темур буваларига ўхшаб ҳамиша голиб, музаффар бўлиб юрсин дея ният қилиб, кенжа ўғлига Музаффар деб НОМ қўйган. Феруза янгамиз билан икковлари туну кун шуларнинг тақдирию келажаги ташвишида. Озод Ватаннинг эрка ўғиллари. Оллоҳ йўлларини берсин, ишқилиб...

* * *

Эртаси кун Сариосиё тайёрагоҳида Тошкентга парвоз қиламиз деб турсак, Омон ака келиб қолди. Катта ўғли Рустамни Тошкентга кузатгани чиққан экан. «Шошманг!» дея суратчи дўстимизга илтимос қилиб, ота-болани расмга туширдик. Бу пайт радиода «Ёшлар канали»да сурхонлик хушовоз хонанда Маҳмуд Номозовнинг бундоқ кўшиғи янграётган эди:

*Завол нима билмайди,
Куюн селлар юлмайди.
Эгаси бор бодомлар
Бу дунёда сўлмайди.*

*Ҳар на бўлсанг, бор бўлгин,
Тугал номус, ор бўлгин.
Зиёси бор қадамлар
Бу дунёда сўнмайди.*

*...Дилда кўндир фироғинг,
Ёниқ қолар чирогинг:
Фарзанди бор одамлар
Бу дунёда ўлмайди.*

СЎНГСЎЗ

Бир полвон баҳона мен бугунги кунимизга, туғилган тупроғиму унинг одамлари, уларнинг ҳаёти-рўзғорига назар ташладим. Бу дунёда бир умр меҳнат қилиб, бировдан бир оғиз раҳмат эшитмай, хору забун ўтганлар бор. Одамзод раҳмат учун меҳнат қилмайди, лекин у барибир рағбатга муҳтож.

Бир полвон баҳонасида, мен дунёдаги энг ожив ва энг меҳнаткаш жонзотлар — чумолилар ҳақида ўйладим. Шунча заҳмат чекиб, уларнинг ҳам бировдан раҳмат эшитгиси келармикан? Улар ҳам бир-бирига душманлик қилармикан, уларнинг ҳам орасида бир-бировини кўролмаслари, бир-бирининг устидан ёздиганлари бормикан?

Мен ўз тупроғимнинг забардаст бир Полвони ҳақида дoston ёзмоқчи эдим, лекин ёзганларим кўпроқ фикру мулоҳаза бўлди. Полвон ҳақда айтаман деб, Ватанни қандай тушунишимни, туққан еримга, унинг одамларига муносабатиму тасаввуримни гапириб қўйибман. Узр.

Бироқ, мен шу юртнинг бир камтарин қаламкаши сифатида касб-коридан қатъи назар, шу юртда яшаётган инсонлар, демакким юртдошларим ҳақида ўз сўзимни айтмоқни ўз бурчим деб биламан.

Омон полвон, Омон ака Бекназаров, ҳақиқатан ҳам дostonга сифмайдиган инсон, дoston бу кишига торлиқ қилади, лекин бир шеърга ҳам жо бўлиши мумкин. Мен полвон ҳақида баралла дoston айтмоққа жазм қилувдим, лекин

айтган гапларим бошқача бўлиб чиқди. Худонинг барча бандалари қатори Полвонни ҳам кимлардир яхши кўради, кимларнингдир унга боқиб кўзлари куйгани-куйган.

У эртага мутлақо бошқа ишда, ўзга соҳада ишлаши мумкин, бошқа бир жабҳани бошқариши, бошқа бир касбу корнинг жиловини тутиши мумкин, гап бунда эмас. Гап, унинг шу юрт, шу элнинг фарзанди эканлигида. Буни ҳаёт дейдилар, ва бунда анча-мунча ташвишлар, гап-сўзлар бўлиб турмоғи муқаррар. Биз барчамиз — бир тупроқнинг фарзандларимиз, уволимизни ҳам, савобимизни ҳам англаб юрмоғимиз бурчдандир. Ва бир оддий қаламкаш сифатида менинг оддий тилакларим бул эрур:

*Кўнгулларга сафо бергил,
Софлик беру оқлик бер.
Муҳаббат бер, мурувват ҳам
Меҳр бер, муштоқлик бер.*

*Оталарга фароғат бер
Ва роҳат бер бус-бутун,
Оналарга саодат бер,
Умр беру соғлиқ бер.*

*Ўғлонларга иқбол бергил,
Иймон бергил саломат,
Шижоат бер, ору номус,
Доим кўкси тоғлик бер.*

*Латофат бер қизларга ҳам
Малоҳат бер, садоқат,
Яна ҳусну чиройига
Бахтини ҳам боғлиқ бер.*

*Ёр кўксидан паноҳ бергил
Севиб севилганларга,
Севганларга ёр зулфидан
Дорлик бер, сиртмоғлик бер.*

*Айвонларга мунавварлик
Ой ва қуёш меҳридан,
Ҳар бир уйни бешиқлик бер,
Аллалик, уйғоқлик бер.*

*Ким бўлмасин, тўкис айла
Ризқу насибасини,
Чеккан ранжу заҳматидан
Ҳар он вақтичоғлик бер.*

*Дўстлар сафин мустаҳкам эт,
Аҳил этгил, иттифоқ,
Душманларнинг қаторига
Тоқлик бер, тарқоқлик бер.*

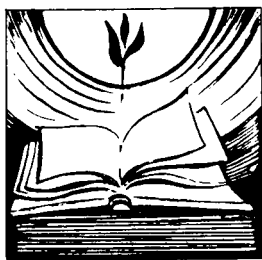
*Ҳаволанмоқ нечун, ахир,
Инсонмиз-ку ҳаммамиз,
Ҳар кимга ҳам инсоф бергил,
Узингдан кўрқмоғлик бер.*

*Жилғаларга жавлон бергил,
Чопсин кўзичоқлардай,
Чуққиларга залвор бергил,
Қорлик бер, виқорлик бер.*

*Сен қўлладинг, тўлди гулу
Чечакларга бул Ватан,
Бундан сўнг ҳам бағрин баҳор,
Бўстонлик бер, боғлик бер.*

*Шеърга солмоқ учун шунча
Орзу ва умидларни,
Менинг шоир дилларимга
Дардкашлик бер, доғлик бер.*

Хуршид Дўстмуҳаммад

Бозор

Роман

- Қани, кеп қолинг, асалидан оп қолинг!
- Асал бўлса, сотармидинг, анойи?!
- Бешик борми, бешик?
- Сумаги қолди, опоқи, сумаги!..
- Тери борми, тери?
- Тўйга қалампир ола кетинг!
- Қўй териси керак, тери!
- Қопқон опкетақол, този!
- Шўртанг қурут керагиди?
- Жевачка олсанг-чи, оповси!..

Бозор-да, ҳар ким керагини сўрайди, ҳар ким топганини сотади, эплаганини олади. Бозор майдонлари, раста оралари қўтонга янги қайтган подани эслатади — шом қоронғисида адашиб-нетган она-бола қўй-қўзи сингари харидор сотувчисини, сотувчи харидорини қулоғи динг, қўзи жонсарак елиб-югуриб

излайди. Ҳали-замон қуёш лангиллаган шойи этагини йиғиштириб оламни, оламга кўшиб бозорни, бозорга кўшиб тумонатни зулмат ихтиёрига топширади, оломон эса ҳозирок харид қилмаса жони бўғзидан чиқиб кетадигандек бакиради-чақиради, туртинади-суртинади, алдайди-алданади, сўкади-сўкиш эшитади...

Бозор-да, издиҳом: одамлар тўрт тарафдан келаверади, тўрт тарафга ўтаверади — оқ, қора, малла, зангори... семиз, хипча, ориқ... новча, ўртабўй, пакана... майиб-мажруҳ... хушрўй, хунук... На афт-ангори, на энгил-боши, на феъли, на-да, юриш-туриши ўхшайди... Аллоҳ таоло бандаларини бир-бирига ўхшамайдиган қилиб яратган, бозор эса гўё Тангри таоло панжасига панжа урмоққа қасд қилган гумроҳдек, бани башар вужудидан «нафс» деган бир балои азимни топган... бу ёруғ дунёда назари тўқ одамнинг ўзи йўқ, у дунёю бу дунё бир-бирига тариқча ўхшамаган тирик жон борки, нафси ўхшайди, нафс бир хил, нафс одамларни бир хиллаштиради, тафовутларни йўққа чиқаради, бозор ман-ман деган инсони комилни ҳам ялписига — битта қўймай бозорга солади: одамларни бир-бирига рўпара қилади, оғиз-бурун ўпиштиради, гиж-гижлайди, муштлаштиради ва шу тариқа не кўйларга солиб, синовдан ўтказди. Боши юмалоқ, пути айри қас-ноқас борки, «Оламан!» дейди. Сотаётган ҳам, олаётган ҳам, бекорчи ҳам, дайдию тиланчи ҳам олиш қўйида изғийди. Ҳар ким қурби етганича олади — қўл учида, чангалида, ховучида, қучоғини тўлдириб оладиганларнинг саноғи йўқ... бозорга кирди дегунча қафти, ховучи, қучоғи болалаб кетадиганлари қанча!..

Фозилбек бозордан бери келмайди, оломон оқимига кўшилди дегунча жони ором олади. Демак, у ҳам о-ла-ди! У ўзининг ҳамма қатори олувчи эканидан тонмайди, фақат мийиғида кулиб, айбдор одамдек ўнғайсизланиб, «Ҳар ким диди-фаросатига яраша олади» деб фалсафа сўқийди. Бозорнинг ҳар қаричида миллиён фалсафа кўради.

Ахир Фозилбек тушида юк мошинга тармашган бўлса, машина гувиллаб шамолдек елиб борган бўлса, бунинг бозорга нима дахли бор? Тушнинг таъбири бозордаги издиҳом оёғи остида тўкилиб ётмайди-ку! Йўқ, Фозилбек инсон ҳаётининг мағзи-мазмунни тугул, алмойи-алжойи тушларнинг таъбирини ҳам бозордан излайди.

...Айни субҳи козиб уйқуси қочиб уйғонди, ҳали тонг ёришмаганини кўргач, пича мизғиш илинжида қайтиб бошини ёстиққа қўйди, боши ёстиққа етар-етмас... юк мошининг тумшуғига тармашди. Мошининг усти очик юкхонасида одам тирбанд, ҳайдовчининг ёнига беш-олти ёш-яланг суқилган, ҳатто икки томон зинасига оёқ тираб, эшикка зулқдай қапишганлар бор — уларнинг бари Фозилбекдан кўз узмас, Фозилбекнинг бошидан тўй таклифномаларини сочишар, Фозилбек эса қоятош ёнбағрига тармашаётган айикдек мошининг тумшуғига қапишган, мошин ҳар сафар силтанганида тўпдек ирғиб тушай дер, базўр ўзини ўнглаб олди дегунча мошин яна шиддат билан ғизиллаб йўлда давом этарди...

Фозилбек қандай бўлмасин, мошинани тўхтатиш, лоақал унинг шиддатини пасайтириш, сочига, ёқасига, киссаларига қисилиб-илини қолган таклифномаларни қоқиб ташлаш истагида турган жойидан қўлини ҳайдовчи томонга узатди, чўзди, чўзилди, шунда шоп мўйловли, юзи коптокдек юмалоқ ҳайдовчи, «Уйлан-вомман, бирга бўлинг!» деб тиржайганича унга таклифнома тутқазди, Фозилбек таклифномани олиб қўйнига солди, қўйни таклифномага тўлиб-тошган эди... Мошина Боғкўчага бурилди. Боғкўча ҳасипдай тор, илонизидай эгри-бугри, бу кетишда бақалоқ ҳайдовчи мошинани бошқаролмай қолиши, уй-пуйга ёки деворга бориб уриши ҳеч гап эмас. Бирон дарвозадан, эшик-тешикдан бола-бақра отилиб-қувалашиб чиқиб қолса-чи!..

Юк машина Фиёс сомсапазнинг дарвозаси ёнидан ўтиб, чапга бурилганида сурнай, ноғора садоси эшитилди. «Тўй!» деган сўз тигдай тилиб ўтди Фозилбекнинг хаёлини. «Уйланаётган эди!» деб ҳайқириб юборди, лекин ким уйланаётганини эслолмади, қолаверса, шу топда қайси қўшниси тўй қилаётганини аниқлашнинг аҳамияти йўқ, нима бўлганда ҳам куёв-навкарлар келиннинг хонадонига бориш учун тўдалашиб йўлга тушган — Боғкўчанинг шумтакаларию ёш-яланги келин хонадонига қийқириб, мўр-малаҳдек ёпирилиб кириб боришга ўч, шундан... тор кўчани қарийб энлаган юк мошин тезликни пасайтирмай карнай-сурнай нағмаси устига телба йиртқичдек елиб бораверди. Фозилбек жон аччиғида мошина тумшуғига «ўлиги»ни ташлаб унинг йўлини тўсди, машина қулоқни қоматга келтириб қаттиқ... кишнади...

Узун тун ўтди, кун ўтди, шом қоронғуси тушди, Фозилбек тушининг таъбири-ни топмади. Топганда-чи?.. Ҳар кўрган алмои-алжойи тушининг таъбирини топавериши шартми, одам?! Туш — уйқунинг чиқити-ку... Илло, бу ёруғ оламда ҳе-еч нимарса бежиз-бехосият эмас. Парвардигор неки сир-синоат бўлса бандасига ҳар йўсинда аён қилади, ҳар касу нокас учун умрида фақат бир марта аён бўладиган ҳикматлар бор, баъзан устма-уст аён қилаверади, хом сут эмган гофил банда эса бунинг фаҳмига етавермайди. Мечкайни таом ўлдиради, беҳаловотлик фаҳм кўзини тўсади, ҳаётнинг туз-намагини мириқиб тотиб яшаш учун эса ҳар-р лаҳзанинг мағзини чақишга тўғри келади. «Умрнинг ўтиб бораётган ҳар лаҳзасига хаёлдан кечаётган ҳисобсиз катта-кичик ўй-фикрларингизни қўшиб, идрок эта оласизми?.. Ён-атрофингизда яшаб юрган ҳар бир одамнинг хаёлида озмунча фикр туғиляптими? Ўша фикрлар қаёққа ғойиб бўляпти? Қанчадан-қанчаси ёруғ дунё юзини кўрмай жон бермаяптими?.. Уларни денгиз остидан минг машаққат-ла топилган инжу янглиғ йиғиш, кўз қорачигидек асраш-авайлаш керак эмасми!.. Шу бозорда ҳисобсиз одамлар кўлида айланаётган ҳисобсиз пуллардан-да қимматроқ, ноёброқ ақл-идрок мевалари — фикрлар бир меҳрибонини топмай увол кетмаяптими?..»

Шу ўй-шу хаёлдан ўзга каттароқ мақсад-маслаги бўлмаган — дунёга келиб шу жунунга йўлиққан Фозилбек ўзи кўрган тушнинг таъбирига бефарқ қолиши зинҳор-базинҳор мумкин эмас. Одам тўла юк мошин Боғкўчада нима қилиб юрибди?.. Таклифнома ёғини, ногора-сурнай нолаши нималарни аён қилмоқда, унга?.. Тагин ким билади дейсиз: шу саволлар «пинжи»га яширинган жавобни топса Фозилбек шояд бозор жунуни касаллигидан қутилиб, отасининг, кичик онасининг, ака-опаларию янгасининг раъйига юриб... уйланиш ҳаракатига тушса?!

Фозилбек носфурушлар қаторидан ўтаётганида томчилай бошлаган ёмғир оҳакчилар қаторига етар-етмас чунонам шаррос куйдики, азбаройи ўзини оҳак дўконига урди. Оҳак бўлаклари уюми ёнида турганича, катта йўлнинг ўртасидан елдек «югуриб» кетаётган тошқин сувга термилиб қолди. Шу пайт унинг қулоғига кимдир шивирлади, ҳатто қўлини олиб, омонлашди ҳам. Фозилбек беихтиёр салом берди, лекин шивирловчи кишининг кимлигини таниб-нетиб улгурмади, кўлидаги таклифномага қаради. «Кейин ўқийман» деган хаёлда кафтида ғижимланганича кўчага чиқди, гўё бошини елкалари орасига тортиб юрса ёмғирга тутил-майдигандек, йўл чеккасидан илгарилайверди. Чап юзидаги бир ғужум узумча келадиган норини селкиллашиб юрадиган Камол карвон дағдаға қилганнамо оҳангда тўнғиллаб унга рўпара келди.

— Ёз чилласида тўйни ўтказиб оламан, дегандим. Бу, қизиталоқ, кўз очирмай кўйди-я, вей!..

У шундай деб Фозилбекнинг қўлига шапалоқдек қоғоз тутқазди.

— Ивиб кетибдию, — деди Фозилбек таклифномани олиб.

— Худо берган етти ўғил-қизни тўйини тўртала фаслга мўлжаллаб ўтказдим, илло, бирортасидаям ёмғирдан қочиб қутилолмадим, ҳаммасининг тўйида жала куйган-е! Мана, валлоҳи аълам, саратон, одам ёнаман, дейдию, ёмғири тинмайди!..

Фозилбек ҳайрат аралаш кулди.

— Майли, ўлим бўлмасин, — деди карвоннинг кўнгли учун. — Ёмғир — барака белгиси, ака.

У бир неча қадам нари кетган жойида Камол карвон уни тўхтатди.

— Ўлим бўлмади иложи йўқ, ука, — деди у уст-бошига қуяётган ёмғирни писанд қилмай. — Илло, душманингни ҳам Найнов закўнчидақа ўлишдан асрасин.

Фозилбек бош ирғаб бу гапни астойдил тасдиқлади, йўлида давом этар экан, Найнов закўнчини кўз олдига келтирди. Унга ачинди. Закўнчи аслида ёмон одам эмасди, кўпчилик ёқтирмаслигининг сабаби эса битта — закўнчи дунёни фақат қонун кўзи билан кўрар эди, холос. Унга иши тушмаган одам йўқ, эшигига бош уриб бормаган одам йўқ, лекин иши битмаганлар-ку, ўз йўлига, ҳатто мушқули осон бўлганлар ҳам «Жа, хит қилиб юборди-е, Найнов!» деб сўқиниб кетар эди. «Закўнни яхши биладиган одамнинг дўсти — қонун, — деган эди отаси бир куни, кулиб. — Бу Найнов қонун олдида отасиниям, хотининиям аямайди».

Сўқадими-алқайдими, ишқилиб, кўпчиликнинг қорига яраб юрган шундай одам тўсатдан қайтиш қилди. Кеча асрга чиқаришади, деган хабарни эшитган эди,

кўз кўриб-қулоқ эшитмаган ҳодиса юз берибди — тобут ердан узилганда миршаб-хона йигитлари келиб, ўлим сабабини аниқламай туриб, дафнга рухсат беришмабди, «Текширувга берамиз!» дея майитни олиб кетишибди. Акасининг айтишича, Закўннинг жанозаси бугун бомдодга кўчирилган эди, йўқ, сахарга йигилган яқин-йироқлар «Текширув тугамабди» деган гапни эшитиб, елка қисиб, бир-бир тарқалишибди.

Фозилбек носфурушлар, оҳакчилар қаторидан ўтганида қўлида яна иккита таклифнома пайдо бўлди — уларни кимлар тутқазди, тўйга таклиф этувчилар билан қай тариқа савол-жавоб қилди — эслолмади. Майиз, туршак, ёнғоқ ва ҳоказо қуруқ мева-чева расталари жойлашган баланд тим ичидан эшитилаётган ғалати шовқин-суронга бир зум қулоқ тутди, ажабланиб бош чайқади, сўнг йўлида давом этди. У гилам бозорини, ширинпазликни, ёймачилар растасини кесиб чиқиб, катта йўл ёқасига етганида сабзавот расталари томонда қий-чув кўтарилди. Фозилбекнинг ёнидан ўтаётган кўланка, «Чуқурга от-арава ағанади!» деди, бамайлихотир.

— Сабзини тоzza уйган экан-е, қизиталоқ! — қўшилди бошқа йўловчи.

— Сабзи эмас, қанд лавлаги экан...

— «Бозорбоши тимга келади!» деган вас-васада сабзавот қаторига борадиган катта йўл тўсилган.

— Бозорбоши бозорга чиқмай қўйганига бир ҳафтадан ошди-ку!..

— От жонивор тўртала оёғи осмондан келиб, типирчилаб ётганмиш!..

— Шўрлик камбағалнинг араваси экан...

— Жониворнинг бели синибди...

— Ямоқчилар бутлаб кетар...

— Инсофийлар ташлаб қўймас?..

— Шу қоронғида инсофийларга зарил кегани йўқ...

Фозилбек луқмабозлик қилаётганларни дурустроқ кўриш ниятида аланглади, бироқ гавжум одамлар орасида овоз эгаларини топмади. У то уйига етиб дарвозадан, сўнг йўлақдан ҳовлига ўтқунига қадар хаёли инсофийларга кетди, кун сайин баланд-паст бўлиб болалаётган миш-мишларни эслади, шу аснода сахар кўрган тушининг табирини излашни ҳам, баланд тимдаги шовқин-сурону сабзавот растаси томон келаётган от-араванинг чуқурга ағананини ҳам унутди.

2

— Сан тенги йигитлар неварали бўвоттию, уялмайсанми, сўппайиб юришга?!

Фозилбек барвақт туриб ювингач, йўл-йўлақай артина-суртина ошхонага тақаб солинган олди ойнаванд емакхонага яқинлашганида ичкарида онаси, янгаси ва Ҳабиба опаси гаплашиб ўтиришганини кўрдию, опаси кун кеча келиб кетганини, қайсар укани холи-жонига қўймай тергаганини, «тергов»нинг «одил» ҳукми шу таъна-дашном билан якун топганини эслади.

— Уяламан, — деди Фозилбек ўша кун опасининг таънасига жавобан. Ҳабиба «гапим кор қилди» деган ўйда чимирилиб укасининг оғзига мўлтайди. Кичик онаси ҳам Фозилбекка умидвор кўз ташлади. Фозилбек икки аёлни ўзига қаратиб олганига ишонч ҳосил қилгач, атайин пича сукут сақлаб турди-да, кулиб юбормасликка тиришиб, сир бой бермай деди:

— Танимаган-нетмаганимни, синамаган-билмаганимни танлашдан уяламан.

Ҳабиба укасининг бемаврид ҳазилидан баттар хуноби ортди.

— Таниш-нетиш учун, нима, бировви қизини ичига кириб чиқишинг керакми?! Оввол нари-веридан кўргин, юзлаштирайлик... хусни, бўй-басти маъқул келса, бўлди-де!..

Фозилбек ўша кун бу гапга мириқиб кулган эди, бу сафар ҳам ўша ҳолат-кайфиятга қайтдию, кулгисини ичига ютди. Не-не ишлар шу сўз билан барҳам топади: қора қозонинг қайнаб, тирикчилигинг ўтаяптими — бўлди-де, бозорда олди-сотди авжидами — бўлди-де, уйланиб олдингми — бўлди-де!.. Бу гапнинг замирида «бўганича бўлди» деган маъно ётгани билан ҳеч каснинг иши йўқ, иши бўлган тақдирда ҳам ўзини сезмаганликка олади... дунёдан бўлганича бўлиб яшаб ўтаётганидан изтироб чекмайди...

Фозилбек шундай дея олмаяпти, холос, аслида «Бўлса бўлди-де!» деб юборса олам гулистон, бир неча кундан буён асабий сокинлик эзиб турган хонадон гижбадабанг тўйхонага айланади-кўяди!..

У ўзининг устидан кулаётгандек ичида, «Бўлди-де! Бўлди-де!» деганча очик чехра билан емакхонага кирди. Салом берди, кўнглидан, «Азонлаб уйқуда босай деб кебдилар-да!» деган гапни кечира туриб, опаси билан илиқ омонлашди.

Умри она ҳурмати учун ҳамиша уни ўрнидан туриб қарши олади, кеннойиси арзанда қайнисини ўтказгани жой тополмайди, Фозилбек кўчадан келди дегунча иззатли меҳмонни кутгандек айланиб-ўргилади, икки йилдан ошди — дам кичик онаси, дам кеннойиси, дам опалари бири олиб-бири қўйиб уни уйлантириш ҳаракатиға тушган, қаерлардандир муносиб қиз топишади, бирров бориб кўриб келса ва «маъқул» деса олам гулистонлигини айтиб ҳоли-жонига қўйишмайди, «куёв» бўлмиш эса нукул ҳазил-мутойиба билан сувдан қуруқ чиқади: «Нимаси менга муносиб экан?» дейди, Умри она ё кеннойиси оғзидан бол томиб, қизнинг хуснда беқиёслигидан тортиб, зулукдай қора сочи тақимиға етишигача, таг-тахтли оила фарзанди эканигача, рўзғор юмушларида қўлли-оёқли эканигача — барини тўкиб солишади, аммо-лекин Фозилбек ўзи сўраганиға қарамай аёлларнинг таърифу тавсифиға ортиқча рўй-хуш бермайди, балки ҳар сафар «муносиб» деган сўз унинг миясига зулукдай ёпишиб... қитиғи келган одамдай ўзича ҳиринглайди.

Кейинги кунларда бу машмашаға отаси қўшилди. Қисувға олиш зўрайгандан-зўрайди, Фозилбекни кўз очирмай қўйишди, афтидан отаси аёллар икки йилдан буён эплолмаётган савдони бир ҳамлада пишитишға астойдил киришганға ўхшади, Диёрбек акасиға, «Бевош укангни кўндир, янаги ҳафта ичи тўйини ўтказиб кутиламан-кўяман!» деганини ўз қулоғи билан эшитди, Фозилбек. Ҳабиба опаси кундузи учратолмагач, саҳарлаб етиб келганининг боиси ҳам шунда эди.

Фозилбек теша тегмаганроқ «ҳимоя» усулини ўйлаб топиш учун шиша банкадаги яхна чойни «култ-култ» хўплай туриб аёлларға ўғринча кўз югуртирди, шунда онаси билан опаси муноволи кўз уриштириб, гапни ким бошлашини келишиб олишганини пайқади. Кеннойиси эса унга пешвоз турганича қайтиб ўтирмади.

— Фозилжон, тунда келиб овқатланмадийз ҳам, суюқош қилгандим, ҳозир кайноққина опкеламан, — деди-да, ошхонаға чиқди.

Аёлларнинг муғамбирлиги қурмасин, ҳатто жўнгина мақсадға эришиш кўйида ҳам бир қувлик ўйлаб топадилар. Ҳозир ҳам «пухта» ўйланган режа бўйича иш кўрилмоқда — уч аёл тил бириктириб устомонлик билан Фозилбекнинг розилигини оладилар, отасининг дағдағасидан, устига-устак, хонанишин бўлиб олганидан хавотирда дамларини ичлариға ютиб, келаси ҳафта ичи тўйни ўтказишади ҳам — уларнинг шундан бўлак муддаоси йўқ — тўй ўтса, Фозилбекни уйлантириб зиммадаги вазифами, бурчми — адо этсалар, бас, боринги, овозаси етти иқлимға етгулик тўй бўлишини Фозилбек билади, хўп, тўйнинг асаса-дабдабаси нари борса уч кунда босилади, сўнг хонадон сув қуйгандек тинчийди, қарабсизки, Фозилбек жаноблари охори тўкилмаган либосларға ўраниб-чирмалиб Муносибхон келинчак билан бир-бирларига сирли-иболи табассумлар инъом этиб, тиллашиб ўтиришибди денг! Уйға кирса ҳам, ҳовлиға чиқса ҳам, кўчаға, бозорға бош олиб кетиб, дайдиб-улоқиб юрса ҳам кўз ўнгида, хаёлида, тилида — Муносиб! Муносибхон!.. Жоним, ёлғизим, қувончим Муносибхон!.. «Қаерларда қолиб кетдингиз, Фозилбек ака, кўчаға тикилавериб кўзим тўрт бўлди-ку!» дейди ўпқаланиб келинчак. Қаллигининг ўпқаланиши даставвал Фозилбекка бирам ёқади, ўпқаланиш сузилиш, маъюс тортиш, бурилиб кетиш, димоғу фироққа айлангани сайин эса унинг ҳайронлиги ортади, «Мен сизни ота-онам, ака-опаларим қистови билан танлаганман» дея олмайди, бир нималарни тўкиб-бичиб ёки дангалиға келинчакка тушунтиришға уринади, келинчак ўламан саттор тушунмайди, шунда Фозилбек, «Одатим шу, жоним, бир бозорға шўнғисам, ҳафталаб, ойлаб кезаман, бозордан бўлак дунёни нутаман» деб уқдириш йўлини излайди. «Вой-й!» деб оҳ уради келинчак ўзининг Фозилбекка муносиблигини (кичик онаси, опалари, кеннойиси унга фақат муносиб қизларни излашмоқда, демак, бирорта Муносибхонни топишади-да, ахир! Келинчак унга чиндан ҳам муносибми-йўқми, эҳ-ҳе-е, буни ўйлайдиган, бу ҳақда бош қотирадиган азамат қайда!..) унутиб, «Ота-онамнинг қулоғиға етса ким деган одам бўламан. «Бозорбоши отангизми-сизми?» деб оғиз очирмайди. Ўпқаланиб-эрқаланишлар, чимирилиб боқишлар ўрнини дийдиёлар эгаллайди. «Бозорда ишламайсизку, нима қиласиз у ерда?» деб жони хит бўлади Муносибхоннинг. «Нега ишламас эканман, бозор-да, менинг иш жойим» деб уқдиради Фозилбек. «Қаерда ишлайсиз, ўзи?» деб қўймайди Муносибхон. Фозилбек тушунтиради: «Шуур» ширкати, «Шуур» ширкатида ишлайман» деб жавоб беради. «Ким

бўлиб?» деб кизиқади келинпошша. «Жонкуяр бўлиб, — дейди куёвтўра. — «Шуур» ширкатининг жонкуяриман». «Ҳа-а-а...» дейди Муносибхон, бўшашганидан чўзилиб, лекин у ҳеч вақони тушунмаганини Фозилбек сезади ва, «Мен бозорда яшайман, тушуняпсанми, одамларнинг ичини кўриб, томоша қилиб юриш борасида бозордан қулайроқ жой йўқ, дунёда» деб илова қилади. Келиннинг меровланиб анграяётганини кўриб, «Бозорнинг ўзи — дунё» деб пичирлайди ўзича, жуфти ҳалолига мақсад-маслагини тушунтира олмаётганидан баттар боши қотади, дарҳақиқат, отаси, акаси, опалари, кичик онасию, янгаси, дуч келган жойда «Тўй қачон?» деб таранг қилаётган таниш-билишлари тугул, ҳали ўзи тўла англаб етмаган ўзидаги галати, тушуниксиз, далли-девона майлни қандоқ қилиб тўрт кунлик келинчакка тушунтиради?! Уни сира тушуна олмаётган бегона сулувга — тушуна олмаслик бегоналик-да! — қандоқ қилиб кўнгил қўяди?.. Борингки, «Фаҳми етиб қолар» деган умидда ўзини нотинч қиладиган ўйларини тўкиб солди ҳам дейлик!.. «Муносибхон, жоним, мен сенга жўнгина айтсам... инсон зоти борки, бозорга боради, ҳеч кимсанинг куни бозорсиз ўтмайди, тўғрими?..» Келинчак тасдиқ маъносида бош иргийди, Фозилбек фалсафасини сўқишда давом этади: «Бозорга қадам босган банда борки, бирор нарса олиш, ундириш ишқида изғийди. Неча хил-неча турфа одамга рўпара келади, неча хил вазиятга тушади, илло олиш, ундириш асносида одам деганларнинг астар-авраси — асл қиёфаси ағдар-тўнтар бўлиб кўзга ташланади. Алдайди, ўзини овсарликка солади, кимлару нималарни ўртага солади. Нега?

Беш танга қимматроқ сотишга!

Беш танга арзонроқ олишга!

Беш танга кўйида минг бир қиёфада товланади, минг бир марта одамгарчилик тўнини ечиб-кияди.

Фозилбек шу ерга етганда хотинчасининг кўзида довдираш аломати зўрайганини кўради. Довдираш аломати остида, «Бу гапларнинг сиз билан бизга нима дахли бор?» деган савол назарини уқади. Ҳафсаласи пир бўлади. Фозилбек, «Шу ақл-фаросатинг билан қандай қилиб менга хотин бўласан?!» деб дағдаға қилишдан тилини тияди, Муносибхонга эшитирмайгина, «Уша беш танга илнжида одамгарчилик қиёфасидан чиқиб... ўзларининг асл афт-ангорини кўз-кўз қиладилар» дейди, «Бозор — одамларнинг асл башарасини кундай равшан кўриш мумкин бўлган энг қулай жой» дейди ва яна бозорга, етти пушти бозорчи ўтган отасига, отасининг аждодларига хаёли қочади. Отаси бозорбошилиқ қиладиганига қирқ йилдан ошиб кетди, Валийбек бобосининг умри тўнфурушлиқ, мўйнафурушлиқ билан ўтган, ундан катта бобоси Қадимбекнинг асрни қаритган умри савдо карвонида кечди.

Фозилбек боболарининг инсоф-диёнатли инсонлар бўлганига шубҳа-гумонларга боришдан кўрқади, аммо-лекин очикроқ тан олиш лозим бўлса, узок умр кечирган ва кўпни кўрган банда гуноҳсиз ва фаришта мисол яшаб ўтишига ақли бовар қилмайди, демак, ҳар қалай... отаси ҳам эртаю кеч фикр-хаёли бозорни изга солиш билан банд, инчунин, нима бўлган тақдирда ҳам Фозилбекнинг томирларида шу инсонларнинг қони оқаяпти, яъни, у ҳам бозор одами, у ҳам ол-га-ни сайин кўнгли равшан тортади, шу боис бозордан нари кетмайди, бозор жунунидек раста ораларини тўлдирган издиҳом оқимига бир томчи сув янглиғ қўшилиб, тентирашдан толмайди ва ўзига ҳам пинҳон бўлмиш қаттол қайсарлик билан гоҳ бозордан... чунонам нафратланадики!..

Буларни нима деб тушунтиради келинга? Янгилигидаёқ уни тушунишга, кўнглига қулоқ солишга қийналаётган келинчак билан қандайига умрбод муросаи-мадора қилади, тил топишади, тинч-тотув яшайди?..

Раҳматли Қадимбек бобо эсини танибдики, мағрибу-машриқни кезди, юзни қоралаганида бир умрлик «қадрдони» бўлмиш садоқатли куч-қуввати унга «хиёнат» қилди: уйда ўтириб қолди. «Шунда ҳам бобомнинг фикри тиниқ эди» дейди Қосимбек чол. Демак, жисман қувватдан кетган, лекин фикри тиниқ мўйсафид ҳаёт шомида нималарнинг сарҳисобини қилиб ўтирмаган дейсиз?! Аср билан бас боғлаган ҳаётидан, кечган умридан ризо бўлганмикан? Ахир савдогарчилик нонини беармон еди, дунё таниди, ҳад-хисобсиз дўст (табиий, душман) орттирди ва бу ёруғ чаманда олди-сотдидан муҳимроқ ва муқаддасроқ хою-ҳаваслар ҳам бисёрлигини мулоҳаза...

Адоқсиз ва тизгинсиз ўй-хаёли шу жойга етганда Фозилбекнинг кўзи чарақлаб кетди, кўзида чарақлаган шуъла шуурини, юраккинасининг зим-зиё қоронғи хоналарини ёритиб ўтгандек шошиб қолди. Ахир, савдо-сотикқа тўла бозор ҳаёти фақат олишдан иборат эмас-да, тўғри, бойлик орттириш илнжи бор, бироқ, бозор одами бошқаларнинг ич-этини кўриб-таниб-билиб яшайди... ҳар банданинг феълидаги зўравонлик, соддалигу муғамбирлик, лақмалигу устомонлик — ҳаммаси бозорда ё пинҳона, ё ошкора кўзга ташланади. Шу боис умри бозорда ўтган одам бир қур нигоҳ ташлаганида таниш тугул, етти ёт бегонани «ўқиб» улгуради, лекин у бозордан йироқлашгани сайин сурат орқали сийратни илғаши қийинлашади, чунки беш танга савдоси... галваси... машмашаси... устида бўлгани каби бошқа ҳеч бир жойда одамнинг асл башараси тўла-тўқисроқ намоён бўлмайди...

Одамларни бозордагина кўриб-билиб-таниб-ажратишга одатланган бозор кишиси растадан икки қадам нари жилса бир нарчасини йўқотиб қўйгандек бўлаверади, ҳатто юрагига гулгула тушади, назарида бир нарсадан қуруқ қолаётгандек жоникади. Бу хавотирида жон йўқ эмасдир, эҳтимол, бироқ, у бозордан ташқарида одамларни «ўқий» олмаганидан, бинобарин, одамлар унга гоҳ зерикарли, гоҳ хатарли туюлаётганини ўзи ҳам тўла англаб етмайди. Бозорга қайтганида эса сувга тушган балиқдек жони ором олади...

Юз ёшли бобой тўсатдан «мени карвонга қўш» дея хархаша кўтарганининг бир чеккаси шундандир, эҳтимол.

Хуллас, Валийбек бой қиблагоҳининг ихтиёрини эшитиб ханг-манг бўлди, отасини номақбул ниятдан қайтаришга ҳарчанд уринди. «Қариб қолдийз, ота, ҳеч кимса бу ёшда карвонга эргашмайди» деди ётиги билан. Қадимбек бобо алами ичида тилини тишлаган ва... тонг қоронғусида олис сафарга чиққан карвондаги савдогарлар аллақанча манзилга етганда ораларига Қадимбек бобо қўшилиб олганини кўришган...

Валийбек бобонинг ўзи-чи? У киши ҳам умр бўйи тижорат денгизида жавлон урди. Замон ўзгариб, сармоядорларни қама-қама бошланган кунларнинг, тўғрироғи, бешам-бечироқ тунларнинг бирида тўнини кифтига ташлагану этак силкиб отаси карвон тортган олис юртларни қора тортиб, бош олиб жўнаган-кетган... Унинг изига тушган ҳукумат одамлари ҳам, кучи оғзига етмаган узоқ-яқинлар ҳам бир овоздан «Валийбек бой орттирганидан жудо бўлмаслик кўйида қочди», деб гап тарқатишди. Фозилбекнинг отаси айтишича эса... «отам қуруқ тўнни елкага ташлаганича дарвозадан чиққан кетган».

Тўғри, эҳтимол, Валийбек бобо укаси Воҳидбек давлатмандликда айбланиб, ўласи қилиб калтакланганидан сўнг хижрат ҳаёлини ихтиёр қилгандир, шундай бўлган тақдирда ҳам юз минг хил товланувчан одамлар ичра тижорат дунёсида суягию эти қотган одам замон сиёсатига бўйин эгиб уйида тухум босиб ўтиришни — бозордан айро яшашни ақлига сиғдиролмаган...

Фозилбек ҳаёлига оралаган фикрдан беозор жилмайди: мана, отаси — Қосимбек оқсоқол э-энди фароғат ёшига етган бир пайтда Қадимбек бобоси, Валийбек бобоси сингари аллақандай ажабтовур, ҳатто беўхшов қилиққа мубтало бўлиб ўтирибди. Фақат боболари бозордан айрилиққа дош беришмаган, отаси эса бозордан ёмон безди. Ярим кун бозордан нари жилса ичикиб қоладиган кимсан Қосимбек оқсоқол ҳе йўқ-бе йўқ уйга қамалиб оладиган, ҳеч кимса билан гаплашмай гумо-гурс биқиниб ўтирадиган одат чиқарди. Хаста десанг — хастага, соғ десанг — соғга ўхшамайди. Бировга айтишга эса тил бормади...

— Тагин бозорга ғойиб бўларсан?..

Фозилбек опасининг кўққис шанғиллашидан чўчиб тушди, жаҳлини ичига ютиб, атайин саволга савол билан жавоб қилди:

— Отам тузукмилар?

Ҳабиба оила аъзоларининг ташвишига айланган саволдан ҳам укасини қисувга олиш эпини топди.

— Тузук бўлишлари санга қараб қолди, наҳотки, шуни тушунмаяпсан, ука?!

Шу топда Фозилбек, «Кечирасизлару, бир қиз билан учрашувга аҳдлашгандик» деса борми, емакхонагина эмас, кенг ва файзли ҳовли нақ нурга тўлади-я!.. Кеннойиси, унга қўшилиб опаси суюнчи қистаб отасининг ҳузурига югуришади-я!..

Фозилбек айна пайтда муносибу муносибхонларни кўзларга кўтарувчи ҳикоятлар эшитишга тоқати етмади. Кичик онаси мунғайиб, ердан кўз ўзмай ўтирганини кўриб, ачинди. «Бисоти»ни кавлаштириб яна бир сўз ўйинини амаллаб топди:

— Янаям муносиброғини топганга ўхшайсизлар?

У шундай деб опасига қув қараш қилди. Шунда кутилмаган ҳодиса юз берди: Ҳабибанинг ўпкаси тўлиб турган эканми, зумда кўзида филт-филт ёш айланди, энтикиб нафас ола бошлади. Умри онанинг боши баттар қуйи эгилди. Фозилбекининг назарида кичик онаси, «Ҳаммасига мен айбдорман» дегандек туюлди, шундан, бу оғир хижолатвозликдан халос этиш ниятида елкасидан қучиб уни юпатгиси, фарзандсиз ўтган аёлларга хос хушрўйлик ортига яширинган мунг тўла маъюслик туманини қувиб солмоқ мақсадида нимадир қилмоққа тутинди, беихтиёр, кафтини кичик онасининг елкасига қўйди... Ҳамма эмин-эркин, шоду-хуррам яшаётган каттакон оилада кексаю ёшга маълуму, бироқ бирон кимса оғиз очиб айтолмайдиган, айтмайдиган рост гап бамисоли ҳалқумдаги ҳазм бўлмаган луқмадек оғир ботар экан... Беш-олти кун ё ой эмас, икки-уч йил ҳам эмас — умрбод шу зайлда сақланиб қоладиган бу жимлик ҳеч ким индамагани сайин тобора оғирлашаётганга, унинг оғирлиги оила аъзоларининг руҳини эзиб қўяётганга ўхшайди. Ҳатто Фозилбек ҳам сир бой бермайди. Опалари, акаси қатори кичик онасининг ҳурматини жойига қўяди, баъзан оддий-камсуқум оиладан чиққан бу муштипар аёл қандай қилиб бозорбошининг оиласига она бўлиб қолганини ўйлаб кетади. «Бувимизнинг вафотидан кейин қариндошлар, бу ёқда опаларимиз қўйишмаган, отам шундан кейин уйланишга розилик берганлар» деган эди Диёрбек. Олти ёшгача бувисининг қўлида улғайган Фозилбек «янги» онага кўникалмай тоза инжилик қилган, катталар, «буви, дегин», «она, дегин» деб тоза «йўлга» солишган, бироқ у унисиниям, бунисиниям айтолмаган, айтолмагану... Умри она ака-опаларидан кўра уни кўпроқ ювиб-таради, меҳрибонлик қилиб бағридан қўймади, Фозилбек ҳам «фарзандлик»ни бўйнига олди. «Фарзанд кўрмаган аёл экан» дейишганди, шу гапни эшитдию, Фотма холанинг чуқур ботган ва мунгли кўзлари, сарғимтир башараси ва симобдай оппоқ сочлари кўзига кўриниб кетди ва Фозилбек онасидан қолган жумбоқларга тўла ва англаб бўлмас соғинч туйғуси билан кичик онасига бўлган ачиниш ҳисси исканжасида улқайди... Умри она ҳам эри, ўғай ўғил-қизлари, қолаверса, яқин қариндош-уруғлар ўртасида қил кўприкдан оёқ учида одимлаб ўтаётган одамдек ўта эҳтиёткор яшади. Бирон марта ортиқча гап-сўз чиқмади, бировнинг кўзига тик боқмади. «Бардоши кўплигининг устига камгаплиги тўғайли оилага сингишиб кетди» деб аллақачон ўзича хулоса чиқариб қўйган Фозилбек.

Мана, Умри онанинг оналиги Қосимбек чолни айланиб-ўргилиб парвариш қилишу, кенжатоини эсон-омон уйлантириш билан синовдан ўтар пайти келди, бинобарин, у қандай бўлмасин, бошқаларни ортиқча безовта қилмай, Фозилбекининг тақдирини тағи-тахтли оила қизларидан бирортасига боғлаши керак. У шу мушкулдан-мушкул вазифанинг уддасидан чиқса, у ёғи неварачеварага ўралашиб деганларидек...

Фозилбек шундай ўйларга толиб, баъзан бутун ҳаёти, қисмати ва бу ёруғ дунёдаги орзу-ҳавасларини унга боғлаган шу бечора аёл кўзидаги тубсиз мунг ва изтиробга тўла маҳзунлик йўқолар деган умидда рўпара қилишган қизга уйланаверишга розилик бериб юбориш ҳаёлига боради, борадию, янаям уқубатли ўйлар азобида аҳдидан қайтади...

Шу маҳал коса кўтарган кеннойиси емакхонада пайдо бўлдию, бир тахлам таклифномани хонтахта чеккасига қўйди.

— Тўйга хабарловчилар кўпайди-ей!.. Бири биридан ажойиб таклифномаларни қаттан топишаркин-а?! — деди ҳаваси келиб. Аёлларнинг барча ҳийласи Фозилбекни гафлат ўйқусида босиб, ундан уйланишга розилик ундиришга қаратилганлиги сезилиб қолди. Зеро, келин бўлмиш Ҳафизаойининг шу тахлит кириб келиши ҳам пухта ўйланган «фитна» асосида, ҳатто махсус ёд олдирилган сўзлар эканлиги эшитган қулоққа равшан сезилар эди. Табиий, Ҳафизаой топшириқни охиригача ўринлатиш ниятида давом этди: — Майли, тўйдан айлансин, тўй устига тўй бўладию... — Келин сўзини йўқотиб қўйди. Фозилбек куни кеча кеннойиси билан тўй таклифномаларининг бир хиллиги, одамлар чучмал сўзларни такрор ёзавериш баттар сийқасини чиқариб юборишаётгани ҳақида гурунглашганини эслаб, мийиғида кулимсираганича «Хўш?» деган маънода янгасидан кўз узмади. Ҳафиза «йўқотган» сўзини топди: — Ошна-оғайниларилингиз ҳаммалари уйланиб бўлишди шекилли, Фозилжон?

Фозилбек ҳар сафар «Кеннойи» деб мурожаат қилганида кўнглининг аллақарларарида, «Келин ойи!.. Ойи!.. Она!..» деган сўзлар акс садо бергандек бўлар,

бунга Ҳафизанинг самимий меҳрибончилиги қўшилиб, баъзан унга дилида пинҳон сирларини очишдан тортинмас, фақат аҳён-аҳёнда янгасининг ясама устомонлик қилиши гашини келтирар, «Кеннойи, шу одатизни ташланг» деб оғир ботмайдиган қилиб айтганди ҳам. Кеннойиси очикқина, бир қадар шаддод, айниқса, биттаю битта қайин инисини жигаргўша укасидан ҳам яқинроқ кўрар, у билан ҳатто сирдош эди. Начора, шу бугун Ҳафизага обдон «ишлов» берилган кўринади, шўрлик зиммасига юкланган вазифани адо этишдан ўзга чора тополмаган.

Фозилбек шу мулоҳазалар таъсирида кеннойисининг ахволини тушунди, хон-тахта чеккасига қўйилган тақлифномаларга бир-бир назар ташлади, ён чўнтагидагиларини олиб, уларга қўшди.

— Одамларга тўй жинниси текканми, нима бало! Эрта-индин қиёмат қўпади-гандек ҳамма тўй қилиш пайига тушган-а!..

Фозилбек шундай дедию, ичида пусиб ётган зардасини яширолмаганини сезди. Хар сафар ҳазил-мутуйиба билан, табассуму индамаслик билан кути-либ кетадиган укасининг бундай «очилиши» Ҳабибага қўл келди.

— Нима деганинг, Фозил?! Ўйлаб гапиряпсанми?! Нима, қиёмат қўпмаса тўй қимайдими?! Уйланмай, оила кўрмай ўтадимми, одам, дунёдан?!

— Жумлаи мўминни тўйга етказсин, болам...

Опасининг жонга игна сўққудек жириллаши олдида кичик онасининг журъат-сиз, мулойим овози қулоққа аранг чалиндию, Фозилбекни хаёл олиб қочди: «Тўйига етган жумлаи мўминнинг бари бир-бирига муносибми?.. Барча эр-хотинлар ҳаётни бир-бирларисиз тасаввур қила олмайдиларми?..» Ота-она борки, ўғил-қизини уйлаш деган жойда жони-жаҳонини бахшида этади. Оталик, оналик бурчидаги бу қадар муштипарлик одамзод қонига қандайин сеҳру жозиба билан сингдирилганини ўйлаб адоғига етиб бўлмайди. Фозилбек шу ўй-шу кайфиятда кеча оқшом уйга қайтатуриб, кўчада учратган эр-хотинни эслади.

— Ризқивой муаллим ўғлини уйлантираётган эканми? — дея савол қотди у, кутилмаганда.

Учала аёл унга савол назари билан қаради.

— Қайси Ризқивой муаллим? — биринчи бўлиб сўради Ҳабиба.

— «Қатикчи» денг, — гапга қўшилди Ҳафиза, — бақатеракнинг тагидаги дарвоза-чи. Качондан бери қиз қидириб юришганди. «Попочиникидан кевоман» деб сўрашди-ку, туновинда, ойижон. Ризқивой қатикчининг хотини-да, ўша!..

— Вой, ўшаларни уйлантирадиган ўғли борми? — ҳайрон бўлиб сўради Умри она.

Ҳабибага гап топилди.

— Ўша зумраша сендан беш-олти ёш кичик. Шуларнинг орасида сўққабош юришга уялмайсанми?!

Фозилбек зўрма-зўраки кулди.

— Сўққабош юравераман, дедимми, опа?.. Кўрайлик, топайлик, маъқули учрасин.

— Қанақаси маъқул бўлади, сенга, ука? Айт. Биз топаётганларимиз ёқмаса, ўзинг танла. Топ, биз борайлик.

— Топилган заҳоти айтаман, опа, — боягиндан анча юмшаб деди Фозилбек. — Ана, Фаёз, мендан катта, кеча уйланди.

— Қайси Фаёз?

— Ёнимиздаги-чи, бултур баҳорда кўчиб келган қўшни, — деб изоҳ берди Ҳафиза.

Ҳабиба баттар тутатди.

— Сан ўзингни ёймачини ўғли билан тенглаштиряпсанми?! Паёз қайдаю, сан — қайда! Шу-унча ақлинг билан топган гапингни қара!..

— Бирров чиқиб келдик... бир ҳасратда ўтибди, тўйи...

Ҳабиба «Ана, эшит!» деган маънода укасига имо қилди, Ҳафиза қайнонасининг ахборотини давом эттирди:

— Ёймачи амакини саккизта чурвақаси боракан. Кўчиб келишганидан бери кампири кўрпа-тўшак қип ётибди... Кеча сиззи икки-уч сўраб чиқишди, Фозилжон.

Фозилбек Фаёзнинг тўйига чиқмади.

Ўн кунча бурун Фаёзни кўчада учратди, саломлашди. Фаёз уйланаётганини айтиб, сўнг юз истиҳолада унга ёрилди: «Ёрдам керак бўлиб қолди» деди маъюс тортиб. Фозилбек, айтаверинг, деди. Фаёз елкасига бир арава юк ортилган одамдек қадди букилиб-бўйни қисилиб тилга кирди: «К-келинниқига жўнатишга

мўлжаллаб икки қоп г...гурунч опқўйгандик. Қарасак, мита босиб, сичқон бола очиб ташлапти... Бозорда ф-фалон пул...»

Мана, кичик онаси тўй қай ҳасратда ўтганини айтди. Қуда томонга жўнатиладиган гуручни сичқонга булғатиб, бошини чангаллаб қолган одамнинг тўйи тагин қандай ўтиши мумкин?..

— Бир ҳасратда ўтадим, ўн ҳасратда ўтадим — уйланвобдию, илоё қўша қарисин, ўшаям!..

«О-ох, нақадар эзгу ният! — деб юборди Фозилбек ичида. — Қай ҳасратда ўтса-ўтсинки, уйланволсин, вассалом!..»

Фозилбек уялмай Фаёзни саволга тутди: келин қаердан, отаси ким, ака-укаси борми, касб-кори нима?.. Фаёз гудранди, чала-ярим жавоб берди, Фозилбек индамай қўя қолди. Чунки... одамлар одатда қуда бўлмишнинг орқа-олдини сўраб-суриштиришдан кўра тўй оқшомини қандай ўтказиш юзасидан кўпроқ қай-ғурадилар. Йигит кимга уйланди, у қиз ким, Фаёз билан келинчакнинг дардидунёси бирми, яқинми, эрта бир ёстиққа бош қўяди, фарзанд ҳам кўради, худо қанча умр берса яшайди, хўш, ҳою-ҳаваси кўнгил қурмағурга татимаса-чи?.. Унда нима қилади?! Бошини қаёққа уради?! Ёруғ дунёнинг жами севинчлари хемирига арзимамай қолса-чи?! Йўқ, уйланвобдию, бўлди, бу ёғига худо пошшо!..

Фозилбекнинг юраги сиқилиб кетди. Кеннойиси кичик онасига айтиб бераётгани қулоғига чалинган эди. Башоратми, Шарофатми деган хиянларидан бири гоятда доно ва маъсума қиз экан, бўйи етгач бувиси қизнинг розилигини сўрамай-нетмай қўшни кўчадан келган совчиларга унабди-қўйибди. Қиз тушмағур дарди — ичида, чимилдиққа кирибди, тўй ўтибди, онаси билса, бояги Башоратми, Шарофатми ку-унда ошхонага биқиниб, юм-юм йиғлаб олар эмиш... Қайнинг синглиси кўриб қолиб, сир очилибди...

Тўйни ўтказиб, ташвишдан «қутилиб» қўя қолишнинг оқибати мана шунақа бўлади!.. Гўё тўй ўтса бас, ҳамма иш битгандек, бири-бирига етти ёт бегона — икки шўрлик вужудни келин-куёв деб бир кўрпага буркаб қўйишади-да, «Қўша қарисин!» деб қутилишади!.. Бордию, қўша қаримаса-чи?!!

Қўша қариш қаёқ-да, юз йил бирга яшаган тақдирда ҳам келин-куёв бўлмишнинг бир-бирига кўнгли илимаса-чи? Чилла чиқмай бир-бирига бегона эканини кўнгли сезган икки ёш додини кимга айтади? Қай тил билан айтади?..

Фозилбек кеннойисининг хиянига ачинди, қаердан бўлса-да, уни топгиси, танишгиси, юзма-юз ўтириб кўнглига қўл солгиси, «Синглим, сингилжоним, энди қандоқ қиламиз? Дилинғизни равшан қилиш учун мен ҳар нарсага тайёрман, айтинг, Башоратой?!» дея унга ёлворгиси, ўзидан, ўзлигидан кечиб ўша нотаниш қизни... келинни... эҳтимол, жувонни бахтиёр қилишга борлигини бахшида этгиси келди...

«Ахир бундай эр-хотин неча йил бирга, ҳатто аҳил-тотув яшаган тақдирида ҳам бир-бирига бегона-да!.. Тасаввур қиляпсанми, бир умрга бир ёстиққа бош қўйса-да, бири бирига не-не сурурли лаҳзаларни бахш этса-да, бола-чақа орттириб, орзу-ҳаваслар кўриб ёшини яшаса-да... кўнгил қурғур илимаса!.. Тан-бадан қўшилсаю, дил-бадил қовушмаса, бегона-да, улар! Етти ёт, етмиш ёт бегона-да! Шундайми, Башорат, синглим?!»

Фозилбек хаёлларини аранг йиғди, рўпарасида ўтирган яқинларига ачиниб термилди... «Шундайин хаёлларга боришармикан?.. Умуман, оила қуриб бахтиёр турмуш кечираётган одамларнинг қанчаси ўйлар экан, бундай савдоларни?..» Фозилбек яна хаёлга чалғиётганини сезиб, ўзини қўлга олди, опасининг ҳам меҳр, ҳам кибр аралаш дуосига бирон жавоб мўлжаллай туриб Фаёзнинг афтодаҳол авзоини кўз ўнгига келтирди, «Бахтли бўлсин» деб шивирлади.

— Раҳмат... — деди Умри она унинг шивирлаши даражасида овоз чиқармай дастурхоннинг шокиласини ўйнаб, лекин у нима сабабдан миннатдорчилик билдираётганини ҳеч ким, эҳтимол, ўзи ҳам тушунмади, фақат Фозилбек аёлларнинг хуфийёна режасидаги мўлжалга ҳали эришилмаганини сезди ва кичик онасининг гапига қулоқ тутди. — Отангиз, «Фозилбекни уйлантираман!» деб бизни жуда шошириб қўйдилар... Ҳеч нарсага қулоқ солмаяптилар. Гаплашмаяптилар ҳам...

— Ётибдиларми, ё?..

— Кўринишлари дуруст, — деди Умри она хотиржам товушда, — лекин «чурқ» этиб оғиз очгилари йўқ. Ҳовлига қадам босиб чиқмадилар...

— Бирор кунда ўтиб кетарди, шекил?.. — сўради Ҳабиба. — Одатлари...

— Қайдам... — минғирлади Умри она. — Бу сафар бошқачароқми, билмадим... «Ичим бўм-бўш» дедилар, холос...

Умри она шундай деб пиқиллаб йиглаб юборди, Ҳабиба, «Тавба-а» деб «уф» тортди. Фозилбек елкасини қисди, нимадир сўрашга оғиз жуфтлади, улгурмади — жияни Аёнбек емакхонага салом бериб кирди. Аёллар унга эътибор қиладиган аҳволда эмас эди, Фозилбек алик маъносида «ке» деди-қўйди.

— Додамни биров чақиряпти, — деди Аёнбек кўзини пирпиратиб. Ҳафиза ўтирган жойидан сапчиб турди.

— Кечаги одамми?! — дея сўради у ховлиқиб. — Азонлаб яна кебдими?!

Фозилбек янгасининг важоҳатида кўрқув ва таҳлика шарпасини иллаган бўлса-да, аёллардаги ваҳимани сусайтириш учун атайин босиқлик билан сўради:

— Акам уйдадилар?

У сўрашга сўрадию, саволига жавоб кутмай жойидан кўзгалди, эшикдан чиқаётиб ортига ўгирилганича тўхтаб, кеннойисининг жавобига кулоқ тутди:

— Ҳў-ў, сахарда уйғотиб, чақириб кетишди. Қамокхонадан аристон қочибди...

3

Емакхонадан чиққан Фозилбек зумда изига қайтди.

— Ким? — деб хавотирланиб сўради Умри она.

— Ҳеч ким йўқ. — Фозилбек шундай деб жавоб бердию, ўзи кичик онасини саволга тутди: — Аристон қочганини отамга айтмадингизми?

Умри она сузилиб, бошини бурди.

— Эсимни еганим йўғ-а, болам, бунақа гап кўнгилга сиғадими, шу топда?! Ану, зақунчи кишининг жанозасини ҳам айтмадим.

— Яхши қилибсиз...

Фозилбек ўй суриб туриб қолди.

— Уч ойга етмай учинчи тақрорланиши-я?.. — Ўйлаётганлари оғзидан беихтиёр чиқиб, сўзга айланганди. Унинг нигоҳи жиддий ва хавотирли эди. Шундайига ҳам хавотирини ичига ютиб ўтирган Умри она хатардан бохабар одамга қарагандек кенжасига мўлтиради.

— Фалати-да!.. Бирон жойлари оғримаса... «Қимир» этмай ётсалар... — деди Фозилбек остки лабини қимтиганича ўйга толиб.

— Бир нуқтага кўз тикканча... тилдан қолгандек...

— Ул-бул тотиндиларми?..

Фозилбек сўрашга сўрадию, саволининг жавобига унчалик қизиқмай емакхонадан чиқди. Умри бозорнинг ғала-ғовурига қоришиб ўтган одам тўппа-тўсатдан шу аҳволга тушиши кимнинг тушига кирибди дейсиз!.. Дардми, ўзи бу, ёхуд бошқа бир иллатми?.. Толиқишмикан, ё?..

Биринчи сафар кеч баҳор кезлари эди. Отаси нақ бир кеча-кундуз уйдан ташқарига чиқмади. Кўпчилиқ бу «янгилик»ка эътибор бериб улгурмади ҳам. Умри она, ҳатто Қосимбек оқсоқолнинг ўзи ҳам кейин бунини толиққанликка йўйди. «Бозор ташвишларидан сира дам олганмисиз, ота?» деб сўради ўшанда Фозилбек. Қосимбек чол, «Бозор ташвишлари мен учун дам» деди. «Бир кеча-кундуз уйга қамалиб ётиб нимани ўйладингиз, унда?» — дея яна саволга тутди Фозилбек отасини. Отаси ўша заҳоти жавоб қайтарди: «Сени ўйладим, ўғлим!» деди. Фозилбекнинг дами ичига тушди, гўё отасининг шу аҳволга тушишига ўзи сабабчидек, тили қисилди.

Бироқ, бу ҳодиса тезда унутилди, ҳар ким ўз иши-юмушига чалғиди. Фақат саратон кунларидан бирида нодир «ҳодиса» қайталадию, оила аъзоларини тамом эсанкиратиб қўйди.

...тушдан сўнг бир чимдим мизғиб олиш ниятида уйига келган қайнотасини кўрган Ҳафиза дарҳол чой дамлади, Қосимбекнинг кўнгли чой тусамаса-да, келинининг юзидан ўтолмади, икки ютум чойни узоқ эрмак қилди, оғир ўй сурганидан рўпарасига келиб ўтирган Диёрбекни пайқамаси ҳам. Пиравордида отаси уйга кириб кетаётгандагина Диёрбек ботиниб, сўради:

— Тинчликми, ота?

Отаси ғойибдан келган товушни иллаган одамдек ховлининг ўртасида серрайиб, диққатини жамлашга уриниб, туриб қолди. Бирон муддат ўтса-да, хаёлини йиғиштира олмади ва мажхул бир кайфиятда бозор томон ишора қилди, ғудранди:

— Жонга тегди, бари...

Қосимбек оқсоқол қирқ йил бозорбошилиқ қилиб «толиқдим» деган сўзни билмади, кунига юз бир хил ғалва йўлида саржиндек тахланиб турса-да, пешона-си тиришмади, ўзига ва бошқаларга доим «А-анча изга тушиб қолди» деган гап билан таскин-тасалли бериб юрди ва, мана, пиравордида...

Фозилбек отасининг оғзига «боғланиб» қолган тасаллини ҳар сафар эшитганида ё ошкор, ё пинҳон кулимсирайди, ҳеч кимса бозорбошига тиккасига айтолмайдиган гап-сўзни фақат у ҳайиқмай айтади.

— Нимаси изга тушди, ота? — деб сўради у мавридини толиб.

Оқсоқол Фозилбекнинг тағдор саволидан гезарди, лекин у ота бўлиб кенжасига сира захрини ошқора сочган эмас, шундан бу сафар ҳам ўзини зўрлаб, гапнинг маромини бошқа ёққа бурди:

— Сен бозорни тушунмайсан...

«Тушунмайсан» деган сўз Фозилбекка оғир ботдию, шунга қарамай у отаси билан тортишмади. У отаси билан қизишмай-талашмай «орани очди» қилиш мавридини кутиб юрди, ўша саратон айна авжига минган кунлардаги «ҳодиса» Фозилбек кутган маврид келганидан дарак эдию, фақат ҳеч ким, ҳатто Фозилбекнинг ўзи ҳам бунга пайқамай, гафлатда қолди.

Бу сафар Қосимбек оқсоқол уйга кириб кетганича икки кундан мўлроқ вақт ўтгач, шом маҳали ҳовлига чиқди. Ҳеч қандай ғайритабиий ҳодиса юз бермагандай емакхонага келиб оила даврасига кўшилди. Овқатлангач, қўл сочиқни узоқ вақтгача кафтининг қирраси билан «дазмоллаб» ўтирди-да, ич-ичидан келган асабий кулгини босолмади шекилли, ўзига ярашмаган энгилтаклик билан елкаларини силкитиб, хириглади.

— Нимадан куляпсиз, отаси? — эрини авайлабгина сўради Умри она. У чолининг феълидаги ғалати ўзгаришни сезиб ўтирган эди.

— Бозордан... бозорнинг устидан куляпман, — деди Қосимбек оқсоқол ўша захоти лаб-лунжини йиғиштириб. — Бозорни эпақайига келтираман деб яшаган ўзимнинг устимдан куляпман.

Фозилбек ялт этиб акасига маъноли назар ташлади, Диёрбек ҳеч нарсага тушунганини яширмай кўзларини катта-катта очиб отасига бўзрайди. Умри она ака-уканинг маъноли қарашларига эътибор бермади, унинг хаёли хотинлик бурчини адо этишда эди.

— Қизиқсиз-а, — деди у чолини чалғитишга уриниб. — Одам ҳам ўзининг устидан куладими! Худога шукр денг, ҳа демай Фозилжонни уйлантираман...

— Катталар орасига тушган ўнғайсиз жимликни бузиш «кафолати» фақат ўзида қолганини сезган Аёнбек ақлли ва жиддий нигоҳини бобосидан узмай турди-да, қиёфасидан заррача хасталик аломати сезилмаётган Қосимбек оқсоқолнинг биқинига келиб чўк тушди.

Отаси, «Жонга тегди бари!» деганини акаси кейин айтди. Бу гапни эшитган Фозилбек қаттиқ ўйга толди. «Жонга тегиш чорасизликдан эмасми?.. Нима, отам чорасизми?..» Фозилбекнинг назарида отасидан кудратлироқ, уддабуронроқ одам йўқ, ҳар қандай чорасизликдан чора топадиган шундай одам «Жонга тегди» дея қўл силташи, қўл силтаганда ҳам бозорнинг, бозорга қўшиб ўзининг устидан куладиган даражада қўл силтаб, бунақанги узлатни ихтиёр этиши... у ҳолда?..

— Ҳа, ўйлаб қолдинг? — деб сўради акаси, гўё укаси отасига дахлдор нозикроқ сирдан вокиф одамдек.

— Ўйлайдиган жойи йўқ. Оқибати шундан бошқача бўлиши мумкин эмаслиги аён эди.

— Қайси оқибатини айтяпсан? — дея ичи қизиб, шошқалоқлашди Диёрбек.

Фозилбек «ичим аламдаю, сиртим кулади» қабилида мийиғида кулимсиради, сўнг жавоб қайтарди:

— Отам кутган оқибатини-да!..

— Нима, отам кўзлаган ният амалга ошмадими? Бозор ўзгармадими?

Фозилбек энсаси қотганини акасига сездирмай, тилини тийди. Акаси билан пачакилашиб ўтиргиси келмади. Қўл силтади. Бунинг устига акаси ундан гап кутишга тоқати етмай саволи жавобсиз қолса-да, «улоқ»ни ўзи илиб кетди:

— Отам «Бозор айландингми?» деб сўрадилар.

— «Бозорбошилиқ қилиб юрибман, бозорнинг сиз изга сололмаган жойларини изга солиб юрибман», демадингизми?

Диёрбек укаси тўғри кўнгилда сўрадимиз ёхуд пичинг қияптими, дабдурустдан тушунмади.

— Отамиз ётиб қолсалар, оғир кунларига биз ярамасак!..

Фозилбек «тасдиқ» маъносида бош ирғади. Иложини топса, ичкарига кириб, отасининг суҳбатини олишни мўлжаллади, бироқ у мўлжални олиб улгурмай эртаси оқшом отаси ҳеч қандай гайритабиий ҳодиса юз бермагандай ҳовлига чиқди, кейинги кун эса саҳармардондан одатича бозорга йўл олди. Ваҳоланки, отаси билан акасининг ўртасида бош қотиришга арзидиган яна бир гап бўлиб ўтган, уни ҳам Фозилбек кеч эшитди.

...Қосимбек чол истар-истамас суҳбатлашиб турганида Диёрбек кўққисдан инсофийлар ҳақида гап очди. Отаси «ялт» этиб у томон ўгирилди.

— Кимлар?! — деб сўради.

Қосимбек чолнинг шум одати бор эди: у аллақачон эшитиб-суриштириб-билиб улгурган янгиликни бировдан эшитса мутлақо беҳабар киши қиёфасида анқовсираб қулоқ солиб турар эди. «Бозорча хийла усули» деб кўяр эди Фозилбек. «Тарки одат амримаҳол» деганларидек, чол ҳатто ўз фарзандлари билан муомалада ҳам шу хийласини қўймас эди.

— Отамдек инсон бозорча хийла-найранг... — Фозилбек оғзидан отасига нисбатан кўпол сўз чиқиб кетганидан ўнғайсизланиб акасига зимдан разм солди, бироқ Диёрбек ғоятда ҳаракатчан, ишчан эканига қарамай зийраклик ва назокат бобида андек оқсар, аксарият айна шу думбуллиги унинг тадбиркорлик борасидаги эпчиллигию учарлигини чиппақка чиқарар эди. Отасининг ясама ҳайратини сезмагани учун ҳам кўзлари чарақлаб, унга уқдиришга киришди:

— Ия, эшитмадийми?! — деди у отасини ҳангу манг қолдираётганидан ҳовлиқиб. — Ҳамманинг оғзидан шу-ку!..

Шундай дедию, ҳамманинг оғзидаги гап аллақачон бозорбошининг қулоғига етмай қолмагандир, деган тахмин фаросатига келмади.

— Хўш?.. — деди Қосимбек ўглини тезлаб.

Диёрбек ҳаяжонини босолмади.

— Инсофийлар бозорни ўз изнига солармиш!..

— Ўзимизни қадимги инсофгами?..

Диёрбек отасининг дабдурустдан берган саволига жавоб тополмай дудуқланди, отаси норози оҳангда товушини пича кўтарди:

— Ё, осмондан янгича инсоф тушибдими?..

Диёрбек тили бесуюяклик қилиб қўйганини шундагина фаҳмлади. «Бозорда инсоф қолмади» деган иддао «Сизда инсоф қолмади» деган мулоҳазага тенглигини у ўйлаб кўрмаган эди. Отасининг кўзидан нигоҳини олиб қочолмай, ёлдиради:

— Ўзи... билмасам, миш-миш-да...

Қосимбек оқсоқол ўглининг гудранишига қулоқ солмади, кун тандирдек киздирган ҳовли ўртасига бориб тўхтади, бозор томондан кўз узмай узоқ тикилиб қолди. Боғкўча хийла тепалиқда, расталар қатор-қатор саф тортган бозор майдони пастлиқда жойлашганидан ҳовлида туриб одамлар аридек гужлашган издиҳомни бемалол кузатиш мумкин эди. Диёрбек ҳамон ўзини қаёққа уришни билмай каловланиб турганида отаси унинг жонига оро кирди.

— Бозорни инсофга келтиришни эплайдиганлар чиққан бўлса, қанийди!..

«Қани, ўша инсофийлар? Қорасини кўрсатмаса... «Сиз инсофийларданми-сиз?» деб бировдан сўролмасанг...»

Фозилбек кейинги кунлардаги устма-уст ёққан ёмғирдан зах тортган ҳовли саҳнига кўз югуртирганича ўзини қаёққа уришни билолмай турганида дарвоза томондан, «Хў-ў, ким бо-ор?» деган овоз эшитилди. Фозилбек кўни-кўшнилари тўю маъракага хабарлаб юрадиган Зокир отанинг овозини таниди. Илдам юриб, кўчага чиқди.

— Жаноза эрта бомдодга қолдирилди, барвақтроқ чиқинглар-а, — деди Зокир ота ҳассасига беҳол суяниб.

— Ия, — деб юборди Фозилбек. — Пешинга чиқаришмадимиз?!

— Найнов бояқиш... — Зокир ота шундай деб кизариб турган кўзига ёш олди, — яқин жигари ҳақида гапираётгандек ачиниб, деди: — Эрталаб, «Миясига қон куйилиб ўлган» деб хат қилиб беришган экан, пешинда э-энди тобутга олай

деб турсак, яна миршаблар тўполон қилиб кеп қолса, дегин... «Биз текширганда мияси тозайди» деб ўликни яна опкетишди... Бу бетайинликни билмасам, нима...

Ёш эканига қарамай унча-бунча нарсадан ҳаяжонланмасликка одатланган Фозилбек бу гапни эшитиб, ҳайрон қолди. Тушунолмади, елка қисди.

4

— Мен отамни кўриб чиқаман, — деди Ҳабиба ўтирган жойида ҳовлидан кўз узмай.

Умри она қизининг истагини дабдурустан рад этолмай, нажот кутиб, Фозилбекка қаради.

— Кириб нима қиласиз, опа, безовта...

— «Отам безовта бўлмасин» деб жонинг ачиса нега «хўп» демаяпсан?

Фозилбек тушунмади.

— Нимага «йўқ» депманки...

— Гапни қисқа қил, укам, қиз танлашга ақлинг етмаётган экан, бу ёғини бизга қўйиб бер. Мени айтди дерсизлар: уйга кириб, «Келин топилди, Фозил рози» десам отам ҳозир оёққа туриб кетмасалар отимни бошқа қўяман!..

Фозилбек қайсарлар пирига сабоқ берадиган опасига бас келолмаслигини ўйлаб, бош чайқади, бир кўнгли отасининг феълида пайдо бўлган инжиқликка оила аъзолари ортиқча хавотирли тус беришаётгани ёқмади, бир кўнгли...

— Иккинчи сафаргисида уч кунга қолмай чиққандилар, зора бу сафар...

Ҳафизанинг иккиланиброк, бунинг устига қайнисининг ёнини олиброк оҳангда гап бошлагани Ҳабибага ёқмади.

— Неча кунга чўзилишини худо билади, бир кун-уч кун деб фол очгандан кўра манавини кўндириш зарил, Ҳафизаой!.. Бу фақат ўзини ўйлайдиган бўлиб қолди, бошқаларга жони ачимайди, парвойи фалак!..

Фозилбек индамаса, опаси кичик онаси ва кеннойиси билан можаро чиқаришдан ҳам тоймайди, шу боис зарбани ўзига қаратди.

— Опажон, — деди у Ҳабибанинг елкасидан қучиб, — сизлар айтаётган муносибини топаману ўзингизга айтаман, суюнчини катта қилинг, яхшими?

— Қачон айтасан?

Опасининг саволига бўладиган жавоб Фозилбекнинг ўзини ҳам қизиқтираётган, фақат бу, ўзига боғлиқ эмас, бошқа одамнинг ихтиёри-измида эди.

Тинимсиз қўлди-басдига олишлар таъсирини ўтказдимиз ёхуд ўзининг телба фалсафасидан воз кечдимиз, ёхуд... Фозилбек кўчага чиқди, ундан бозор томон йўл олди, боши оққан томонга юрганча бир неча кун бурун юз берган фавқулудда учрашувни нечанчи бор қайта бошдан кўз ўнгида гавдалантиришга тутинди.

...У ҳўл мевалар сотиладиган расталар оралаб бораётган эди. Хушрўйгина қиз эътиборини тортди. «Оппоққина экан-а!» деб юборди у беихтиёр овоз чиқариб, шундай дедую, чамаси нотаниш қизнинг чеҳрасидаги нурдек оқлик унинг кўнглига тўлалигича кўчди-қолди. Азбаройи энтикиб кетди. Ҳатто бегона қизга очиқ-ойдин бақрайишдан ўзини тия олмади. Бунинг устига қиз жуда-жуда таниш туюлди, қаердадир кўргандай, ҳатто узоқ-узоқ суҳбатлашгандай ундан заррача бегонасирамади. Шу топда қизга гапирмай ўтиши мумкин эмасдек, лоақал бир оғиз луқма ташлаши унинг тақдирига (эҳтимол, қизнинг ҳам тақдирига!) битилгандек, изоҳлаб бўлмас бир мажбурият билан қизга яқин борди.

— Узумнинг қанақаси яхши... — «Яхши кўрасиз» демоқчи эди, сўнгги лаҳзада саволини ўзгартирди: — ...бўлади?..

Фозилбек қиздан кўз узмади, саволининг беўхшов чиққанини ҳам ўйлаб кўрмади, қизнинг оппоқ манглайига, бўйнига ўғринча кўз қирини ташлади. Қиз бош кўтариб унга қарамади, лекин саволни жавобсиз ҳам қолдирмади:

— Ҳусайниси...

Сўнг... Фозилбек ортиқ сўз тополмади, оғиз жуфтладию, тили танглайига ёпишди-қолди. Ўйини ўйлагунича нотаниш қиз икки бош ҳусайнини қоғоз халтага солиб, растадан узоқлашди. Фозилбек серрайиб, унинг изидан кузатганича қолди.

— Китобхонада ишлайди...

Фозилбек қулоғига чалинган бу хушхабарни дуруст англамади, издиҳом орасида кўздан йироқлашиб бораётган қиз унинг юрагини юлиб олиб кетаётган эди.

Мўйсафид узумфурушнинг кейинги сўзлари хаёли пароканда йигитнинг қулоғига элас-элас чалинди.

— Анавиндаги растабошининг қизи. Бояқиш, покиза жувон...

«Сутга чайилгандай!» деб юборди Фозилбек беихтиёр. Юраги безовта ура кетди. Кўксидаги безовта дукурни босолмай, қизнинг изидан югургиси келди. «Хусайниси...» деб ичида қиз айтган оҳангда такрорлашга уринди. Шу топда унга шу сўзнинг нотаниш қиз талаффузидаги мўъжизакор оҳанги далда бериши мумкин эди, холос.

Ўша кун ва ўша тунни минг бир хаёлда ўтказди. Дам кулди, дам ўйга толди, фавкулудда «даф» солган эҳтирослар жунбишини идрок этолмай, «Нахотки?!», деган саволдан нари ўтмади.

Тонгга қадар «Нахотки?!», «Нахотки?!»... бу сўз саволгина эмас, лаҳзалар, дақиқалар ва соатлар ўтгани сайин жавоб ва тасдиқ вазифасини ҳам ўтай бошлади... тақдир ҳалқалари Фозилбек йигитнинг сўққа бошини салла янглиғ ўраб-чирмади. У туни билан қироатхонага тиккасига кириб бориш, тортинмай-нетмай маъсума қизни чақириб беришларини сўраш режасини тузди. Назарида, қироатхона бозор сингари гавжум жойдек, оломон орасидан бирортасини четга чорлаб сўраса, «ғиз» этиб унинг тинчини ўғирлаган қизни етаклаб чиқадигандек эди. Қаёқда?! Фозилбек қироатхона эшигига етар-етмас оёқ-қўли бўшашиб кетди. Бу аҳволда ичкарига кириб, мўлжалини амалга ошириш у ёқда турсин, қип-қизил изза бўлишига ақли етди. Қизга рўпара келтирадиган бошқа баҳоналар излашга киришди. Баҳона оёқ остидан чикди.

Ёймачилар қаторида санғиб юриб, қора мовут «супра»сига сотадиган бисотини ёяётган Султон тиллага кўзи тушди. Аёлларнинг пахмоқ кўйлаги, локи тарам-тарам кўчиб кетган эски махси, сим ўрами, тумшуғи чегаланган бесўнақай чойнак, аралаш-қуралаш мих уюми, гултувак, алмисокдан қолган қозик, кўзойнак гардишлари... Султон ташилавериб уринган бир бойлам китобни супранинг чеккасига тера бошлади.

— Китобга харидор йўқ, — деди у, — ташиганим-ташиган. Зилдай оғир.

— Битта-яримта ишқибоз сўрайдим, ўзи?

Султон «бе-е» деган маънода қўл силтади, сўнг илова қилди:

— Сўрайди, варақлайди, кейин ташлаб кетади. Яна уч-тўрт кун сотилмаса пистачи хотинларга кўтарасига бервораман.

Фозилбекнинг кўнглида умид чироғи «йилт» этиб ёнди.

— Нима ҳақда ёзилган, ўзи? Ким ёзган?

Султон тилла кифтини учирди. «Бир пайтлар кимдандир опқогандим-да, арзонгаровга» деди. Фозилбек учун бунинг аҳамияти йўқ эди, у қироатхонага олиб «кирадиган» баҳона топилганидан севинди. Фақат... унинг аввалдан мўлжаллаган режасига зид ўлароқ қироатхона хувиллаб, ҳатто зах тортиб ётган экан, бунинг устига мовий кўз, елкаси хиёл туртиб чиққан заҳил юзли аёл уни совуққина қарши олди.

— Кутубхона ишламайди. Ёпиқ, — деди у Фозилбекнинг салом-алигини кутмай.

— Очiq-ку, — деб юборди Фозилбек, ичкарига кириб турганини пеш қилгандек ва шу аснода ичкари хонага, узунасига кетган, икки ёнига шифтга довур китоб таҳланган нимқоронғи йўлакка назар ташлади.

— Бегоналар учун ёпиқ, — деди аёл ҳамон бепарволик билан.

Фозилбек бўш келмади.

— Мен бегона эмасман, — деди тап тортмай.

Мовий кўз аёл ёш боланинг кафтидек варақчаларни тартибга келтиришдан зумгина тўхтадию, бегона йигитга бирров кўз югуртириб яна юмушига уналди.

— Ҳозир қироатхона ҳаммага бегона...

Аёлнинг товуши жуда ҳазин эшитилди. Назарида аёл ундан, «Сиз-чи?» деб гина оҳангида сўрагандек эди. «Хусайниси...» деган сўзнинг ёқимли ва сирли оҳанги такрорланди йигитнинг қулоғи остида.

Фозилбек узум растасида учратган қиз билан ҳозир рўпарасида турган аёл қиёфасидаги маъюслик ва ҳазинликнинг ўхшашлигига ҳайрон қолди. Ичи ачишди.

— Мен бегона эмасман, — деди у янада дадил товушда. Шундай дедию, мовий кўз аёлнинг қоғоз кавлаштираётган қоқ суяк ва рангсиз бармоқлари-сезилар сезилмас титраётганини пайқайди. Аёл-орқа ўгираётиб сездирмайгина мушти билан мижжаларини артди.

— Нима, қироатхонада ёлғиз ўзингиз ишлайсизми?

— Уч кишимиз...

Фозилбек ниятига етадиган фурсат келганини кўнгли сезди. Бунинг учун у муомаласи юмшай бошлаган аёлга «ишлов» беришни совутмаслиги керак эди.

— Китобхонларга уч киши хизмат кўрсатишга улгурасизларми?

— «Кутубхона ишламайди» дедим-ку, — боягиндан анча мулоим гапирди аёл. — Ёпик.

— Ишламаса, сизлар нима қилиб ўтирибсизлар бу ерда? Кейин... сиздан бошқа ҳеч ким кўринмайди....

Мовий кўз аёл йигитнинг эзмаликларида самимийлик оҳангини илғади шекилли пахтали, энгсиз нимчасининг тугмаларини қадай туриб уни саросар кузатди ва узоқ гурунглашишга чоғланган одамдек меҳрибон бир товушда тушунтиришга киришди:

— Қироатхона, кутубхона мижозлар учун ишламаяпти, лекин ўзи тўхтаб қолиши мумкин эмас. — У шундай деб «фаҳмингиз етмаяптими?» деган маънода йигитга разм солди. — Тушунтира олдими?.. Минг-минглаб китоб, тахлам-тахлам газет-журнал доим нафас олиб туриши шарт. Шамоллатилмаса... тирик жон нафас олмай яшолмаганидек...

— Э, ҳа-а...

Аёл йигитнинг ҳайратига эътибор қилмади, бояги-бояги умидсиз ва пинҳона аламзада товушда деди:

— Китобларимизга кўшилиб ўзимиз ҳам зах босиб кетяпмиз...

Фозилбекнинг кўз ўнгида узум ҳарид қилган қизнинг чеҳраси гавдаланди. Уни мовий кўз аёлга қиёслади. Қироатхонанинг шифти баланд, лекин кун тушмас хонасига кўз югуртирди. «Сутга чайилгандек!..» деди ичида. Сўнг, гуруннга қайтди.

— Зах босдирмаслик учун нима қилиш керак? — сўради у астойдил ҳамдардлик билан ҳамон қаққайиб турган жойидан. Ва...

— Ҳей, ойдин!..

Фозилбек кўққисидан эшитилган шанғи товушдан чўчиб тушди. Кўнглининг бир бурчида, «Узум олган қиз бўлса-я?!» деган савол туғилдию, «Нахотки, ўша қиз шунчалик шанғи бўлса?!» деган хавотирда азбаройи юраги орқасига тортиб кетди. Ва сира иккиланмай «У эмас!» деган ишонч ва қатъият билан овоз келган томонга ўгирилди. Ўгирилдию, ранги унниқиб кетган тўқ мовий парда ортидаги стол ёнида ўтирган бақалоқ аёлни қорасига кўзи тушиб, «Хайрият!» деб юборди. Аёл ўша шанғи товушда давом этди:

— Яна кўзингни сийдигини оқизвоссанми! Йиғи-сиғи қиладиган бўлсанг, йиғиштир, ишни!.. Шу бола китоб зах босишини тушунадими?!

Мовий кўз аёл «чурк» этмади, Фозилбек қандай жавоб-муомала қиларини билмай ҳанг-манг бўлиб туриб қолди. У бирон жўяли гап хаёлига келиб улгурмай кутганига зид ўлароқ бадбашара ва важоҳатидан одам ҳуркадиган эмас, аксинча, паст бўйли ва бақалоқдан келганини демаса ёши элликлардан ўтган, баркаш юзли, истараси илиққина аёл пайдо бўлди. Фақат унинг авзои бузуқлиги, шу топда бирон-ярим гап билан уни шаштидан тушириш иложсизлигини Фозилбек сезди, яхшиси, индамасликка қарор қилди. Парда ортидан чиққан хотин ўзи кутган қиз эмаслигига яна бир карра ишонч ҳосил қилиб, шундай энгил тортдики, азбаройи салом беришни ҳам унутди.

— Уйланганмисан, болам? — томдан тараша тушгандай савол қотди баркаш юзли хотин, безрайиб.

Фозилбек индамади.

— «Отанг хотин оберганми?» деб сўраяпман?!

— Энди уйлантиришмоқчи....

Фозилбек нега бундай жавоб қилганини ўзи ҳам билмади. Кутилмаганда баркаш юзли хотиннинг зардаси юмшади, очикдан-очик ҳазиллашаётганини яширмади.

— Уйланаётган йигит қироатхонада нима қип юрибсан? Кечаям айланишиб юргандинг, ўзинг ҳам бизга ўхшаб зах босиб қолмагин, тагин.

Семиз хотин шундай деб «қаҳ-қаҳ» отиб кулди, уни кўриб мовий кўз аёлни ҳам чеҳраси ёришди. Фозилбек «мақсад» сари жиндек силжиганидан хурсанд эди.

— Каттан кегансан, кимми арзандасан, ўзи?

Фозилбек баркаш юзли хотин энди эрмак учун гап айлантираётганини сезса-да, сир бой бермади. У сабр-тоқат қилишдан ўзга иложи йўқ эди.

— Шу ерликман, шу бозорда ишлайман, — деб жавоб қилди у, лекин кимнинг арзандаси эканини айтмади. Фозилбек оилада кенжалик «мартабаси»дан баҳра олмагани учунми, умуман, эркатойлик феълига ётлигиданми, «арзанда» деган сўзга тоқат қилолмас эди. Тоқат қилолмас эдию, хаёл қочган кезлари унинг учун ким арзандаю, ўзи кимларга арзанда экани ҳақида ўй суриб кетар, тахмину фаразларга қоришган бундай ўйларининг охири ҳар сафар чигаллашиб кетар эди.

У саволнинг иккинчи ярмини жавобсиз қолдирганини эслаб, суҳбат шу билан барҳам топиши мумкинлигидан хавфсиради-да, бояги саволини такрорлади:

— Китоб зах тортмаслиги учун нима қилиш керак?

— Уф-ф!.. Анави ҳангининг чакагини ўчириш керак!

Семиз хотин кўча томонга ишора қилди, у нимани назарда тутганини Фозилбек тушунмай, қулоғини динг қилди. Кўча томондан, «Хайронама-ан-н!.. Бегонан-ан-н!» деган мутлақ нотаниш ҳофизнинг дўриллаши эшитилди. Фозилбек муддаосидан чалғимаслик ниятида мавзуга қайтди:

— Сизларда нодир китоблар кўпдир? — деб сўради.

— Қадриянинг хилидан экан...

Баркаш юзли хотин бир чимдим хирингладию, бирдан жиддий тортди. Ноўрин пўписаси учун ҳамкасбидан узр сўрагандек босиқ ва мулойим гапирди:

Фозилбек бундан қулайроқ фурсат қайтиб келмаслигини англади ва зудлик билан темирни қизигида босди:

— Бозорда китоб сотадиганлар бор, ўшаларда нодир китоблар...

— Қадрия ҳам шунга қуяди, — деб Фозилбекнинг гапини маъқуллади мовий кўз аёл.

Баркаш юзли хотин кайфиятининг тайини йўқ шекилли, яна газабга мина бошлади.

— Ярамга туз сепиб нима қиласан, ука! Тўғри, камёб китоблар ёймачиларда кўп. «Қадрия» деган ходимамиз ўшанақа адабиётлар билан шуғулланади. Ху-ув, ичкарида ўтиради... «Ноёб китоблар йўқолиб кетяпти» деб жони ҳалак. Қўлига пул тушди дегунча бозорга қараб чопади...

Фозилбек сесканиб тушди. «Қўлига пул тушди дегунча бозорга қараб чопади...» Пул тушмаса-чи? Пул тушмаса қоронғи ва зах хонадан чиқмай ўтиради. Китоб йиғади, артади-суртади, ўқийди. Пулу бозор билан иши йўқ. Фозилбек қизни биринчи учратишидаёқ буни сизди. Чунки қиз раста ёнига келди, бир бош ҳусайни узум олди-да, кафтидаги пулни узатди. Нарҳини сўрамади, тортишмади. Индамайгина изига қайтди. «Пулга бегона қиз» деб юборди ўша топда Фозилбек. «Сутга чайилгандай!» деб беихтиёр оғзидан чиққан ҳайратига шу хитоб қўшилди.

Эҳтимол, Фозилбекнинг қалбини қалқитиб юборган, ўзини шошириб қўйган ҳам ана шу икки оғиз сўз эди!

Бақалоқ хотин Фозилбекнинг кўнглига оралаган фаразни тасдиқлагандек гапирди:

— Бояқиш пул нимаиканини билмайди, топганига китоб йиғади.

Фозилбек ҳаяжонини яширмади.

— Ёймадаги таниш йигит бир талай китобни териб қўйибди. Ноёблари бордир, орасида?

— Малла йигитми? — сўради бақалоқ хотин, бепарво оҳангда.

— Ҳа, — деди Фозилбек.

— Жа-а қимматпуруш, — гапга қўшилди мовий кўз аёл.

— Қиммат эмас, арзон! — деб юборди Фозилбек. — Жуда арзонга сотади. Гаплашдим. Менга кўнди.

Иккала аёл нотаниш йигитнинг гапига ишонқирамай бир-бирига анграйди.

— Қанча йиғилди? — туйқус сўради баркаш юзли хотин.

— Озроқ... «Отамдан сўрайман» деганди...

Фозилбек гап пул ҳақида бораётганини пайқади, энди у нафақат ўзини, балки бутун вазиятни, вазиятга қўшиб рўпарасида тик турган икки аёлни «илинтирган» эди.

— Нархидан ташвишланманглар, — деди у бамайлихотир. — Мен сизларга бегона эмасман. Мен кўндираман, дедим-ку. Фақат... танлаб олиш учун... бирортангиз борасизми?..

Фозилбек юрак ютиб шу гапни айта олганига ўзидан қувонди. Юраги орзиқиб кетди. Кейинги лаҳзада ҳаёт-мамоти ҳал бўладигандек лабини қимтиб ерга қараб олди. Нафасини ичига ютиб, ер остидан баркаш юзли хотиннинг бармоқларига қаради, қарадио, аёл қўлларини стол ортига осилтириб турганидан унинг семиз билагидан бошқасини кўролмади. Назарида иккала хотин узо-оқ жим қолгандек, назарида иккала аёлдан бири у билан ёймага бориш учун ҳозирлик кўраётгандек туолди, башарти шундай бўлса назарида Қадрияни (ҳа, исми Қадрияой экан!..) қайтиб кўрмайдигандек тарвузи қўлтиғидан тушди. Бошини кўтаришга юраги дов бермади. Ниҳоят, баркаш юзли хотиннинг овози дўриллади:

— Қаерда ишлайман, дединг?

Фозилбек вазминликни қўлдан бермади.

— «Шуур» ширкатада, — деди ўзини гоятда бамайлихотир тутиб.

Иккала аёл савол назари билан бир-бирига мўлтиради, елка қисишди.

— Бунақа ширкатни эшитмаганмиз... — деди мудира аёл, овози мулойим тортиб.

— Ким бўлиб ишлайсиз? — деб савол қотди у.

— Жонкуяр, — деди Фозилбек янаям хотиржам товушда. — Ширкат жонкуяриман.

Орага тушган ўнғайсизликдан уни мовий кўз аёл қутқарди.

— Ҳозир қўлбола корхонаю ширкатдан кўпи борми! Қай бири нима юмуш билан шуғулланиши ёлғиз худога аён. Очса очгандир-да!.. — деди у топган хулосасидан мамнун бўлиб.

Шеригининг топқирлиги мудирага ёқди ва ўзи ҳам нотаниш йигитни сўроқ қилишни тўхтатди.

— Қадрияни чақириб чиқ, бу укам билан ёймага бориб келсин...

Фозилбек кўзини чирт юмиб очди, мудиранинг товуши қулоғига бамисоли майин куйдек ёқиб тушди, назарида қироатхона ёришиб кетди, шу топда унинг учун шу икки аёлдан яқинроқ, меҳрибонроқ инсон йўқдай эди.

5

Оқшом дастурхон теварагида ҳамма ўз хаёлига фарқ бўлган кўйи ортиқча гап кўзгамади. Овқатланиб бўлай деганда Умри она эртага эрталаб хонанишинликнинг учинчи кунидан умидвор эканини айтди. Ҳафиза кундузи Зумрад опаси келганини, отасининг хузурига киролмай кўз ёши қилганини гапирди. Фозилбек эрталабки «машмаша»ни эслаб Ҳабиба опаси отасининг ёнига кирган-кирмаганини суриштирди. Кеннойиси «кирмадилар» деган маънода бош чайқади. Диёрбек гапни қисқа қилди:

— Пашшадан фил ясаб, ваҳима кўтаравермай, ҳар ким ўз юмушини қилсин. Отам эрта бўлмаса индин ҳеч нарса кўрмагандай чиқадилар.

Орага яна сукунат чўқди.

— Сўраб келиб, қўйишмаяпти, — деди Ҳафиза овозини пастлатиб.

— Кемайди. Ман бугун айтдим, «отамни икки-уч кун ҳоли қолдирайлик, ҳеч ким сўраб бормасин» дедим. Тушунишди.

Диёрбек шу сўзни укаси билан ёлғиз қолганда ҳам такрорлади.

— Отамизни тушуниб, оғир кунларида биз ёнларига кирмасак, бегоналар жон койитармиди?! — деб гап бошлади у. — Тўғрими?

Фозилбек акаси жиддий мавзуларда гап кўзгаса «Тўғрими?» деб фикрини тасдиқлатиб олиш одатини яхши биларди.

— Тўғри, ака, — деди у меҳрибон товушда, — биз қараб турмаймиз, фақат....

Диёрбек «яна бир даҳмазани бошлайди» деган хавотирда укасига олайди. У янглишмаган эди.

— Бозор — илгариги бозор эмас, ўзгаряпти, — деди ошиқмай Фозилбек, — одамлар бозорни ўзгартираман, дегунча бозор одамларни ўзгартириб юборди. Бугун ҳамма бозорчи.

— Шундай дейсан-у, бозорга яқин йўламаган қизни излаганингга хайронман.

Акаси жиддийлашдимиз-ҳазиллашдимиз, Фозилбек дабдурустдан фарқлай олмади.

— Ўзинга ўхшаш бозорбозориси топилармикан?..

— Насиб қилса топилар... — дарҳол жавоб қайтарди Фозилбек.

— Эркагу аёл, ёшу қарига бирдек бозор жодуси теккан пайтда-я?!

Фозилбек қовоғини уйди.

— Ҳозир менга қиз танлаётганимиз йўқ-ку, ака, — деди суҳбатни чўрт кесиб, — отамни, бозорни ўйлаяпмиз. Бозорга шайтон оралади, отам шуни тушуниб етмайптилар.

— Нимани тушунишлари керак?!

— Бозорни ўзгаратириб бўлмаслигини!

— Нега ўзгартириб бўлмас экан? Нима, ташлаб қўйиш керакми, сенингча?! Одамлар бир-бирининг қонини ичиб, гўштини паққос туширавериши керакми?!

— Шундай бўлаверсин, деганим йўқ, ака. Жилови қўлдан чиқиб кетди, бу аҳволда қутурган тимсоҳдек... ўзгаришини айтяп...

Диёрбек укасини гапиртирмади.

— Билсанг, ука, — деди у пича ҳовурдан тушиб, — бозор ҳеч замонда қотиб турмаган — ўзгарган, товланган — қутурган тимсоҳнинг аҳволига ҳам тушган...

— Ҳозиргиси тимсоҳдан ҳам ўтиб тушди...

— Тимсоҳни кўрганмисан ўзи, Фозил?.. Тимсоҳнинг қутурган-қутурмагани қандай бўлади?

Фозилбек акасининг ўринли киноясига кулгиси қистади. Ичида «тимсоҳ бўлмаса шер-да, йўлбарс» деди. Топган ўхшатиши ўзига ёқди — «бозор — қутурган йўлбарс, шафқат билмайди, қанча одам бўлса барини ғажиб ташлайди...»

Бир зум жим қолган Диёрбек ўзи топган ҳазилини унутиб, отасини оқлашга ўтди:

— Отам бозорни энди кўряптиларми?.. Ақли ҳуши, эти-суяги бозорда қотган, шу-унча йил бозор тепасида турган одам... бозорбоши... Ҳали соппа-соғ бўла туриб... Уйга қамалиб олиб, чораю тадбир изляяптилар, менимча. Топадилар ҳам!..

Фозилбек акасини қийнаб қўйганини сезди ва авайлабгина мавзуни чалгитди.

— Валийбек бобомни тилдан қўймаётганлари беваж эмас...

Бу тахмин Диёрбекни баттар чўчитиб юборди.

— Нафасингни ел учирсин-е! Вали бобони доим гапириб юрадилар-ку!

Фозилбек ўйга толди, кўнглидан кечган шубҳа-гумонларини хаёлан «титкилаб» тахминлари юзасидан қатъий қарорга келди ва вазминлик билан ўйини баён этишга киришди:

— Илойим, отамнинг умрлари зиёда бўлсин, — деди мўйсафид қариялардек дуо қилиб, сўнг тўсатдан дангалига кўчди: — Ака, бозорда отамнинг ўрнини сездирмаётганингиз яхши. Тимсоҳ бўладими, шерми — кимдир бозорнинг жилловини тутиб туриши керак. Лекин... отамни бозор билан боғлаб турувчи куч-қувват бор-ку, отамдаги ўша куч-қувват сўнаяпти...

— Хўш? — деди Диёрбек бошини қийшайтириб. Унинг бўртиб чиққан кўз соққасида ақл-идрокдан кўра ақлсизлик, думбуллик акс этиб турар эди. — Биз ўша қувват ўрнини босолмаймизми?

— «Биз» эмас, «мен» денг... Мен айтаётган қувват ҳар кимнинг ўзида бўлади, уни кеч ким бошқа кишига қарз-ҳавола ва ҳадя сифатида бера олмайди, қолаверса...

— Хўш, айтавер, — деб укасини тезлади Диёрбек. Фозилбек акасининг қистовига эътибор бермай, хаёлидан кечаётган ўйловини айтди:

— Биз отамга қувват бўлишдан аввал ўзимиз қувват жамламоғимиз зарур.

— Хўш? — деб савол назари билан анграйди Диёрбек. — Ўзимиз қувватни қаердан оламиз? Қанақа қувватни жамламоғиз керак, демокчисан? — Унга укасининг фалсафа сўқиши ёқмаётган эди. Бироқ Фозилбек бунга эътибор бермади.

— Бунинг учун ўзимиз бозорни англаб етмоғимиз даркор! Тўғри айтдингиз, бозор ҳеч замонда ўзгаришдан тўхтамаган, лекин бозорнинг ўзгаришларига яраша одамлар ҳам ўзгарган, мослашиб улгурган. Энди эса, оддий одамлар тугул, сиз-бизга ўхшаш етти пушти бозорчи ўтганлар ҳам янгиланишдан анча орқада қолиб кетяпти...

Диёрбек кулиб юборди, шунчаки эмас, укасининг устидан очикдан-очик кулди. Кулгисини яширмади ҳам. Фозилбек шу топда акасига укдириши қийин мавзуда гап кўзгаганига афсусланди. Тўғрироғи, у муддаосини акасига тушунтира олмаслигига ақли етди, қолаверса, ўзига тинчлик бермаётган фалсафасини жўнлаштириб тушунтиришга ўзининг ҳам ақли, сабр-тоқати етмаслигини тан олди.

Фозилбек не хаёлда ҳам, акаси кутилмаганда келиндан гап кўзгади.

— Сенинг хаёлпарастлигинг худбинликдан келиб чиққан, ука. Ҳар бир маҳмадона ўз билгича, тумшугини суқиб, ақл ўргатавермай сабр қилса, отамга ўхшаш кўпни кўрган одамлар ҳаммасини жойига тушириб қўйишга қодир. Сен ўзинг ҳам миждовлик қолавермай бошқаларни... бизларни ҳам ўйла-да... тўйни тезлатгин, шунинг ўзи отамизга қувват беради.

Фозилбек «тўғри» деган маънода сўзсиз бош ирғади. Аслида унинг ўйчан тасдиғи замирида розилиқдан кўра норозилик кучлироқ эди.

— Турмадан неча киши қочибди? — синовчан назар ташлаб савол қотди у.

Диёрбек саволни эшитмагандек тураверди.

— Қочмаган, қочишга уринган, — деди у бир оздан сўнг, бамайлихотир.

— Бозор тўла дув-дув гап-ку?

— Дув-дув гап ўринсиз, биз кун бўйи мажлис қилдик, Хошим қўриқбоши ҳам ўша ерда эди. Ҳеч зог қочмаган.

— Ҳеч зог қочмаганида кун бўйи мажлисми?

Бу сафар укасининг қочириғи Диёрбекнинг жонидан ўтиб кетса-да, кутилмаганда унинг кинояси таъсирига «илинди».

— Растабошиларнинг така-пукаси чиқди-е, ўзиям!

— Чуқурга ағанаган от-аравани тортиб олишимиз?

— Олишаётувди.

— Тимдаги махлуқ-чи?

Диёрбек мийиғида кулди.

— Шу-унча ташвиш етмаётгандек, ножинс-нотайин махлуққа бало борми?! — деб ижирғаниб, заҳарханда кулди.

Фозилбек жавобларга ортиқ эътибор қилмай, савол устига савол ёғдиришда давом этди:

— Сичқонларни айтмайсизми?! Одам йўқолаётгани-чи?.. Терипурушлар қутирибдими?.. Инсофийлар ҳаракатга тушиб қолганига нима дейсиз?..

Диёрбек укасининг муддаосини охиригача фаҳмлаб етмаса-да, ҳимояга кўчди:

— Кун бўйи растабошилар саволга тутиб хит қилгани етмагандай, сен нега майда-чуйдани ижикилаб қолдинг?

Фозилбекнинг кўнгли бирдан юмшади.

— Бу майда-чуйдаларнинг ҳеч бири бежиз эмас, ака, — деди у ётиғи билан. — Буларнинг бари — хосиятсизлик аломати... Ҳамма иллатнинг ҳикмати бозорга шайтон оралаганида.

Диёрбекнинг боши шишиб кетди. У энсаси қота бошлаганини яширмай оғиз жуфтлаганида Фозилбек мулоҳазасини адоғига етказди:

— Бозор талвасасидан четда омон қолган одамнинг ўзи йўқ. Ундан зиён-заҳмат чекмаган оила ҳам йўқ. Шунча галва, шунча касофат айни урчиган пайтда жуфтлашаётган эр-хотинлар, шу муҳит-шу шароитда дунёга келаётган болалар...

Диёрбекнинг тоқати етмади.

— Ҳа, гапир, тўхтамай гапир! — деб кесатди у. — Дуч келган қаланғи-қасангининг гапига унавериб... жонқуярлик қиламан деб, ҳали хотин кўрмай, эс-хушингдан айрилиб қопсан.

Фозилбек акасига гап қайтаришни лозим топмади. Диёрбек шаштидан тушмади.

— Чўпча-ак, бу гапларинг, укам, чўпча-ак!.. — деди у тишлари орасидан тупук сачратиб.

Диёрбек шундай деб дам қаҳ-қаҳ отиб, дам товуши ичига тушиб кулди. Сўнг давом этди:

— Ҳамма сенга ўхшаб ўйласа-чи, ўлай агар, эркак зоти хотин кўрмай ўтади дунёдан!.. Дунё дунё бўлиб қачон одамзоднинг ташвиши тугабдики!.. Бозор ўз номи билан бозор — бу ерда ҳеч қачон сен ўйлаган ҳаловат бўлмайди. Агар бу дунё, бу бозор сарамжон-сарийшта бўлишини кутсанг, хотин исини искамай ўтасан, ука!.. Ундан кўра-чи, Фозил, таги-зотини суриштиришни бизга қўй-да, ёққан-ёқмаганини айт, вассалом, эртагаёқ гижбадабанг тўйни бошлаб юборайлик!..

— Эрта бомдодга Найнов амакини чиқаришармиш...

— Э, ҳали жанозаям бор-а, — деди бирдан эслаб Диёрбек. — Бугун йиғиндан ортиб, пешинда етиб келолмагандим, яхши, эрталаб чиқамиз...

Фозилбек емакхонада давом этаётган суҳбат устига аёллар кириб қолишидан хавотирланиб деразадан ҳовлига қараб турган эди, акаси яшайдиган уй зинасида пайдо бўлган Аёнбек дарвоза томонда бировни кўргандек йўлакка қараб юрди. Фозилбекнинг кўнгли қандайдир нохушликни сезиб, «Ҳозир!» деганча ташқарига отилди. Диёрбек унинг изидан чиқди. Аёнбек ҳовлининг ўртасига етиб улгурмай дадаси билан амакиси изма-из юриб, кўчага ошиқишди.

— Ким? — дея овоз берди Фозилбек, ён-атрофга аланглаб.

— Ким чақирди?! — дўриллади акаси бўғилиб.

Жавоб бўлмади. Ўнғайсиз ҳолатдан чиқиш учун Фозилбек оҳиста кулди. «Биров чақирган-чақирмаганини Аёнбекдан сўрамадик-ку» деди ҳовлига қайтиб кираётиб. Улар Аёнбекка йўлакда рўпара келишди, Аёнбек катталарнинг саволини кутмай жавобини айтди:

— Кўчада эмас, мана шу йўлакда турган эди. Чақирди...

Диёрбекнинг ичи «шув» этиб кетди, кўнглига оралаган хавотирини на укасига, на ўғлига сездирмай Аёнбекни етаклаганича уйга кирди. Шом қоронгиси чўкаётган ғира-шира ҳовлида Фозилбекнинг ўзи ёлғиз қолди. «Аёнбекнинг кўзи ақлли, ўйчан, баъзан зерикарли ва кўрқинчли...» Йўлак ҳовлидан кўра қоронғироқ эди, Фозилбек кўнглидаги қоронғиликни ёритадиган равшанликни йўлақдан топадигандек дарвоза томон термилганича туриб қолди. Отаси неча марталаб баён этган ҳикояси қулоғи остида такрорланди: «Ярим кеча. Зимистон. Одамлар тун тугул, кундузи ҳам қадам босиб кўчага чиқишга юраги бетламайдиган пайтлар. Иттифоқо, ярим кеча дарвоза ҳам таҳликали, ҳам эҳтиётлик билан тақиллади...»

Кимдир келгани, дарвоза тақиллаган. Энди отасини йўқлаб чақираётган кимса эса... ғойиб бўляпти... Муддаоси нима, ўзи? Чақириб қўйиб ўзи қаёққа гумдон бўляпти? Дўстми-душманми?.. Ниманинг илинжида келяпти, ўзи?..

Мушук офтобга беҳуда чикмайди, деганларидек, на беилинж салом, на бетаъма алик қолди, дунёда... Илинж одамларни қўлидан эмас, тумшугидан ип ўтказиб етовига соляпти. Илинждан, таъмадан холи жой қолмадими ёки?.. ҳаммаёқ бозор, бозор эса илинж ва таъманинг уяси...

Ҳаво дим, иссиқ эди, «штир-штир» қилиб ёмғир томчилади, Фозилбек осмонга қаради — юлдузлар чарақлаб турибди, манглайига, бетига устма-уст ураётган ёмғир томчилари пиёланинг тагида қолган чойдек илмилиқ эканини туйди. Ихтиёрини шундай хаёллар измига берган дамлар Фозилбек бутун вужуди билан янада ғалати-ғаройиброқ ўйлар гирдобидан паноҳ топади... жони ором олади...

... у оёқ-қўлидан, белидан чирмаб-чандиб ташлангандек қимир этмай, узоқ ётди. Вақт-соати етиб танасидан, инон-ихтиёридан холи қудратли куч пайдо бўлдию, уни қаттиқ силтади ва шу силтов таъсирида бамисоли бир зарб билан ғишт қолипдан кўчгандек, ғимирлай бошлади. Аҳён-аҳёнда у ён-бу ён ўгирилишини демаса аллазамондан буён ҳаракатсиз, бежону-бенишон ётишга рози бўлган унинг аъзои бадани шу тахлит илқис ҳаракатдан хийла озор чеқди, озордан зорланиб бурунги ҳолатига қайтиш илинжида оёқ-қўлини жамлаб қорнига босганича баттароқ гужанак бўлди, жуфтланган қўли устидан бошини кўксига солинтириб узоқ тин олмоққа чоғланди, қуюқ, уқпардек майин-мулойим соч қоплаган боши аллақайдан келган бояги куч таъсирида қаттиқ силтанганини ўзи ҳам сезмади.

— Воҳ, худойим-а!.. Раҳмм!.. Жоним-эй!..

Камҳаракат пайтлари бир алфозда ётавериш жонига тегар эдими ёхуд нафаси қиса бошлаганиданми, у ён-бу ёнга ўгирилиб олишга эҳтиёж сезарди. Шунда дафъатан нафас олиши енгиллашар, шу боис бир ҳаракат севинчи анчага етар, қайтиб нафаси бўғилгунига қадар яна қимир этмай ётаверар эди. Фақат у аллақачон улғайишга мубтало бўлганини, ўзи энди-энди сезимлари уйғониб сеза бошлаган севинчлар оралигида тинимсиз улғаяётганини, энди бу ҳаракатдан тўхташ унинг ихтиёридан хорижда эканини сезмаган экан.

... у хийла улғайиб улгурганини беихтиёр ва юз бераётган ҳаракатларидан эмас, ўзида бетоқатлик пайдо бўлганидан пайқади. Кейинги кунларда тоқатсизлангани сайин безовталиқ истаги зўрайиб бораётган, бунга сари тани ором

топаётган эди. Тани ором ола бошлаган замони ўзидаги тоқатсизлик боисини, ҳаракатлари манбаини излаб ўйга чўмгандек сукутга кетар, шунда қип-қизил жиш вужуди қандайдир ноладан ларзага тушар, у бунинг боисини англаб етолмас эди. Англаб етиш илинжида диққатини жамлашга тутунганида диққинафаслик зўрайди, шундан, бошини безовта чайқаб-силкиб нафас олишга уринишдан ўзга чораси қолмади, шунда қўл-оёғи чунонам силтандики, азбаройи чўчиганидан юракчаси шиддатли ура кетди. Чўчиганининг мукофотига кўкси тўлиб нафас олди, жажжи лаблари тамшаниб оғзини борича очиб, ҳавони ямлаб-ямлаб ютди. Роҳатланиб уйқуга кетаётганида таниш ингроқ, таниш илтижодан тагин тинчи бузилди.

— Ўзинг асра!.. Ўзинг қодир... Ўзинг!..

Энди у кескин ҳаракатларни сусайтиргани сайин илтижо сўнаётганини пайқади, пайқаган замони бу кашфиётдан севиниб, ортиқ қимир этмасликка аҳд қилди ва тиззаларини жуфтлаб қорнига довур букди, бояги силтов талвасасида бир қўли оёқларининг орасида, иккинчиси ёнбошида қолганига ҳам кўнди, ҳатто малол келмасин деган ўйда кўзларини чирт юмди. Афтидан у мутлақ қулай, мутлақ беозор алфозда жойлашиб олгандек эди, аммо-лекин номсиз безовталиқ, тайинсиз хавотир туйғуси баданининг аллақарида пусиб пайт пойлаётгандек, бинобарин, қўл-оёғи фавқулудда кескин ҳаракатга тушиш ҳавфи аримагандек эди. Ана шунда у илк дафъа юз-кўзи, майин ва ёпишқоқ сочи, момикдек бадани сув тўла идишга солиб қўйилганини, танасини ўраб олган сув зирҳи аста-секин совуёй бошлаганини пайқади. Бундан ажабланиб улгурмаган ҳам эдики, оёғининг учи, тиззасининг кўзи, сўнг думбачасигача совуққотди, совуққотиш баробарида болдирига, сонига узун ва муздай тасма бўлма илон янглиғ чирмашаётганини аниқ сезди, сезган заҳоти жон ҳолатда оёғини силтади.

— Уҳ-хҳ!.. Тавба-а!.. Мадад бер-р!.. Ўзинг...

Шундан кейинги ҳодисалар шиддатли тус олди, азбаройи у нималар юз бераётганини идрок этишга улгурмади, фақат нафас олиши қийинлашаётганидан бошини у ён-бу ёнга буриб бўйнини чўзди... бошини нимадир ютоқиб сўриб, тортқилай бошлади. Гирдини ўраб олган сув қобиғи йўқолиб, баданидаги намлик қуридио, узун ва муздай шилимшиқ тасма боши, елкаларига тажовузкорона чирмашди... тўс-тўполон қўпди.

У гала-ғовурга, бақир-чақирга қулоқ соладиган аҳволда эмас эди, қандай бўлмасин бурунги ҳолатига қайтиш истагида тизза ва қўлларини қорнига ғужлашга чоғланди, бироқ бунинг иложи бўлмади: уни бошидан, елкасидан тутиб, тортқилашаётган эди!.. Шу талотўпда у ўзида ҳеч қандай инон-ихтиёр қолмаганини, бурунги ҳолатига мутлақо қайта олмаслигини, тақдири уни тортқилаётган қўллар ихтиёрига ўтганини элас-элас илғадию, ўзини аллақанча вақтдан буён жон сақлаган идишдаги лиммо-лим сувдан томган шудринг томчиси янглиғ ожиз, омонат ҳис қилди ва... бирдан ўтиб қолган ҳайҳотдек кенг ва мутлақо ёт бўшлиқни англаб етолмай, ёруғнинг зўридан қамашган кўзини чирт юмганича «инга»лаб юборди!..

...Фозилбек ўзининг туғилиш онларида кечирган укубатларини, шўрлик онаизори чеккан азобларини тасаввур қилиб, оғир хўрсинди. Буни акасига сездирмаслик учун атайин кулимсиради. «Мана, ҳақиқий чўпчак, ака!.. Неча ўлимни доғда қолдириб эсон-омон туғилишнинг ўзи чўпчак!.. Чўпчакдан бу ёғи эса... Туғилгунга қадар... она қорнидагина миннат, таъма йўқ, кейин эса, кейин... бош қора тупроққа етгунга қадар ҳам дунёнинг жамики чўпчаги хар қадам, хар нафасда илинж, таъма, миннатга ҳамроҳ, атрофингда гирдиқапалак, улардан қочиб қутилолмайсан, одам!..»

Фозилбек хаёлидан кечган ўйларини акасига овоз чиқариб айтмади...

6

Ҳабиба опаси, «Биз топаётганимиз ёқмаса, ўзинг танла, топ» деганида Фозилбекнинг ўйлаганию айтадигани бисёр эди. «Опа, танлаганим бор» деса Ҳабиба нақ севинганидан йиғлаб юборади-я! Лекин Фозилбекнинг ахду қарори ҳали хом, у танлаган-кўнгил қўйган қиз билан ҳали очиқ-ойдин гаплашмаган, аҳдлашмаган. Қандай бўлмасин у қироатхонага, сўнг қизнинг кўнглига йўл топиши, қиз билан суҳбатлашиши, суҳбати қовушса, қиз — унга, у — қизга маъқул келса...

Фозилбек «Қиз — унга» деган шубҳани хаёлидан чиқариб ташлашга уринди, чунки у Қадриядек чехрасидан оппоқ нур, сутга чайилгандек тозалик, сирли маҳзунлик уфуриб турган қизни учратмаган!.. Ҳеч бир қизни кўрганида юраги бунчалар «жиз»илламаган!.. Қадрияни кўрдию, қизнинг манглайидан, яноғидан, дудоқларидан, бўйнидан таралган симобий ёғду унинг доим ўй-хаёлига бурканган кўнглини, шуурини чароғон қилиб юборди. Фозилбек азбаройи ўзини йўқотиб қўйди, тили айланмади ва тўсатдан қизнинг узун ва куюқ қошлари остидаги катта-катта кўзларида осудалик пардаси ортига яширинган маъюсликни илғади... Дарвоқе, Қадрияни биринчи бор учратган ўша лаҳзаларда қизнинг бармоқларини кўрдию, юраги ҳаприқиб кетди! Бунчалар оппоққина, момиққина!.. Хаёлан уч ёшли гўдақниқдек ширингина чинчилогининг у-учидан тутди, силагиси, эркалагиси келди, кафтини кафтига олиб бармоғидаги, кафтидаги чизиқчаларни кўзига суртгиси келди...

Фозилбек шу тариқа хаёлга толган кезлари таниш-билишлар учрамаса, бозорнинг гавжум расталари оралаб кетаверса-кетаверса, бозор майдони ҳам ўйларидек адоқсиз бўлса деб орзу қилар эди.

— Хў, савдойи!..

У рўпарасида қанот ёйиб турган пак-пакана нусхани таниб улгурмай, йигит унинг белидан астойдил кучоқлади. Фозилбек қаршилик кўрсатмади. Фақат болалик дўстининг димоғидан «гуп» этиб бадбўй ис бурқсидию, бурнини жийирди. Бу қўланса исни Фозилбек биринчи бор шу дўстиникида — ўн уч-ўн тўрт ёшларида «таниган» эди. Ушанда тенгқур ўртоқлари билан Инъомалиниқига боришди, узун ва тор, шифтига қўл етгулик болхонага чиқиб ўтиришди. Нима бўлдию, Инъомали ўзини кўрсатиб қўйгиси келдими, тахмондаги алмисокдан қолган сандиқнинг ўргимчак тўри қоплаган биқинига қўл суқиб япасқи шиша идиш топди, амаллаб унинг ёғоч тикинини очдию, оғзига кўтарди. Ичдими-хўпладими, хуллас, Инъомали тўсатдан ўкчиб йўталди, оғиз-бурнидан тўқ қирмизи суюқлик тошиб-оқиб тушди — кўққисдан қонга ўхшади! — хонани бирдан қўланса ис тутди! Инъомали «Қҳ-хх!.. Қҳ-хх!» қилавуриб нафаси бўғилди, афти лавлагидай қизариб кетди. Ўртоқлари қотиб-қотиб, думалаб-юмалаб кулишди. Бир пайт Инъомали чўк тушиб икки қўллаб бўғзини чангаллади, ола-куласи чиққан кўзлари косасидан отилгудай бўзрайди, афти бирдан қорайиб кетди. Фозилбек бошқалардан кўра илгарироқ хушёр тортди ва биринчи қилган иши қўш тавақали деразани ланг очиб юборди, ўртоқларидан бирини сувга югуртирди, ўзи Инъомалининг икки кураги орасига эшик қоқётган каби устма-уст муштлади. Шунданми-бошқаданми, хуллас, Инъомали «ҳиқ-ҳиқ»лаб ўтирганича, нафас олиши равонлашди. Бир пас жим қолди-да, бетини тиззасига босганича йиғлаб юборди.

— Ўлиб қолай дедим!.. — деди у бурнини тортиб.

Одам бир зумда ўлиб қолиши мумкинлигига Фозилбек ўшандаёқ иқрор бўлган, муштдек бошига яшаш ва ўлиш савдоси ҳақида ўй суриб кетганди. Ўз кўзи билан кўрди, шохиди бўлдики, ўлим узоқдаги нарса эмас, у ҳар кимга киссасидаги пулидан-да яқинроқ. Пул сарфланиб-совурилиб кетади, йўқолади-нетади, у — қўлнинг кири, пулнинг эгаси йўқ, пул жозибали бўлса-да, вафосиз, тирик жон борки, шу вафосизга интилади, унга вафо кўрсатгиси келади, ундан садоқатлар кутади, унинг ишқида айланиб-ўргилади, ўлим эса ёвуз, бироқ — вафодор. Пулни ҳарчанд маҳкам тутма, эҳтиётлама, унга ҳарчанд жонингни нисор қилма — бефойда, у дунёдаги энг суюқоёқ аёлдан-да бевафороқ, бозорга қадам босдиган дегунча пайт пойлаб, етти ёт бегона киссаларни қўмашдан толмайди, осмондами-ердами, бозордами, чангалзордами, ўлимдан ҳарчанд ўзингни олиб қочма, у ҳар лаҳза «оқибат» кўрсатиш учун ҳозир у нозир. Ҳар неки тирик жоннинг ўз «хусусий» ажали бор, у ўз «соҳиби» ва «соҳибаси»ни тарк этмайди, у билан ҳамнафас яшайди, яшаб юре-еб, ҳар неки тирик жонга фақат бир марта оқибат кўрсатади...

Одамлар шундайин садоқатли ҳамроҳни унутадилар, назар-писанд қилмайдилар, ҳатто «ўзи йўқнинг — кўзи йўқ» қабилида ҳамроҳнинг устидан беписандларча кулишдан-да тап тортмайдилар. Кўзи кўр, қулоғи кар банда борки, юрак зарбаси ҳаёт аломати эканини биладию, сархуш юраверади, ҳатто юрагига «оқибат» қилган одам ҳам унинг дукурлаб уришига қулоқ солади, холос, вахоланки, кўплаб одамлар беҳисоб юрак дукурлари оралиғидаги беҳисоб сукунат лаҳзалари қаъридан совуқ кўзларини олайтириб, пусиб қараб турган... ажал шарпасини унутадилар... Ушанда Инъомали ёмон сўкинган.

— Онангни... отамдан қолган сирка! Ўзиям шунақасини ичиб ўлган!..

Инъомали ўз отасини баралла сўкканини эшитган Фозилбек азбаройи гангиб қолаётган эди ўшанда, ўртоғининг оғзига шапалоқ тортиб юборишдан ўзини базўр тийиб турганида Инъомалининг, «Отам ўлганида онам севинган» деган гапини эшитгану, мушт тугилган қўли «шилқ» этиб тушган.

Демак... — Фозилбек кейинчалик буни кўп ўйлади. — Демак, ичкиликка муккасидан кетган отасидан буткул халос бўлгану, онаси энгил тортган... Демак, бу эрхотин қандай яшагани, бир-бирига нечоғли меҳр-оқибатли ўтгани аён!.. Оила қуриб бахт топмаган аёл андишани унутади, ахир... Бу ёқда тўрт қора кўз мўлтираб турибди, сиртдан қараганда рисоладагидек расо оила.

Фозилбек совуққотгандек эти жунжинди, «Шу ҳам оилами?!» деган эди, тишларининг орасидан тупук сачради...

— Нима, сирка ичдингми? — деб сўради Фозилбек кулиб.

Инъомали «ўша» ҳодисани эслаб ранги гезарди, зўраки кулди.

— Хе, ўшанда худо жонимми қайтиб берди, оғайни! Яна би-ир минут бўғилсам, қулоқни ушлаб кетувдим-а!

«Одамзоднинг табиати шундай: би-ир лаҳза бўғилса бир умр оғзига олмаган гап-сўзларни булбулигўё бўлиб сайрайди, бир нафас жони ҳалқумига келса, умрида қўл урмаган ишини қилади».

Фозилбек ўйларига чек қўйиб, болалик дўстига самимий ва беғубор тикилди.

— Худо «буёғига нукул ичиб юравер» деб жонингни қайтиб берганмиди? — деб сўради янада самимият билан.

Инъомали кинояни тушуниб, сергак тортди. Бўзарди.

— Қаерда ишляяпсан? — деб гапни чалғитишга уринди.

— Бекорчилик... Ишламаяпман... — деди Фозилбек болалик дўстига ортиқча тушунтириб ўтиришдан қочиб.

Инъомали эса бу жавобга ажабланмади ҳам, балки тўсатдан хайрлашиш «маросими»га кўчди:

— Майлию, укамни уйлантирвоммиз, сешанба — никоҳ, бирга бўласан, оғайни!..

Фозилбек бош ирғади-қўйди. Инъомали ўпкалади:

— Барат бор эдию, раисси ўғли, бизани назари илмади. Майли, сан унақалардан эмассан, оғайни, бундо-оқ улфатчилик қип турайлик!.. Тўйга айтарсан?

— Қанақа тўй?! — ҳайрон бўлиб сўради Фозилбек.

Инъомали жилмайди.

— «Фозил қачон уйланаркин?» деб томоғимиз тақиллаб кутиб юрибмизу, оғайни, нима, айтмоқчимасмисан?

Фозилбек дўстининг беғубор саволига нима жавоб қилишини билмади. «Нега хабарламас эканман!» деб гап бошлаган эди, оломон орасида «Одам йўқолибди!» деган овоза тарқади. «Қандай одам йўқолди экан?» деган ўй кечди Фозилбекнинг хаёлидан, шу орада, «Ҳали дарағи йўқ тўйга одам хабарлаяпманми?» деб ичида кулгиси қистади, бош ирғаб, Инъомали билан хайрлашди. У Инъомали кўздан йўқолган замони Ёвкўчада ўсган болалик дўстларини бирма-бир эсламоқчи, Бекмурод, Тожигул, Равшан... Ваҳоб карвоннинг ўғли Шавкат билан қадрдон эди, тенгқурлари орасида дов-дастгоҳини ҳаммадан бурун йиғиштирди, раҳматли... Уларни кўз ўнгига келтирса ҳазил-мутойибаларга тўла болалик кезлари ёдига тушади... «Гўдак бола бўлса керак» деди ўзича ён-верида эшитилаётган овозаларга қулоқ тутиб.

— Жарчилар иглон қиса яхшилар кўп — дарров топиб келишади, — деди мўйсафид киши.

— Бе-е, шу тумонат орасида бегона болани етаклаб юриш кимга зарил!..

— Битта-яримта диёнатли инсон топилишга топиладия, илло, унинг ўзини ўғрига чиқариб, қонига ташна қилишгани чатоқ-да!

— Бозорда бола ўғриси кўпайибди!..

— Ё, алҳазар!.. Болани ўғирлаб нима қилади?!

— Нима қиларди — паққос қозонга босади! — ҳиринглади сўлоқмондай киши.

Фозилбек издиҳом орасида туртиниб-суртиниб бораётганига қарамай қулоғига чалинаётган ваҳимали ва бир-биридан совуқ миш-мишларга диққат қилди. «Битта-яримта диёнатли инсон топилишга топилади-я!..» — Фозилбек қулоғига қадалган ушбу жумлани маҳкам «тутиб» олди: «Битта-яримта диёнатли инсон... топилишга топилади-я!..» Атрофида эса тумонат, танга сочсанг, ерга тушмайди... Шунча оломон орасида бирортаси адашиб-нетиб кетиши ҳеч гап эмасми?..

Осмондан эллик-олтмиш Фозилбек тушиб, қўшилиб кетса-чи?.. Ундаям фарқи йўқми?.. Шу ерда юрган, қаёқларгадир ошиқаётган, не-не орзу-хаёлларда турти-ниб-суртиниб бораётган одамларнинг бор ё йўқлиги бозор учун билинмайдими?..

— Одам йўқолибди!..

— Ўлмаса топилар...

— Намунча, одам қахатми?!

Бозорда одам қахат бўлмаган. Мана шу нусхалар туғилмаганида ҳам, мабодо осмондан олтмишта, олтмиш миллиёнталаб фозилбеклар тушмаганида ҳам бозор кимсасиз қолмас эди. Кимнинг калласида не хаёлу, бу ёқда... Фозилбек ҳам туғилмаслиги жуда-жуда мумкин эди...

Туғилмасликка жон-дилидан рози эди, у бу ҳақда ўйлагани-ўйлаган. Кўнглининг бир чеккасида бу ўйларининг беъманилигини тан олса-да, ҳукми қатъий — ҳар бир инсон онасидан туғилмай қолиш эҳтимолини бошдан кечиради! Туғилган тақдирида ҳам... аммо-лекин Фозилбекнинг ҳукми билан ҳеч кимнинг сариқ чақалик иши йўқ! Унинг ўзи ҳам туғилиш ҳукмига қарши ҳеч нарса қила олмайди, чунки бошини қай деворга урмасин, икки оёғини бир этикка тикиб олмасин у туғилган, туғилгану, шу бозорнинг қоқ ўртасига «тўп» этиб тушган, вассалом!..

Мана, тупроқдан ташқарида кунни-кунга, йилни-йилга тасбеҳ доналаридай териб юрибди. Ўйлагани-ўйлаган, «Аслида шарт эмасди, бу тиним билмас чархи кажрафтор учун шунча одам каммиди?!» дея шаккок мулоҳазалар юритишдан толмайди. Туғилди нимаю, туғилмади нима?.. Туғилмаган тақдирда башариятнинг бирон мўйи камайиб қолмас эди. Туғилиб, вояга етиб одамбашара бўлиб юрибди — бундан башариятнинг бирон туки ортиб кетгани ҳам йўқ... Ундай деса, «Яшашдан на ҳожат?» деб дунёдан безгувчилар кўпайиб кетса, бу ёруғ оламнинг аҳволи не кечади?.. Бу ёруғ дунё кимга қолади?.. — Фозилбекнинг кулгиси қистади ва атрофга — туртиниб-суртиниб ўтаётган, алдаб-алданаётган, олди-сотдидан бўлак ташвиши қолмаётган оломонга назар ташлади, бош чайқади, хаёлида ғужғон ўйнаётган мулоҳазалари билан кўз ўнгидаги манзарани беихтиёр чоғиштиришга уринди... «Одам йўқолди!.. Одам йўқолибди!» Камайдими?.. Тумонат сийраклашгани сезилмаяптими?! Мен ҳам йўқоламан, ке-етаман-қоламан... бошим оққанича, оёғим етганича бадар кетаман. Бу издиҳом энгил нафас оладими, ўшанда?..

Одам атони туфроқдан яратиб, «Бўл!» деди. Шул замон ул жонли одамга айланди... Фозилбекда не гуноҳ?!. Орадан икки юз йил ўтди, Одам икки юз йил йиғлади... «Икки юз йил эмиш, — мийиғида кулди Фозилбек, — ҳозиргача йиғлайдию!.. Йиғламаган жон борми?.. Турқи совуқ тимсоҳ ҳам йиғлайди... Одам ҳам йиғлаб ўтади, дунёдан, қиёматгача йиғлайди, бир кун кулиш илинжида ҳафталаб, ойлаб йиғлайди»... Хуллас, Одам Ҳовванинг дийдорига етишиш орзусида икки юз йил йиғлади, йиғлай-йиғлай дийдорига етди, Ҳовва ундин юклиғ бўлди, сўнг... сўнгра Одамнинг уруғи қирқ минг бандга етди. Етдию, кетганча-кетди: туғилаверди, туғилаверди. «Ҳой, эсингни йиғ!» дейдиган ақли тўқис кимса топилмади — изн қўлдан чикди. Изн ихтиёрдан кетгач... мана, оқибати!.. Бу улуг ва адоқсиз қисмат занжирининг бир ҳалқаси вазифасини ўташ Фозилбекнинг ҳам манглайига битилган экан, ота омонатидан она қароргоҳига кўчдию, вужудга айланди, вужуд шакл-шамойли тугал инсон қиёфасига етгач эса, келди...

У шаккоклик дарёларига фарқ этувчи ихтиёрсиз хаёллардан асраниш чорасини тополмас, аксинча бундай тизгинсиз ўйлар гирдобига фарқ бўлган кезлари руҳи энгиллашаётгандек, чунки фикрлаш унинг учун қайсидир гуноҳлари учун астойдил тавбалар ўрнига ўтаётгандек туюлар, туюлгани сайин эмин-эркин ўй-хаёллари баттар «шаталоқ» отар эди.

«Келмаслигим мумкин эди-ку!..» Раҳматли онасининг қорнида у эмас, қиздир, ўғилдир — мутлақо бошқа одам вужудга келиши ҳеч гап эмас эди — йўқ, Фозилбек туғилди! «Она, мени туғишингиз шартмиди?» деб сўрар эди у онаси ҳаёт бўлганида. Ҳаёт — йўқликдан мавжудлик сари интилувчи қувват, зеро, у йўқдан пайдо бўлди, пайдо бўлган лаҳзаданоқ интилувчан қувватга, қувват соат сайин-кун сайин катталашиб, Фозилбекка айланди... Ҳар умрнинг ҳикматию... ғурбати шунда!..

Ким билсин, ана ўшанда қувват интилишдан тўхтаганида Фозилбек исмли банда бу оломону издиҳом орасида сарсону саргардон дайдиб, бош қотириб юрмас эди. Онаси ҳам кимсан Қосимбек бозорбошининг эрка ва бойвучча маҳбубаси бўлиб яйраб-яшнаб, давру даврон сураётган, тўй-томошаю орзу-ҳавас мавжларида эмин-эркин умр кечираётган бўлур эди. «Шартмиди, мани туғишин-

гиз, она?» деб муштипар онажонини ҳоли-жонига қўймай... афсус, бу саволни бериш Фозилбекка насиб этмади, Фозилбек учун онасидан ҳайҳотдай жумбоқ мерос қолди, жумбоқ. Ҳа-да, ёруғ дунёга одам зарур экан, марҳамат қилиб туғилдим, одам камлик қилаётган экан менинг ҳисобимга кўпайди, лекин онамнинг ширин жони эвазига келишдан муддао нима?! Фозилбек бу қаттол саволнинг жавобини топишга умидвор, жавоб эса йўқ. Ахир, онаизорининг жони ўрнига — «Одам йўқолди, яхшилар!» — Фозилбек исмли қувват интилувчан ҳаракатдан тўхтаса адолатлироқ эмасмиди? Ёхуд онаси ҳам яшаса, ўзи, бошқалар — Абдушукур, Абдуҳафиз тоғалар, Ҳалима, Салима, Сафура холалар, Абдулхай, Абдурауф, Абдуманнон, Абдували, Абдуфаттоҳ амакилар, уларнинг бевақтдан-бевақт ўтиб кетган ўғил-қизлари Тўхтабек, Тошпўлат, Баҳодир... Мастура билан Мактуба-чи.. Яна... Эҳ-хе-е, саногига етиб бўлармикан, уларнинг?! Барча-барчалари дарахтга айланиб улгурди, патила-патила илдизлари ерга чирмашди, тарвақайлаб кўкка чўзилган шохлари ҳар силкинганида қора қарғалар гурра-гурра кўтарилиб, чарх уриб учди... Фозилбекка қолса, бу нолакор дарахтларнинг барига жон бахш этади-я, илло, ота-онаси, амакисию амма-холаси ўлмаган ким бор? Тирик жон борки, қатор-қатор, ўйнаб-ўйнаб, ўйлаб-ўйлаб, сўйлаб-сўйлаб, бир-бирига раҳмат айтиб, лаънат айтиб... мунчоқ каби тизилишиб, бехос-бехос узилишиб, саф-саф бўлиб, ўтиб-ўтиб бораверади-бораверади...

— Тери оламан! Қўй териси!..

— Мен ямаб бераман!..

— Мен бетингга қоплаб бераман!..

Фозилбек фикран хаёл оқимига, жисман оломон оқимига қўшилди. Қандай қилиб темир панжарали баланд дарвоза рўпарасига бориб қолганини билмади, издиҳом зичлашиб орқадан босим кучайганига қарамай олдинга силжишнинг иложи қолмади, Фозилбек алмисоқдан мерос бу панжарали дарвоза яқин йилларда очилмаганини, шундан, дарвоза томон одоғи берк кўчага айланганини эслади. Тек қотган тирбанд оломоннинг, ўтаётган-кетаётганларнинг кўзи дарвозанинг хийла юқорисига елимланган шапалоқдек қоғозда, ундаги ажи-бужи ёзувни ўқишда эди. Семиз юзли, новча эркак кишининг кўзи ўткир экан, дўриллаб варақдаги ёзувни хижжалади:

— Ха-ло-ийк! Ўр-та бўй, қадди бук-чай-ган қа-рия йў-қолди.

Одатда бозорда ёш болалар йўқолгувчи эди, тўғрироғи, отаси ё онаси етовида юрган гўдаклар тиқилинчда адашиб-нетади. Кекса одамнинг йўқолганини Фозилбек эслолмади.

— Кўрмадим, эшитмадим, билмадим!..

Фозилбек баланд бўйли, калласи катта, сийрак мош-гурунч сочи орқага силлиқ таралган, қуюқ қошли, беҳад озода кийинган зиёлинамо мўйсафидга ҳайрон бўлиб қаради. Мўйсафид тумшуғидан илинган ўғридек ранги қув ўчган, онасининг жазосидан қочиб эшик ортига биқинган бўз бола сингари оёқларини жуфтлаб, қўлларини ёнбошига босганича шамдек қотган, тинмай кўзини пир-пиратар эди. Унинг нима деяётганини Фозилбек ҳам, бошқалар ҳам дабдурустдан англамадилар. Семиз юзли кишининг дўриллаши халойиқнинг диққатини яна ўзига қаратди:

— Бош я-ланг, эгни-да у-узун қора бахмал чак-мон, оёғи-да ғарч-ли ка-вуш. Исми В-вон Су-у! Ёши...

— Исми нимаикан? — луқма ташлади кимдир бетоқатланиб.

— Вон Суу! — деди унга жавобан бошқаси.

— Жиминглар, охиригача эшитайлик! — деди яна кимдир. — Кўрган-нетганлар бордир, ахир?!.

— Кўрмадим эшитмадим, билмадим-м!..

Зиёлибашара басавлат мўйсафид қўли кечагина ҳалолланган тўйболадек бўйрасимон тўқилган сарғимтир шляпаси билан икки қўллаб қорнидан пастроқни паналаб тутиб олган, кенг пешонасида ҳосил бўлаётган зера-зера тер томчилари узун юзидаги ажин ариқчаларидан даҳани томон қувалашиб оқиб тушар, афтидан бояги таҳликаси чандон ошган, қочар жойи қолмаган ўғридек кути ўчган эди.

— Э, биров сиззи айблавоттими?! — жеркиб ташлади ўрта ёшлардаги деҳқонбашара киши.

— Машинақа куёнюракларнинг бўйнига илиб юборавериш керак, ўзи!..

Зиёлинамо мўйсафиднинг эсхонаси чиқди, шўрлик, башанг кийинган, тилла тишлари ярқираган олифта йигитнинг безбетларча дағдағасини эшитиб, азба-

ройи тиззалари букилиб кетди ва титраб-қақшаб жуфтакни ростлади. Семиз юзли эркак ўқишдан қолмади:

— Ё-ши саксон икки-да-а!..

Тўнғич поччаси Ҳожибой кўнчи дом-дараксиз кетганида эллик иккида эди... Ёмғир эзиб, шивалаб ёғётган, ер пилч-пилч лой. Фозилбек иттифоқо. Зумрад опасиникига кирдию, жанжалнинг устидан чиқди. У опасининг ҳовлисига чақирмай-нетмай кириб бораверишга одатланган эди, ойнаванд равонга яқинлашганида поччаси опасининг сочидан чангаллаб-юлқиб дўппослаётганига кўзи тушди. Фозилбек поччасининг анчайин «ичимдагини топ» хилидан, ҳатто писмиққина эканини билардию, бу қадар... у кўзларига ишонмади, «Опам бу қадар жазога лойиқ не гуноҳ қилдйкин?!» деган тахликали савол кўнглини чўғдай куйдириб ўтди. Ҳожибой кўнчи кўққисидан пайдо бўлган қайнисини пайқамади чоғи, яланг оёғи билан хотинининг қорнига тепди, опаси букчайиб инграб юборди. Фозилбек ўзини йўқотиб кўйди, икки ҳат.аб равонга чиқди ва аччиқ устида поччасининг жағига мушт туширди. Ҳожибой кўнчи лагта ва жонсиз танадек учиб бориб, сим каравотнинг остига узала тушди.

Қандай ҳодиса юз берганини Фозилбек шундан кейингина пайқади, фаҳмладию, равондан ўқдай отилиб қайтиб чиқди, сочлари тўзғиган, чиройли юзи қонташган опаси кавушандоз эшигини тақа-тақ зичлаб, укасининг йўлини тўсди.

— Отамга айта кўрма! — деб худонинг зорини қилиб ёлборишга тушди.

Фозилбек еб юборгудек важоҳатда опасига ўкрайди.

— Нима бўлди? Нега урди?! — деди у ҳамон «айб опамда» деган хаёлда.

— Доим шу!.. Ичди дегунча калтаклайди, — опасининг кўзида ёш қолмаганди, лекин у йиғлаётган, йиғи аралаш зорланаётган, зорланиш аралаш ёлбораётган эди. Ҳақиллади: — Дамим ичимда, кимга айтаман, ука?!.

Зумрад уввос солиб юбормаслик учун кафтининг қиррасини оғзига тикди, тишлади. Фозилбек опасининг бармоқларида янгигина қотиб қолган қон изларини кўриб, сесканиб тушди. «Онамнинг бармоқлари бу!» деб юборди, ҳў, аллазамонда ўлиб кетган онаизорининг бармоқлари зирқираётганини аниқ-тиниқ кўнгли сезди, йиғлаб юборай, деди, опасининг қўлларини, бармоқларини ялаб-юлқаб, айланиб-ўргилиб кўзларига суртгиси келдию, Зумрад айтган «янгилик»ни эшитиб баданига титроқ югурди.

— Бир оғиз айтмайсизми! — ҳамон ҳовуридан тушмай жеркиди у, аламидан инграгудай афти бужмайиб.

— Асли онам раҳматли рози бўлмагандилар, шунга... — пиқиллади опаси.

Ана, холос... Раҳматли онам рози бўлмаган, опамнинг ўзи норози, Ҳоживой кўнчининг ҳам кўнгли йўқдир, ҳойнаҳой?.. У ҳолда кимга керак бу оила? Оилами, ўзи бу?! Ё, худо розимикан шу оиладан?.. Опаси билан поччасидан туғилган икки қиз, бир ўғил қисматига худо пошшоми?.. Нега энди ҳамма қилғиликни қилиб кўйиб, буюғини худого ташлаб қўямиз?.. Бир касофатга йўлиқсак худодан кўрамиз, тақдири азалга ағдарамиз...

«Дамим ичимда» деди опаси, демак, бир умр ич-этини еб-кемириб яшайди, не боислардан шу эрга рўпара келганини тушуниб-тушунмай ўтади дунёдан... Яна қанчадан-қанча аёллар, қанчадан-қанча эркакларнинг дами ичидайкин?!.

Фозилбек йўлакка чиқдию, бошини ҳам қилганича туриб қолди, шу аснода ёнгинасидан ўтаётиб оёғи чалишиб кетган поччасига ачинди.

— Тағин ичиб келади, — деди опаси ундан нажот кутиб.

Фозилбек опасига ўкрайдию, индамади, тилини тиймаганида опасини жеркиб ташлаши, «Шу пайтгача сир сакладингизми, ўзингиздан кўринг, бу ёғига ҳам чидайсиз!» деб зардасини тўкиши муқаррар эди.

Ҳовлига чиқди. Осмон тунд, ёмғир эзиб-шиғалаб ёғар, ер билч-билч лой, қўш туп гулсафсар ёнида энгагини мушларига кўйганича чўнқайиб ўтирган Ҳожибой кўнчи тақир бош, ор-риқ бетини қоплаган тиконсимон соқоли қиртишланмаган, уст-бошига ёғётган ёмғирга эътиборсиз, бир нуқтадан кўз узмай ўтирар, шу ўтиришида умрида ичкиликни оғзига олмаган, беэиён, пажмурда, юввош ва ичи ғам-ғуссаю армонларга тўла бечорага ўхшади. Ушанда у эллик иккида эди...

Бари оилага кўнгилсизлик оқибати. Кўнгили йўғ-у, ташлаб кетолмайди. Қаёққа кетади?! Кимсан Қосимбек бозорбошининг куёви бўлса! Бола-чақа орттириб кўйган бўлса! Бола-чақасини ташлаб кетибди, деган маломатни кўтаролмаса!..

Шуларнинг барини уйлангига қадар ўйласа бўлмасмиди?! Энди ўлгунча чидайди, чидаса — олам гулистон!.. Бундан фақат ўлиб қутилади...

Фозилбек хаёлини тиғи-парронга солаётган тахминларига нечоғли асос бор-йўқлиги ҳақида ўзига ҳисоб бергиси келмади, балки дам опаси, дам Ҳожибой поччасини кўз ўнғидан ўтказиб уларнинг мисолида донишона ҳукмига якун ясади: беваждан бесабаб жанжалдан боши чиқмайдиган эр-хотинлар кўнгил қурмағурнинг аллақарларида тошдек оғир тугун яшириниб ётганини очиқ тан олмайдилар-да, йўқ ерлардан бахоналар излайдилар, сабаблар топса-топадиларки, «Хотинимга ёхуд... эримга кўнглим йўқ!» деган икорни тилга кўчирмайдилар. Бир оғиз шу гапни айтишга журъат тополмай, ичларидан зил кетиб, заҳар-заққум ютиб ўтаверадилар. Бу каби оилалар дунёнинг энг хилват ва ташландиқ манзилига айланади... Оила бошига бундай кунлар тушмаслиги учун эса... чинакам Муносиб-хонларни топиш, муносиби топилмаса... уйланишга ошиқмаслик...

— Ёш бола йўқолади, саксон икки ёшли қария ҳам бамисоли гўдак, йўқолиши мумкин, — деди Фозилбек ёнида тиқилишиб турган нотаниш ўспириннинг афтига қарамай. Дедию, фикрининг давомини ичига ютди: «Эллик икки ёшли эркак йўқолмайди. У оиласидан бош олиб кетиши мумкин»...

Фозилбекнинг тахмини кўп ўтмай тасдиқланди, Ҳўжибой кўнчи дом-дараксиз кетди. Бунга опасига очиқ айтди.

— Опа, кўнчингиз йўқолмаган, кетган, тушунапсизми, бу оилада ортиқ яшай олмаслигини билиб, бош олиб кетди, — деди.

— Мен у кишига ёмонлик қилмаган бўлсам?..

— Гап ёмонлик қилишда эма-ас, опа, тушунинг...

Опаси гапни уқмади, уқмагани етмагандай, «Вой, бегим»лаб йиғлагани Фозилбекка нашъа қилди. Қосимбек куёвини топиш илинжида қанча одам ёллади, орқаваротдан казо-казоларни ишга солди, амали унмади — Ҳожибой кўнчи на ердан, на кўкдан топилди. Дунёнинг мири камаймади... «Кўнчи тўғри қилди» деди Фозилбек ўзича, лекин бу фикрини ҳеч ерда тилига кўчирмади.

Поччанинги йўқолмагани балки бош олиб бадар кетгани етти йилдан кейин тасдиқланди — Ҳожибой кўнчининг хастахонада ўлгани ҳақида хабар келди.

Тиригида йўқолган одам ўлганида топилди...

Опаси аза очди, «Вой меҳрибоним!»лаб етти маҳаллага бўзламаса-да, барча расм-русумини адо этиб, уч қоракўзининг отасини тупроққа қўйди... Фозилбек янги ҳосил бўлган дўнгликка қабр шаклини бериб тупроқ тортаётган гўрковнинг чириб, уवादаси чиққан кўйлагидан ноёб ҳикмат топмоқчидек анчагача кўз узмади... Тунд осмон, зах ҳаво, ёмғир эзиб-шиғалаб ёғмоқда, ер пилч-пилч лой, қўш туп гулсафсар ёнида тақирбош, соқоли ўсиқ, қоқ суяк Ҳожибой поччаси пажмурда гавдасини обкашдай эгиб қон туфлаб, чўнқайиб ўтирибди. Маъюз, беозор, кимсасиз... Ўзига муносиб аёлни топганмикан?... Ё шу ҳасратда ўтдими, шўрлик?..

Ўшанда катталар Ҳожибой кўнчини топиш учун кўпроқ чопарлар ёллашмади, жилла қурса, бозорбошининг шаънига иснод, деган мулоҳазада манавиндақа эълонлар ҳам илишмади...

— Ол-а, саксон бешни уриб қўйган одамга шунча ғалвами?!.

Фозилбек бир неча одамни четлаб-оралаб дарвоза томон интилдию, ортиқ силжий олмади, лекин ҳар қалай, эълондаги ёзувга кўзи ўтадиган масофага етди. Ўқиди.

— Бармоғида қалин тилла узуги бор. Кимда-ким учратгудай бўлса...

Фозилбек ўзи учун овозини пастлатиб ўқиётганига қарамай, унга қулоқ солаётганлар кўпчилик экан, улардан бири хахолаб кулиб юборди.

— Гап буюқда экан-да! — деди ўша одам тўдадан ажраб чиқишга уриниб.

— Бўлмаса-чи, окоси! Тилло узуги демаса кампиршонинг ўзи кимга керак?!

Издихом орасида кимдир хўнграб юборди. Фозилбек атрофига аланглаб ўша одамни излади, излаётиб ўзидан икки одим нарида паст бўйли, елкаси дўнг, юзманглайини тарам-тарам ажин қоплаган кекса... «Чолми, кампирми?» деган ўй кечди хаёлидан. «На эркак, на аёлга ўхшайди!.. Қадди дол, бош яланг, бетини...» Фозилбек беҳад таажжубда эълонга қайта кўз югуртирди. — Бетидаги ажинни ёзмабди, «Вон Суу» деган, холос... Вон Суу — эркакми-аёлми, ўзи?... Ўқимаганлар!.. — гўдранди Фозилбек, таъби тирриқ бўлиб. Атрофга аланглади. Ҳамманинги кўзи эълонда... Узокдан, «Кўрмадим, эшитмадим, билмадим!» деган таниш овоз элас-элас қулоғига чалинди. Фозилбек рўпарасида ўзига илжайиб қараб турган кимсага разм солди. «Вон Суу — мана шу!» деган ўй кечди кўнглидан. Худди ўзи!.. Фозилбек қариянинг юпқа ва уникқан ёмғирпўши остидан туртиб чиққан букри

елкаларига, яноқ ва жағ суякларию уларни қоплаган салқи афтига, ич-ичига ботган бит кўзларига, косовдай қорайган қоқ суяк билагига, бармоқларига, ҳатто... кўксига кўз қирини ташлади — қариб-чуриган тақдирда ҳам аёллик аломати сезилади-ку!.. Фозилбек ҳарчанд нигоҳини югуртирмасин, уриниши беҳуда кетди, ноилож, бошини хиёл энгаштириб, гап қопти:

— Бозорга тушибсиз-да... Б... б... — у на «бобожон», на «бувижон» деярини билмай тилини тишлади. Рўпарасидаги қария ҳамон тиржайганича, кутилмаганда тетик ва бардам товушда гапирди:

— Бу ерларда юриш жонимга тегди. Хўп юрдим, ўлгудай зерикдим, кетар чоғим етди-я, хаҳ-х-!..

— Нега зерикасиз, қандай қилиб?

Фозилбек бир қатор саволни қалаштириб ташламоқчи эди, бирдан, «Отам зериккан!» деган фикр тунда учган юлдуздай кўнглининг бир чеккасини ёритиб ўтди. «Ҳойнаҳой, отам ҳам бир ёқларга бош олиб жўнаш ниятидадирлар?.. Уйга қамалиб... шунинг ўзи йўқолишдир, балки?.. «Ичим бўм-бўш» дебдилар... Қирқ йил бозорга катталиқ қилган, егани — олдида, емагани — ортида бир одамнинг ҳам ичи бўшаб қолиши мумкин экан-да!.. Одамнинг ичи бойлигу буюм билан тўлмас экан-да?.. Ичи кимсасиз биёбондек ҳувиллаб қолган одам бозордан, бозорда орттирганларидан-да бошқачароқ яна нимагадир муҳтожлик сезар экан-да!.. Қаёққа бош уради у, кимдан, нимадан топади, тасаллини?.. Наҳотки, Диёрбекнинг бир оғиз ўйловсиз гапи шу қадар оғир ботган бўлса?.. Ёхуд Диёрбек айтмоқчи, Қосимбек бозорни эпақага соладиган амал, чора излаётимикан? Ёхуд... ким билсин, ер остида гимирлаган илонни биладиган Қосимбек эл-улуснинг пароканда аҳвол-руҳиясини кўриб гангиб қолгандир?.. Бу аҳволда ҳарчанд чиранмасин бозорни изга солиб бўлмаслигини англаб етгандир?.. Бозор жонга текканда... кўз очиб кўрган аёлининг дийдорини кўмсаётгандир?..

Кўмсаш унда бурч туйғусини уйғотган, бозордан топмаган тасаллини отаси кенжасини уйлантириш эвазига топмоқчи... зеро, тирик бандаси учун ўтганларнинг руҳини шод қилишдан кўра улуғроқ тасалли йўқ дунёда...

— Тери борми?

— Қўй терисини оламан!..

— Олаверинг, афтингизга ўзим тортиб бераман...

— Бошингга соламан!..

— Бетингга тери қоплаб олсанг, бундан оғирроқ гапларга ҳам пинагингни бузмай юраверасан!..

— Топган шакарингни еяверасан!..

— Хижолат нимаиканини унутасан!..

Шу пайт талотўп аралаш ур-йиқит кўпди. Фозилбек муштлашув бошланди деган хавотирда нима қиларини билмай қолди, ёнида турган қария, «Тери келди» деб уни тинчлантирди. «Қандай тери?» деб сўрашга оғиз жуфтлаб улгурмай, дарҳақиқат, издиҳом орасида муштлашув эмас, алланиманинг талашуви забтига олди. Зумда давра ҳосил бўлди, бир аёл кўтариб келган қўй терисини икки-уч шоввоз ерга тўшаб нархини чиқаришга киришиб кетди. Қаердандир пайдо бўлган бир гала қора қарға кимошди савдосини қизитган терифуруш йигитлардан бирининг бошига қўниб, қулоғини чўқилашга тушди. Ерга тўшалган терининг савдосини пишириш кўйидаги терифуруш йигит буни пайқамеди.

— Намунча терини талашмаса? — деб ҳайронлигини яширмай қизикди Фозилбек.

— Мўмай даромад қолади, — деди кимдир.

Қария хиринглаб кулди.

— Даромадидан ҳам кўра, бозорда бетига тери тортганларнинг ошиғи олчи!.. Бозор шуларники бўлиб қолди-е!..

«Бозорга мослашиш учун бетига тери қоплаши керак экан-да, одам», деди ўзича Фозилбек ва хаёлан кашф қилган ихтиросини дилига тугиб, қулоғини қариянинг оғзига тутди, шунда унинг ёмғирпўши остидан кийган қора бахмал камзулида аллазамонлар кўп болали оналарга бериладиган қатор-қатор нишонларни эслатовчи тақинчоқларга кўзи тушди, «Кампир!» деб юборди санокли дақиқалар ичидаги иккинчи «кашфиёти»дан севиниб.

— Аллақачон жўнаб қолардиму, дарвозани очиб беришмаяпти-да, яшшамагурлар!

— Қайси дарвозани? — астойдил ҳайрон бўлиб сўради Фозилбек.

— Анавини! — деб қўлини чўзиб кўрсатди кампир темир панжарали дарвоза-ни.

— Мен очиб бераман, ўзим ёрдамлашаман, — деди Фозилбек куюнчаклик билан.

— Сенми?.. — Кампир рўпарасидаги йигитга ишонқирамай анграйди-да, бирдан авзои ўзгарди. — Аллақачон жўнаб кетардим, буюқда юмуш кўпайиб кетди-я!

— Қанақа юмуш? — Фозилбек сўради, ичида «Тайини борми, ўзи!» деб кўйди.

— Юмушларнинг юмуши-я, хаҳ!..

— Айтинг, қандай юм... — Фозилбек кампирнинг кўзида шумлик аломатини пайқаб, жим бўлди.

Кампир ўргимчак уясидай тарам-тарам ажин қоплаган қоп-қора башарасини Фозилбекнинг бетига яқинлаштириш мақсадида оёғининг учига туриб қаддини чўзди, кафтининг сирти билан кемшик оғзини паналади-да, аччиқ алам аралаш шивирлади. Шивирладию, унинг сўзини англаб бўлмади, кампир ўқчиди, йўталди, томоқ қирди. Афти баттар бужмайди.

7

Ўйлаб кўрса, у ҳам арзандалик гаштини сурган экан. Кенг ва мутлақо ёт бўшлиқни бошига кўтариб «инга»лаётиб нафас ололмай қолганида кимдир думбачасига авайлаб шапатиланган, шунда у яна овозининг борича чириллаб-тантлаганиб йиғлаган, момиққина думбачасини эркалаб сийпалашгани ёқиб қолган шекилли яна нафаси ичига тушиб кетган — яна ёнбошига устма-уст шапати тушган, у яна кенг, ёруғ хонани бошига кўтариб «инга»лаган, шунда, нимадир бўлдию, у дафъатан ўз товушига қулоқ солгиси келди: қандай қилиб йиғлапти, овози нечун бу тахлит пастлашиб-баландлашапти, нима истаб йиғлапти, нега уни йиғлатиш-япти... Ахир, у илгари — сув зирҳи орасида ётиб сира товуш чиқармаган эди, ҳеч кимса уни шапатиламаган, кўзи бундайин ёруғдан қамашмаган ҳам, фақат... фақат Фозилбек боя бўйнидан-ҳиқилдоғидан бўшлаган муздай ва узун тасма энди белига чирмашганини, тепасида гирдикапалак бўлаётганлар ҳарчанд уринмасин шилимшиқ тасма унинг баданидан ажрагиси келмаётганини пайқади, пайқадию хийлагина тик йўлдан қадами тобора жадаллашиб бораётганини, эниб боргани сайин белидаги тасма сириб боғланган қайишдек тортилаётганини сезди — у мушкул аҳволда қолди — йиғисига қулоқ солишни унутгани майлия, беҳад нишаб жойда туриб қолганига, шу боис истайдими-йўқми, шу йўлдан пастга энишга маҳкумлигига, бу ёқда тасма таранглашиб, ҳатто чўзила бошлаганига тушунолмади, мудроқ ва уйқусираган бир алфозда кўз ўнгида ям-яшил ҳошияли белбоғ тусига кираётган тасмани силтаб, тортиб юборди.

— Во-оҳ-х! — деди кимдир инграб. Овоз жуда-жуда таниш, қадрдон, шундан бўлса керак, унинг мурғак вужуди ёмон ўртанди ва қандай бўлмасин ўзини тўхтатиб қолиш илинжида бошини орқага бурдию... ям-яшил ҳошияли узун тасманинг бир учи сандиксимон кўкиш қути қиррасига илинганини кўрди. Ёнбошига нақшинкор ёзув туширилган қути кўринишдан қоғоз қушдай енгилга ўхшади, шунинг учунми, у бир силтов билан белбоғни илинган жойидан бўшатиб олмоққа уриндию, бари аксига олди — у белбоғни силтаб тортган замони вужудига югурган оғриқнинг зўридан қадам босолмади, уни ўчди, минг бир укубатда мадорини жамлаб, кўкиш қути томон талпиндию:

— Оёғимни эзиб юбординг, Фозилбегим!.. — деган дардли ва мажолсизлик билан айтилган нола аниқ-равшан эшитилди.

У ўзининг фозиллигини дарҳол фахмламади, не сабабдан унга «Фозилбек» исми раво кўрилганини, унинг шахси камолига фозилликнинг нечоғли дахли борлигини ҳам билмади. Ўша топда бу исмни мағзини чақиш билан овора бўладиган аҳволда эмас эди, балки, «Оёғимни эзиб юбординг!» деган нолишдан юраги қаттиқ увишди ва шошилиш чора истаб оёғининг остига қаради. Қараган замони беҳад ҳолсизланди, ранги докадек оқарган аёлнинг сўлим чехрасида ҳаёт аломати сўниб бораётганига кўзи тушдию, сапчиб ўзини орқага тортди. Чорасизлик аралаш хижолатдан ичига ўт тушди, азбаройи ёниб кетаёзди, суяб турғазиш умидида аёлнинг тепасига энгашди, энгаша туриб нигоҳлар тўқнашди: муштипар аёлнинг нурсиз боқишларида қотган дард ва иложсизлик остидан сўнгсиз бир мамнуният, шукроналик аломати балқиб турарди. Фозилбекни ана шу мамнуният

ва шукроналик шарпаси чалғитди. Устига-укак аёл лабларини элас-элас қимирлатиб пичирлади:

— Боравер, қўзим... Мен рози... Бошинг тошдан бў... син, илойим, Фозил...

Фозилбекнинг тили калимага келмади. У бир оғиз илиқ сўз айтиш илинжида, лоақал мушфиқ аёлнинг қулоғига шивирлаш истагида чўк тушди, энгашди, энгаша-этиб, «Ой кўнсин-а, бошингга, кун кўнсин-а, бошингга» деган ҳазин хонишни эшитди, эшитдию бошини кўтариб, атрофга аланглади, ким хониш қилганини тополмади, «Сиз айтдингизми, она?» деб сўрамоққа лаб жуфтлаб оёғининг остида беҳол ётган аёл тепасига қайта эгилдию, «Фотма хола!» деб ҳайқириб юборишдан ўзини базўр тийди, сўнг ёлборгудай товушда аста шивирлади:

— Фотма хола... бундай қараманг, холажон...

Фозилбек болалик кезлари қўшнилари Манзура амманикида оқсочлик қилиб умр ўтказган пак-пакана, калладор, малласимон юзи чўзинчоқ, рўмолининг остидан кумушдай оппоқ сочи кўриниб турадиган, ўрдакка ўхшаб лапанглаб қадам олишини кўрган болалар қикирлаб куладиган Фотма холага ҳар сафар рўпара келганида ҳайиққаниданми-бошқаданми, бирдан ўзини чеккага олар, холанинг чуқур-чуқур кўзлари тубида унсиз изтироб шарпасини кўриб ачиниб кетар, «Онамнинг кўзларида изтироб бўлмаганмикан?» деган ўй унинг тасаввурига муҳрланган, бунга сайин холага яхшилик қилгиси келар, бир сафар хола бувисининг рўпарасига ўтириб олиб эснайверган-эснайверган, эсноқлари орасига ҳикичочлар кўшилган, сўнг «Кинна кирибди, кампир!» деган, бувисининг гапи билан Мастура опачаси ўчоқдан бир коса кул келтирган, Фотма кинначи (хола маҳалланинг кинначиси эди, раҳматли) кул устига бир бурда нон қўйиб, устидан рўмол билан ўраган ва ҳосил бўлган тугунчани бувисининг гоҳ бошига, гоҳ елкаларига, гоҳ қорнига теккиза-теккиза дам солган — буларнинг барини Фозилбек ғир чеккада чўк тушиб, ўз кўзи билан кузатган, айниқса Фотма холанинг мириқиб, оғзини карнайдай очиб эснашларига ҳаваси келган, айниқса... Фотма холанинг косали тугунча тутган кўлига, бармоқларига қараб ҳайрон қолган... кинначи кампирнинг бармоқлари қиз болаларникидек беажин, силлик, ингичка ва узун-узун эди... «Фотма опа мандан а-анча катта-а» деганди бувиси, Фозилбек шу гапни эсладию, бувиси билан Фотма холанинг бармоқларини қиёслади... бувисининг «қари» ва «толиққан» бармоқларининг ёнида кинначи кампирнинг бармоқлари... бунинг сирини нимада экан?..

Фозилбек хаёлини жамлаб улгурмай, Фотма хола муолажани тугатган ва хомуза торта-торта чиқиб кетаётганида бувиси унга танга узатган, Фотма хола бир нималарни пичирлаб юзига дуо тортган, сўнг қарамай-нетмай тангани енгсиз, қора бахмал камзулининг ён чўнтагига солиб қўйган, ўрдак юриш қилиб дарвоза томон кетган — ўшанда бу манзарани мўлтираб кузатиб турган Фозилбек кинначи холага баттар ачинган, хола кўчага чиққан заҳоти бувисидан, «Фотма холанинг болалари йўқми, буви?» деб сўраган, бувиси чаккасини қисиб танганидан рўмолини ечаётиб, «Фотма опа эр қимай ўтди» деганини эшитиб, бу гапнинг маънисини тушунмасида, юраклари эзилган ва тинчлик бермаётган ачинишини ювишнинг бирдан-бир чораси холага пул бериш деган ўйга бориб бувисидан танга сўраган. «Тангани нима қиласан?» — ҳайрон бўлган бувиси. «Фотма холага ачинвомман» деган Фозилбек. Орага Мастура опачаси суқилган, «Ачинсанг, Фотма кинначига уйланақол!» дегану, укасининг жигига тегиб қочган. Фозилбек пастак узум ишкомлари орасини гир айлантриб опачасини қувлаган, тутолмай аламиндан йиғлаб юборган. Чақак уриб невараларини тинчитолмаган буви ниҳоят, «Ма, танга, Фозил, ма, ол!» деб чақирган. Фозилбек қувишдан тўхтаб бувисидан тангани олган. Шунда бувиси, «Фотманинг киннасимишан катта бўлгансан, ўзинг, болам, берсанг-берақол» деган. Фозилбек тангани чангаллаб юриб неча кунгача йўл пойлаган, ҳар сафар тангани чангаллаган кафтчаларида терчираб кетгани шундоққина эсида... лекин ҳар сафар холага рўпара келганида унга пул узатиш тугул, салом беришга юраги бетламаган, улғайиб бировларнинг кўзидаги мунгдан ҳайиқмайдиган ва бемалол хайр-эхсон улашаверадиган бўлгунига қадар Фотма хола бандаликни адо этиб улгурган...

Фозилбек, «Фотма хола хиргойи қилмас эди-ку» деган ўйга толиб улгурмай болаликдан ҳамроҳ армонларини эслади-да, ён чўнтагига қўл суқиб ҳовучига сиққанича танга олди. Тақир ерда ўтирган онаси, онаси эмас — Фотма хола —

қандай қилиб Фотма хола бўлсин?! «Мени Фотма хола тукқанида эди, онам ўлиб қолмасдилар, Фотма холанинг ўгли бўлсам у қовоғини солмай, кулиб юрар эди...» деб ўзича кў-ўп хаёл сурар эди Фозилбек болалигида, лекин... дунёдан эр қилмай ўтган, бу боис фарзанд кўрмаган ва шу боис қари бармоқлари маъсума қизларникидек силлиқлигича қолган кампир қандай қилиб Фозилбекка исм қўяди, қайдан келиб унинг қулоғига ниятини хиргойи қилиб қуяди, бордию, шу аёл Фотма хола бўлса, у ҳолда онаси қани, онаси қаерда, Фозилжоннинг?!

Фотма хола нега эрга тегмаган?.. Эҳтимол, тенгини, муносибини топмаган-дир? Ундай деса, у замонлар, ҳатто ҳозир ҳам қизлар эр танламайди, йигит — танлайди, қиз жазога маҳкум гуноҳқордек кўнади-кетади...

Фозилбек ҳаддан ташқари ўйловли одам бўлиб вояга етганини онасининг қорнидаги улғайиш лаҳзаларидан, ўйловлари бошқаларникига сира ўхшамаслиги сабабини туғилиш онларини тўлдирган ҳаяжон ва аянчлардан кўради. Ҳомилалик ва туғилиш онларини гўё ўзи четдан туриб кузатган одамдек тасаввурда гавдалантириши ҳам ўйловларининг аллатовурлигидан эди. Кўз ёриш асносида омонатини топширган онаизорига қанчалик ачинса етти ёт бегона Фотма холани ҳам юраклари бирдек эзилиб-увишиб хотирлаши шундан эди.

Хуллас, у хаёлига тирғалган ажабтовур ўйлар ечимларини ўйлаб улугурмай ҳовучидаги тангани шовуллатиб аёлнинг этагига тўқди. Тўккач, садақа берган пайти кишининг кўнглига оралайдиган мамнунлик эпкинидан энгил тортиб улгурмаган ҳам эдики, аёл базўр судралиб борди-да, биқинига сержило нақш ўйилган кўкиш қутига узала ётиб, ўнг кафтини кўксига оҳиста қўйди. Бу манзарани кўрган Фозилбекнинг юраги ёмон увишди, у аёлнинг муддаосига фаҳми етмай қути томон талпинди, талпинган жойида қутининг узун бандига қоқилиб, муккалаб йиқилди. Манглайи қутининг қиррасига, сўнг заранг ерга қаттиқ урилди, азбаройи зарбнинг зўридан миясининг ичи ғалати шовқин-суронга тўлиб кетди, кўз олди қоронғилашди, ўзини қўлга ололмай қад ростлаш илинжида ғимирлаётганида таниш, мунгли товуш қулоғига сеҳрли оҳанг бўлиб қуйилди:

— Йигит ўлма, бало кўрма... йигит ўлма, бало кўрма...

Фозилбек бир зум ҳушёр тортиб кўзи равшанлашди, кейинги оҳанг миясидаги шовқинларни қувиб чиқарди:

— Ой кўнсин-а, бошинга... Кун кўнсин-а, бошинга... Ой кўнсин-а, бошинга...

Фозилбекнинг шуури бирам сокинлашдики, заранг ерга йиқилганини ҳам, манглайини қаттиқ урганини ҳам унутди, ўзига қайта жон берган мунгли, лекин сеҳр тўла овозга жавобан оғиз жуфтлаган эди, улгурмади — отаси Қосимбек бақувват қўлларига кўтариб олиб, уни бағрига босди. Отаси гезариб кетган лабларини қимтиб, бағридаги норасидани тумонат одам назаридан отасининг кўксига босаётиб хотин-халажнинг уввос солиб йиғлашидан чўчиб бош кўтарди, бироқ аёллар томонга қарай олмади, сандиксимон кўкиш қути бирдан ердан узилганини ва кўча тўла издиҳомнинг елкаси узра сассиз-несиз лапанглаб узоқлашаётганини кўрди.

Отаси, унга кўшилиб Фозилбек суратдек қотди-қолди. Фозилбекнинг ичи таталаб кетди, у отасининг қоя тошдек қимиғ этмай туришидан норозиланиб, силтаниб-типирчилаб ерга тушди, оёғи ерга тегар-тегмас кўкиш қути томон чопкиллади. Издиҳом орасини ёриб ўтиб югура-югура кўкиш қутига етса, қути ичига ётиб олган аёлнинг яна бир оғиз сўзини жон қулоғи билан тингласа, ўзи ҳам нимадир деса... бироқ, у тошдай қаттиқ, темирдай совуқ чангалдан чиқа олмади ва аламидан ўксиниб-ўксиниб йиғлаб юборди. Ёш тўла кўзларини артмай ортига ўгирилди ва... отасининг нигоҳида уни ғажиб ташлағудай ғазаб аралаш таъна-иддао ёлқинини кўрди ва юраккинасининг энг чуқур ва кўз илғамас тубида мудом симиллаб азоб бергувчи оғриқли бир туйғу пайдо бўлди...

Отасининг ўша пинҳоний норизо нигоҳи унинг баданини тилка-пора қилиб юборди, кўз ўнгидаги ёруғ олам зимистонга айланди. Хижолат, гуноҳқорлик ҳисси елкасидан эзиб тушди, бўйни қисилди.

Унинг арзандалиги онажонининг кўз юмиши билан барҳам топган эди. Қачон, қандай вазиятда бўлмасин, отасининг нигоҳида таъна, дашном, иддао шарпасини сезса ўзининг айбдорлигини, эслайдиган, кўнглининг туб-тубида мустаҳкам уя қурган, унинг инон-ихтиёрию хаёлларини сира ўз хаёлларига қўймайдиган ўша оғриқли туйғу — гуноҳқорлик ҳисси уни нафақат отаси ва оила аъзоларидан, балки ҳаёт оқимидан четга улоқтириб ташлагандек, дунёни мутлақо ўзгача идрок этадиган одамга айлантириб қўйгандек эди...

(Давоми келгуси сонда)

Аёлларга таъзим

Доим ризқимизни ҳалоллаб терган,
Фарзанд-чун борини, жонини берган,
Фарзанд деб ғамларга кўксини керган,
Буюк оналарга таъзим қиламиз.

Меҳрини ҳеч нега алишмайдиган,
Мурувват йўлида толишмайдиган,
Инжиқ феълимиздан болишмайдиган,
Муноси опаларга таъзим қиламиз.

Ажратиб бўлмайди сингилни қиздан,
Чиқмайди ҳеч қачон биз чизган издан,
Бугун минг қуллуқдир уларга биздан,
Сингилу қизларга таъзим қиламиз.

Ўзлари ҳар қанча иззатга ноил,
Доим ҳурматимиз қилишар қойил,
Бугун бизларнинг ҳам дилимиз мойил,
Суюкли ёрларга таъзим қиламиз.

Дил меҳримиз шаҳду азмимиздадир,
Дилрабо навою назмимиздадир,
Ҳар не юмуш бўлса зиммамиздадир,
Бугун аёлларга таъзим қиламиз.

Фузулий ғазалига мухаммас

Фикратим пайдо қилур,
мен ғалмазам дунё надур,
Бас, бу очуна ғалибман, гетмазам дунё надур,
Қимсая жонимда етдим, етмазам дунё надур,
Ўйла сармастамки, идрок этмазам дунё надур,
Мен кимам, соқи ўлан кимдур,
маю саҳбо надур?

Сабримиз заҳним ила ишғол этиб ном истарам,
Сурсалар билсун деюб шони Ироқ,
Шом истарам,
Ғаҳ фалак авроғида ўздин кечуб жом истарам,
Ғарчи жонондин дили шайдо учун ком истарам,
Сўрса жонон билмазам коми дили шайдо надур?

Минг жафолар ўткузуб чиқмас ўйимдин
ул ҳилол,
Пойида пайдолатур ўтмаз сафода моҳи сол,
Бир дами ғам даъфини қилмай тутар
оби зилол,
Васлдан чун ошиқи мустағний айлар бир висол,
Ошиққа маъшуқидан ҳар дам бу
истиғно надур?

Эҳтимол, вақти маҳолиқдин жаҳон
рўйи заҳил,
Кўрмадим бир суйиким эл — мардуми ўлса аҳил,
Илму ақлу ҳам зақодин қолмади на об, на гил,
Ҳикмати дунёву мофиҳо билан ориф дагил,
Ориф улдур билмая дунёву мофиҳо надур?

Дард йўхтур, билмаюрсиз на надомат, нолами,
Кўрмаюрсиз, чашии гирёнимда пайдо жолами,
Аҳли Муслим йўлида тонтим
жами ғавғо, ғами,
Оҳу фарёдинг, Фузулий, инжидибдур олами,
Ғар балойи ишқ ила хушнуд эсанг ғавғо надур?!

Муслимбек Йўлдош

МУЗАППАМ АЙЛАДИНГ БИР СЎЗ...

Абдулла Орипов газалига мухаммас

Қувиб ўздин хуноб этдинг, хунобинг ичра мен борман,
Йулинг топ, деб жавоб этдинг, жавобинг ичра мен борман,
Дили чашмим селоб этдинг, селобинг ичра мен борман,
Бу ишқ сиррин китоб этдинг, китобинг ичра мен борман,
Ўқурман, деб хитоб этдинг, хитобинг ичра мен борман.

Олиб андозасин сендан мусаввир чизгай раънолар,
Териб ҳар сўзи дуррингни ясар шоирлар маънолар,
Қарашларга ҳасанотлар, юришларга тасаннолар,
Ярашгайдир ажаб дилбар, ажаб нозу таманнолар,
Кетурман, деб шитоб этдинг, шитобинг ичра мен борман.

Тамом ёпдинг менинг-чун саждагоҳинг — ишқ меҳробин,
Кўзимга пардалар илдинг, тўсиб тириклик офтобин,
Мукаммал айладинг жавру жафони, келтириб тобин,
Юзинг ҳажри билан оққан лаболаб чашми селобин,
Ичурман, деб шароб этдинг, шаробинг ичра мен борман.

Тузилмай бўлди вайрона, қачон аҳд қасрини тузгум,
Муҳаббат тоқида меҳру қамарлар сингари сузгум,
Дедимки юр, малак, сенга жами бахтларни кўргузгум,
Умидинг уз, дединг ошиқ, муҳаббат риштасин узгум,
Узурман, деб азоб этдинг, азобинг ичра мен борман.

Умидвор сарбасар диллар йўлингда кўп эди, бисёр,
Висолинг бахтига жонин берурга ҳар қадам тайёр,
«Сенинг-ла тоабод бўлгум, тилини тишласин агёр...»
Қаён қолди ўшал сўзким, муҳаббат кўшкени, эй ёр,
Тузурман, деб сароб этдинг, саробинг ичра мен борман.

Қилиб бадном раво этдинг азоби турфаи ишқни,
Музаллам айладинг бир сўз ила ким кундайин ишқни,
Менинг бошимда тож эрди, менсимай бундайин ишқни,
Дилимда қолган ушбу ҳар на манзил кулбайи ишқни,
Бузурман, деб хароб этдинг, харобинг ичра мен борман.

Кел, эй дилбар, зиёни қўй, қилиб кўр ишқ сиррин талқин,
Муҳаббат ўт, севи оташ, висолнинг ҳар дами ёлқин,
Аланга домли элам бу, чекур Муслимлари талқин,
Муҳаббат гулшани ичра олиб Абдулланинг қалбин,
Чалурман, деб рубоб этдинг, рубобинг ичра мен борман.

* * *

Илк бора қишлоқни йўқлайди баҳор,
Далаларга сепар хушбўй атрини.
Адирлар кўксига ёзажак илк бор
Чучмомалар ила таширф хатини.

Илк бора нигоҳин ташлар бу хатга
Адирда мол боқиб юрган болалар.
Қишлоқ ўзи кичик, қувончи катта,
Қўнғироқ сасидек таралар хабар.

Бир даста чучмома ўтар қўлма-қўл,
Ранглари ўчса-да, кетса-да сўлиб...
Ёшлар далаларга олишади йўл,
Кексалар кузатар юраги тўлиб.

* * *

Кун чиқиб турибди, ёғмоқда ёмғир,
Сен кулиб турибсан, мен эса дилгир.
Ўртамизда турар етим суқунат,
Бир сўз қолди фақат айтмоққа оғир.

Мен кўриб турибман қўлларинг титрар,
Сен сезиб турибсан кўзларимда нам.
Оғзимдан тизиллаб қора қон сачрар,
Агар, ўша сўзни мен айтар бўлсам.

Оёгинг оҳиста тупроққа чизар
Эгри-бугри чизик, нечун у қора?
Наҳот, ўртамизда энди белгилар,
Наҳотки, шу чизик энди чегара?!

Мана, ўғирилдим, бир сўз демадим,
Интиқ сендан кутдим, сен индамадинг.
Мана, мен кетяпман, менинг ортимдан
Боқмоқда тик туриб тушган сувратинг...

* * *

Гоҳида шохидан айро япроқдек
Шамолда учмоқни истайди кўнгул.

Ёрнинг хонасига очик дарчадан
Япроқдек тушмоқни истайди кўнгул.

Уйқудаги ёрнинг қаро зулфида
Сирғалиб сузмоқни истайди кўнгул.

Шивирлаб-шивирлаб ёрнинг лабидан
Бўсалар узмоқни истайди кўнгул.

* * *

Қаҳатчилик йилларида етти фарзандини тупроққа
топширган Савриниса бувим хотирасига

Уй ичидан кўринар,
Фалакдаги юлдузлар,
Кўринмайди ташқари.

Тўрт томон пахса девор,
Ўртада гулхан ёнар,
Талпинганча кўк сари.

Дилсўз

ШАМОЛДА УЧМОҚНИ ИСТАЙДИ Кўнгул

Ёш шоир Дилсўз – Носиржон Тошматов Тошкент вилоятининг Чиноз шаҳрида туғилган. Ўша ерда истиқомат қилади. Шеърлари журналда биринчи марта берилляпти.

Гулханнинг атрофида
Похол тўшак — увада,
Ухлашади ўн бир жон.

Ухлашар, гоҳ-гоҳида
Кимдир инграр оҳиста:
«Ойи, ойи-жоним, нон!..»

Тор хонанинг тўрида,
Ёшли она кўзида
Рақсга тушар гулхан.

Гулханга боқиб-титраб,
Силкинар қўл, сўзлар лаб:
«Даф бўл, даф, сариқ шайтон!..»

Томсиз уй — эски, кўҳна,
Томсиз уй — қора саҳна,
Юлдузлар — томошабин.

Шамол эса уй узра,
Шамол кезар уй ичра,
Чалиб йиғлоқ хуштагин.

Шамол кулни тўзғитар,
Оқ нурафшон тонг отар,
Уйғонишар бирма-бир.

Барча уйғонур, лекин,
Уйғонмас, тунда «нон» деб,
Йиғлаган кенжа ўғил...

* * *

Илиқ шабадалар эса бошлади,
Арқондек эшилди сувлар тарновда.
Булултар кўкларда кеза бошлади,
Музларнинг остида сувлар безовта.

Қушлар жуфт-жуфт бўлиб
кирдилар боққа,
Улар қандайдир бир ўзгариш уқди.
Баҳор — келинчакни кутиб
олмоққа,
Йўлнинг четларига чечаклар чиқди.

Нормурод Норқобилов

ҚОЯЛАР ҲАМ ЙИҒЛАЙДИ

Қисса

Тонг азонда ҳовлидан тўрт ит билан чиқиб кетган Эрназар полвон пешинга яқин Кўктойнинг чала ўлик жасадини отга ўнгариб қайтди.

У пешвоз чиққан ўғилларига хўмрайиб боқаркан, итга биринчи бўлиб қўл чўзган иккинчи ўғли — Кўчарга дағал оҳангда, ҳазр бўл, деди-да, бошқа бирига, дорихалтани опчиқ, деган маънода им қоқди. Сўнг отдан тушиб, ҳашақлар устига ётқизиб қўйилган Кўктойнинг тепасига борди. Букланган қамчи кети билан лунжини қашлаб, бир зум ўйга толди. Кейин енгларини химариб, қўлларини олдинга чўзди. Кимдир офтобага югурди. Эрназар полвон, итдан кўз узмай, қўлларини ювди, яхшилаб артди. Итнинг бош томонидаги дорихалтани ёнига тортиб, чўккалади. Орада ҳеч сабабсиз атрофидагиларга норози қараб қўйди. Сўнгра итнинг қорни ва бели аралаш танғилган қон юқи чорсини оҳиста ечиб, жароҳатни кўздан кечирди. Айиқнинг ўткир тирноқлари итнинг баданига хийла чуқур ботган, қўш қафт кенглигидаги тери шалвираб, осилиб тушганди. У тери бўлагини авайлаб тутиб, қон силқиб турган жароҳатга пешонаси тиришиб боқаркан, танглайини тақиллатди-да, тутинглар, деган маънода томоқ қирди. Кўктойнинг боши ва оёқлари бакувват қўллар исканжасида қолди. Дастлабки муолажада ит ғинг демади-ю, аммо қорамтир ва қўланса малҳам суртилаётганда, азобга чидаёлмай, ангиллаганча сийиб юборди. Сийдик қўлларига сачраган Кўчар ирганиб, афтини буриштирди. Заҳрини ўғлига сочишдан ўзини тийлмади: «Нари тур, соя тушираяпсан!» Бироқ бола пинак бузмади. Бобосиникига ўхшаб кетадиган жиддий ва тўнг қиёфасига қайсарлик ифодаси қалқиб, қилт этмай тураверди.

— Бекқул, сенга айтаяпман! — Кўчар полвон овозини баландлатди. — Нарӣ тур!

Бола қимир этмади. Бобосининг алоҳида эътиборига сазовор бу бола ўз дарди оғушида ёнарди. Бобоси азонда эргаштириб кетган Зийрак отли итнинг тақдиридан хавотирда эди. Сирасини айтганда, қолган итларнинг тақдирини бошқаларни ҳам қизиқтирмакда эди. Аммо буни отадан сўраб-суриштиришга ҳеч бири ботинмас, ўзи оғиз очишини пойлашарди.

Эрназар полвон муолажани тугатиб, қаддини ростлагач, теварақдагилар унинг афтига жонсарақ боқишди. Отанинг кайфи тирриқлиги юзидаги ҳар бир мўйдан сезилиб турарди. Бундай пайтда унинг чурқ этмоғи қийин. Яхшиси, ҳозир сўз қотмаган маъқул. Гап очган одам барака топмайди, бекорга дили сиёҳ бўлгани қолади. Буни билган ўғиллари аста тарқалиша бошлаганида, тўсатдан ҳовлини отанинг гулдирак овози тутди.

— Эй, энаси байталлар, қаёққа?!

Ўғиллар жой-жойида тош қотиб, у томон ўгирилишди. Ота Кўктой чўзилиб ётган ердан берирокда нимтажанг ғўдайиб турарди.

— Анову қизбет қаерда? — деб сўради бир оздан сўнг ўртанча ўгли — Ўсарнинг ҳовлиси томонга ишора қилиб.

Отанинг овозида укасига нисбатан ададсиз ғазабни ҳис этган катта ўғил — Сардорнинг юраги увишди.

— Ишда эди, кеп қолар, — деди нафаси ичига тушиб.

— Қўй сўйдиларингми?

Эрталаб бунақа гап бўлмаганди. Бундан чиқди отанинг кайфияти жудаям чаток. Феъли айниб турганда, у албатта қўй сўйдиради. Бундай пайтда қозон тўлиб гўшт қайнашини, ўғилларининг бир жойда жам бўлишини, қир тумшугидаги деворсиз хайҳотдек ҳовлиси невараларининг шовқинига тўлишини хўш кўради. Аммо гўшт пишгунча ўзи даврага яқин келмайди. Ҳовли этаги ҳисобланмиш қир тумшугида қоя янглиғ чўкиб, узоқ-узоқларга жимгина тикилиб ўтиради. Нимадан кайфи бузилгани кўпинча сир бўлиб қолаверади. Шунга қарамай, ҳар сафар дастурхон бошига очиқ юз билан келади. Бир лаган этни паққос тушириб, сўнг кекира-кекира, невараларини олиштиради. Шунчаки кўнгилхушлик учун эмас, расмана кураштиради. Йиқитганларни алқайди, йиқилганларнинг отасини сиқувга олади: «Кимга тортган бунинг? — дейди хўмайиб. — Эрназар полвоннинг томирига ўхшамайди-ку. Илиги пуч, ҳар куни қўйруқ билан боқиш керак. Эмасам, эрта бир кун одамнинг юзини ерга қаратиб қўяди. Емаса, ўзимга айт, қамчининг остига оламан». Бола учун думба ейишдан ортиқ азоб йўқ. Билади, бобоси гапини ҳавога совурмайди. Ўша кундан эътиборан йиқилган шўрлик унинг назоратига тушади. Гоҳ эрта пешинда, гоҳ тушга яқин бобонинг овози гумбирлаб қолади. Эрназар полвоннинг таъбири билан айтганда, пурруқ¹ неваера бўйин эгиб, унинг қошига боради. Бобо, қўлида букланган қамчи, кўзи билан олдидаги лаганга ишора қилади. Бола бечора думба емайди, азоб ейди. Аммо бу билан бобонинг иши йўқ. Ўғил бола полвон бўлиши керак, тамом-вассалом. Шунингдек, хушрўй болаларни ҳам жини севмайди: «Ул деганлари харсанг тошдай дағал бўлсаюк, қизбетдан полвон чиқармиди», деб ўйлайди. Шу боис, ўртанча ўгли Ўсарни унча хуш кўрмайди. Бечоранинг бирдан-бир айби — хушсуратлиги ва давра айланмаслиги. Беш ўғлидан фақат угина бел тутмайди. Лекин келбати акалариникидан сира қолишмайди. Полвонқомат. Бир оз димоғдорлигини демаса, ёмон йигит эмас.

Уч ой бурун Эрназар полвон унинг уйини тушириб берган. Эндиликда ўртанча ўгли қирнинг этагидаги чоғроққина ҳовлида кўхликкина қайлиги билан алоҳида туради. Қолган ўғилларнинг ҳовлилари ундан берироқда — қир бағирлаб тушган. Ўғилларининг ҳовлисида неки сир-синоат борки, бариси ота ҳовлига яққол кўриниб туради. Табиий, ота бу ишни атай қилмаган, қишлоқнинг жойланиши шунақа. Пастдаги Тошлисой бўйидан қир бағирлаб юқорига ўрлаган. Қишлоқ ҳақида ибратли ривоят мавжуд: Худо тоғларни яратгандан сўнг ҳосилдор ерларни бунёд этмоққа киришибди. Ушандан улкан кетмондан бир сиқим соз тупроқ мана шу тоғу тошлар орасига тушиб қолган экан. Қишлоқ аҳли тилида «қир» деб аталувчи бу масканда одамнинг жонидан бўлак ҳамма нарса битади. Мўъжаз бу қишлоқ ташқи дунё билан тоғлар оралаб ўтувчи торгина тош йўл билан боғланади. Ким кириб келаяпти, ким чиқиб кетаяпти — баралла кўзга ташланиб туради.

Эрназар полвон, одати бўйича, йўлга тикилган кўйи аста ерга чўқаркан, жойлашиб ўтиргач, ўғилларининг ҳовлисига бир-бир кўз ташлаб чиқди. Аммо ҳар доимгидек кўнглида ғурур ҳис этмади. Бехос ҳаром нарса чайнаб кўйган одамдек, дилгир бир кайфиятда Ўсарнинг ҳовлисида тикилиб қолди. Тевараги пастак қалама тошдевор билан ўралган ҳовли юзиде дуркунгина келинчак гимирлаб юрар, ўғлининг улови — мотоцикл кўринмасди. Ота кўзларида адоватга ўхшаш совуқ ифода учкунлади. Кураш тушмас бу хушсурат ўғлига нисбатан отанинг кўнглида аввалдан англрсиз шубҳа яшаб келарди. Бугун тасодифан ўша нарса ойдинлашгандай бўлди. Эски рақиби Сами чўлоқ жирканч бир нимага шаъма қилдики, Эрназар полвоннинг бугунги гашиги мана шу боис зўрайди.

Эрназар полвон унга уйга қайтаётиб мўюлишда дуч келди.

Сами чўлоқ эшагини «хих»лаб, йўлдан четларкан, бароқ қошлари остидан эгар қошидаги ярадор итга истехзоли боқди.

— Ҳа, Эрназарвой, насл тозалаяпсизми? — деди ошкора киноя билан.

Эрназар полвон унинг анчагина дадил тортиб қолганидан ажабланса-да, энсаси қотганини билдирмасликка тиришиб, «ҳим-м» дея ноаниқ жавоб қайтарди. Кейин тезроқ ўтиб кетмоқ мақсадида отини қичамоқчи бўлди-ю, итни ўйлаб, бу шаштидан қайтди. От лўкиллаган сайин ит инграниб, қаттиқ азоб тортмоқда эди. У от бошини сал четган бураркан, Сами чўлоқнинг савол аломати билан тикилиб турганини сезиб, одоб юзасидан яна «ҳим-м» деб қўйди.

— Бу ишингиз дуруст, Эрназарвой, — деди Сами чўлоқ жойидан жилишни хаёлига келтирмай. — Эмасам, дунёни хашакилар босиб кетади. Янаги йил шу итдан урчиган бирорта кучукваччани бизга берасизда, а, Эрназарвой?

1 Пурруқ — кучсиз.

Эрназар полвон ёнламасига назар соларкан, Сами чўлоқнинг тиржайиб турганини кўриб, кўнглига шубҳа оралади: «Намунча иршанглаб қолди, бу чўлоқ?»

— Ўша кун келаверсин-чи, — деди сўнг, нега тиржаясан, деган маънода унга жиддий тикилиб.

— Кеча бозоржойда Ўсарни кўрувдим, — деди Сами чўлоқ қўлидаги халачўпнинг миخلي учини тўқим бошига нуқиб. — Боласи тушмагур, шайтонгина, Эрназар полвоннинг уруғини кўпайтирмақ илинжида юрганга ўхшайди.

Эрназар полвоннинг ранги бир тус оқариб, унга қаттиқ тикилди.

— Акилламай очикроқ гапиринг! — деди сўнг. — Хўл ўтиндай писилламанг кўп!

— Кўрганимни айтаяпман-да, Эрназарвой, — Сами чўлоқ унинг юзидаги ўзгаришни диққат-ла кузатаркан, бот илжайди. — Сомсахонадаги жувонлардан бирини улингизга иккинчи хотин қип ижобламасангиз, деб кўрқаман. Ўсарвойнинг қадам олишлари чатокроқ. Лекин шаҳарди қизларидан сал ҳазр бўнг, енгингиздан кириб, ёқангиздан чиқади-я.

— Бу гапга жавоб берарингиз бор! — Эрназар полвон беихтиёт қамчисини ўнғай тутди. — Тагин эртага тўхматнинг шалтоғига тийганиб юрманг! Аямаслигимни биласиз-а?!

— Худога шукр, етти томиримдан тўхматчи чиқмаган, — Сами чўлоқ унинг шаъмасидан зиғирча чўчимамай, кўзларига рўйи-рост тикилди. Орада халачўп кети билан сийрак тукли иягини қашлаб кўйди. — Ҳақ гап бўлса, отангни аяма деганлар. Ахир биз эски қадрдонлармиз-ку. Кўзга қаранг, деб оғиз чарчатиб турганимиз бу. Наслингиз айнимасин, деймиз-да. Буни сиз ёмон кўрасиз-ку. Биз-ку майли, уллар гапимизни сонламайди. Сизнинг йўригингиз эса бўлак... — Сами чўлоқ кейинги гапларини ошқора истеҳзо билан илова қилди: — Тагин Ўсарвойни уриб-нетиб юрманг-а. Ёш-да, қони қизиқлигига боради. Сизнинг ёшингизга етса, қўйилиб қолар. Э, буйтиб ачувланманг, Эрназарвой. Ачувингиздан ҳатто эшагим кўрқиб кетаяпти. Энди отни четга олинг, йўлдан қомайлик. Хиҳ, жонивор!

Сами чўлоқ эшагини қичаркан, эгар қошидаги итга маъноли қараб кўйди. Хунук афти илжайишдан янада буришиб-тиришиб кетди.

Йўл ўртасида кўнгли шубҳа-ю, гумонга тўлганча туриб қолган Эрназар полвон ортиқча сўз қотиб, ижикилашиб ўтиришни ўзига эп кўрмади. Эски рақибни тирноқча алдамаётгани кундай равшан эди. Негаки, бу хил рақиблар ёлғонламайди. Ҳақиқатни ошкор этиб, хузур қилишни яхши кўради...

Энди Эрназар полвон ич-ичини беаёв кемираётган шубҳа-гумондан дилгир тортиб ўтираркан, ҳовлидаги ҳаракатни сезиб, аста ортига ўгирилди. Ўғиллари жонлиқ сўймоқ кўйида куйманишар, ҳовли саҳнида неваралари чопқиллашиб юришарди.

Норғул-норғул ўғилларининг ҳаракатини зимдан кузатаркан, кўнглида ожиз илинж туғилганлигини сезди: «Балки гумондир? Сами чўлоққа шундай кўрингандир? Бирон ножўя қилигини сезишса, акалари жим турармиди? Ҳаммасининг танглайини ҳалол лўкма билан кўтарганман, кўзимга чўп суқиммас». Аммо шубҳа илинжидан кучли эди. У бор кучи билан отанинг елкасидан боса бошлади: «Сами чўлоқнинг буйтиблар иршайишига қараганда, бари чинга ўхшайди. Эмасам, оғиз ботирлик қилишдан ҳайиқарди. Тўхматдан кўрқарди. Азалдан итдай симанглаб, йўқ ердаги нарсаларнинг исини олиб юради. Кечга томон уйига бостириб борсаммикан? Йўқ, кети билан кулади кейин. Яхшиси, улди кутайин. Бетма-бет гаплашай. Чин бўса...» Эрназар полвон у ёғини ўйлагиси келмай, тагин Ўсарнинг кулбаси томон тикилди. Ўғлидан ҳануз дарак йўқ, юқори ҳовлидаги ҳаракатни сезган келини ёлғизоёқ сўқмоқдан шу тарафга ўрламоқда эди.

Эрназар полвон ундан кўз узиб, яна тош йўлга тикилиб қолди.

* * *

Невараси Бекқул бақамти келганида, Эрназар полвон ҳануз тош йўлга боқиб ўтирарди. Боланинг ташрифи ёқмаса-да, аммо унинг катталардек жиддий, бир оз виқорли қараб туриши беихтиёр кўнглини илитди. Жилмаймоққа уринди-ю, бироқ урдасидан чиқолмади. Юзига тиржайишга ўхшаш бемаъно кулги тепчиди. Буни ўзи ҳам сезиб, яна тош йўлга юз ўгирди. Аслида эса ўзига тортган неварасини азбаройи яхши кўрганидан, ҳар қандай кишини тош қотириб қўядиган ўтқир нигоҳидан болани авайлади. Ҳақиқатда, унинг қараши жуда оғир, жиддий тикилса, унча-бунча одамнинг бардош бермоғи қийин эди.

У невараси ҳануз ортида серрайиб турганини сезиб, нима дейсан, деган оҳангда томоқ қирди. Худди шуни кутиб тургандек, бола тилга кира қолди:

— Итим қани, бово?

Эрназар полвон жавобдан қочиб, оғир тебранди. Бошқа пайт неварасининг саволи малол келмаган, тўрт оғизгина гапини ундан дариг тутмаган бўларди. Бироқ

ҳозир юрагига қил сигмас, бутун фикри-зикри ўғлида эди. Тезроқ Ўсар келса-ю, масаланинг тагига ета қолса. Шу тобда шундан ўзгасини истамасди.

Бола бетоқатланди шекилли, оёқлари остидаги тошлар шиқирлади. Эрназар полвон аста ўша томонга кўз солди. Бекқул яланғоёқ ҳолда чағир тошларни босиб турарди. У бир зумга таажжубланди: «Оёқлари оғримаганини бун!» Салдан сўнг таажжуби қизиқиш билан алмашинди. Унинг оғир нигоҳи пастдан юқорига силжиди. Боланинг ўнг тиззасидаги кўндаланг чандиқ ҳам назаридан четда қолмади. У неварасининг пишиқ ва бўлиқ жуссасига бошдан-оёқ разм соларкан, нигоҳи яна чандиққа қотди. Хотираси тубидан ўша кунги воқеа секин қалқиб чиқди.

Аслида у ҳузурланиб эслайдиган воқеа эди. Ўшанда Эрназар полвон отини сойдан сувлатиб қайтаётган эди. Юқорилаётиб, бетда иккита қўшни итга таланаётган Зийракка кўзи тушди. Шўрлик ўзини идора этолмай, итлар оёғи остида вангиллаб ётарди. Эрназар полвон, ҳай, деганча бўлмай, сўкмоқ бошида Бекқул пайдо бўлди-да, кўлидаги калтагина калтак билан итларга ташланди. Итлар урушига одам боласи аралашса қизиқ манзара ҳосил бўларкан. Чанг-тўзонда итлар юмалашган, юмдалашган, бола ўнг-сўлига қарамай, уларни савалаган, итларнинг акиллашларию боланинг бақириб-сўкинишлари оламни тутган эди. Катталар журъат этиши қийин бўлган ишни бола туппа-тузук элади. Бўралаб сўкинишлари ҳам катталарникидан сира қолишмасди. Эрназар полвон неварасининг тап тортмаслигидан ҳам қувониб, ҳам ташвишланиб турганида, тўполон пайтида аллақерда улоқиб юрган бошқа итлари пайдо бўлиб қолди. Оқибатда, икки бегона ит базўр жон сақлаб, қочишга зўрға улгурди. Фолиблар уларни эшиккача таъқиб этиб борди. Бир оздан сўнг Эрназар полвон неварасини энишдан чиқаверишда кўрди. Ўнг тиззаси қонга беланган бола итлари олдида мағрур босиб келарди...

Ўша ҳодисани эсласа, Эрназар полвон ҳануз масрурланади. Неварасини қучиб, эркалатгиси келади. Бироқ бу хил хусусиятлар табиатига зид бўлгани боис, ҳар сафар ўзини тияди. Болани йигит санаб, шунга яраша муомала қилмоқчи бўлади-ю, аммо неварасининг бола феъли бунга ҳам изн бермайди. Мана ҳозир ҳам бобосининг дилгир кайфияти билан зигирча иши йўқ, болаларга хос қайсарлик билан итини сўроқламақда. Бир жиҳатдан бунга ҳаққиям бор, негаки Зийракни жуда яхши кўради-да.

Ўтган воқеани эшлаш мобайнида хийла майин тортган Эрназар полвоннинг жавобиям шунга яраша бўлди:

— Итинг товда, қолди, болам.

— Нимага қолади? — бу гал боланинг овози зардага тўла эди.

— Шу... жондорлар билан бир майдон ўйнашиб қайтади-да.

— Ўтирик, — боланинг қалин лаблари чўччайди. — Унда қолганлари қани?

— Улар ҳам қолди, — Эрназар полвон қуруқ ерга ёнбошламоқ хаёлида улкан гавдасини бир ён ташлаган жойида, негадир, фикридан қайтиб, тагин қаддини ростлади. Кейинги гапини янада осойишта оҳангда айтди: — Кўктой шўхлик қиламан, деб йиқилиб тушганди, опқайтдим.

— Алдаманг!

Эрназар полвон боланинг овозида ўзгариш сезиб, ялт этиб қаради. Неваранинг мижжалари хиёл намланиб турарди; бобонинг қаҳри келди.

— Айиққа ем бўлди, — деди ростига кўчиб. — Кўзингни сийдигини оқизиб ўтирма!

— Йўғ-е, — деди бола ич-ичидан хуруж қилиб келаётган жудолик аламини базўр ютиб. — Зўр кучук эди-ку. Ўзингиз айтгансиз.

Боланинг дадиллиги Эрназар полвонга ҳуш ёқиб, унга зимдан қараб қўйди: «Ўзимга тортган, ҳеч балодан қайтмайди бу, — деб ўйлади. — Тоза палакнинг тоза меваси-да...» У неварасига ичида туфлаб, уни суҳбатга лойиқ топди.

— Агар кўзингни ёшлаганингда, қамчиннинг тагига олардим лекин, — деди салобатли оҳангда. — Йигламай, димоғини чоғладинг. Тўғри, итингни зоти ёмон эмасди. Лекин қонида кўрқув бор экан. Ўша кўрқув етди бошига. Айиқ зўрлик қилди.

— Ҳовлида юрарди ўйнаб, эслигина эди.

— Унинг фақат ҳовлида ўйнаб қолмайди-да, — деди Эрназар полвон тенгига гапиргандай салмоқлаб. — Эрта бир кун илиқиши бор, зуррият қолдириши бор. Бемаза қовуннинг уруғи сероб дегандай, ёмон ит тез кўпаяди. Кейин юрасан кўрангни қўриқлашга тузукроқ ит тополмай. Шунинг учун бундай итларга ачиниб ўтирмаслик керак. Жонлими, жонсизми — ҳар нарсаниям асили яхши...

— Кўктойингиз дурустмиди? — Боланинг қовоғи янада осилди. — Ана, ётибди-ку, қонига беланиб. Керак бўлса, у Зийракдан чўчирди.

— Чўчимасди, — Эрназар полвон Кўктой ётган томонга кўз қирини ташлаб қўйди. — Андиша қиларди. Зўр ҳамиша андишали келади. Итинг ўзи сал ўпқароқ эди. Сендан пишанг оларди-да. Яхшиси, сен Кўктойнинг томоғига қараш. Тузалса, сенга бераман. Юрасан бирга-бирга қўйларни боқиб.

— Керакмас унингиз.

— Нимага?
 — Ўлгудек бадқовоқ.
 — Зўр шундай бўлади-да.
 — Овозиям хунук.
 — Кучига яраша-да. Нима, пишақдай миёвласинми сенга?
 — Барибир ёмон кўраман уни.
 — Айувга дангалига от қўйди.
 — Қолганлари-чи?
 — Қолганлари айувни кўриши билан хотини хўллаб қўйди. Зийрагинг эса бутимнинг орасига уриб кетди.
 — Анову иккиси-чи?
 — Улар ҳам қойил қилгани йўқ...
 Бола елкасини қисиб қўйди...
 Эрназар полвон тош йўлдаги қорани кўриб, хушёр тортди.
 — Анову келаётган Ўсар амакинги?
 — Йўқ.
 — Ким?
 — Салим пўчтачи.
 — Ўсар амакинг худди итинга ўхшайди, серкилик, — бу гап Эрназар полвоннинг оғзидан беҳос чиқиб кетди. — Агар ит бўлганида униям айиққа рўпара қилардим.
 — Нима, амаким ҳам кўрқоқми?
 — Ундан баттари!
 Эрназар полвоннинг тиззалари устида ётган қўллари энгил титраб, этдор афти қорамти тус олди-да, йўлга ғазаб билан тикилиб қолди.
 — Амаким яхши-ку, бово, — деди бола норози оҳангда. — Керак бўлса, у отамданам зўр.
 Ўртанча ўғлининг Кўчар полвондан зўрлиги Эрназар полвоннинг нафсониятига тегди. Неварасига шубҳаланиб қаради.
 — Нима, олишдимми улар?
 — Йўқ.
 — Нега унда отангдан зўр бўларкин у?
 — Ачувим кўзиса ҳаммангдан зўр бўп кетаман дейди-ку доим.
 — Айтаверади-да, — Эрназар полвон истехзоли кулимсиради. — Қизбетлидан ҳечам зўр чиқмаган.
 — Амаким зўр, — бола унга ошқора норозилик билан боқди. — Ҳаммадан зўр.
 — Бобонданамми?
 Бола бобосининг улкан келбатини бошдан-оёқ кузатаркан, бобом ҳаммадан зўр, деган қарорга келди. Кейин фикрини ҳаракатда ифодалаб, аста ўнг ёнига чўккалади-да, бош бармогини секин сиқиб қўйди.
 Эрназар полвон аламли жилмайди. Неварасини суймоқ, эркалатмоқ истади. Аммо бунга иштиёқ сезмай, беихтиёр тиззасидан узилган ўнг қўли яна жойига шилқ этиб тушди. Бола унга суйкалиброқ ўтирди. Эрназар полвон ўнг биқинида қайноқ вужуд тафтини ҳис этаркан, бошини секин буриб, искаланди. Димоғида тер ҳиди аралаш гўдак исини туйиб, хиёл сархушланди. Шунга қарамай, болани эркалатишдан ўзини тийди. Талтайтириш нимага керак, деб ўйлади. Бир оздан сўнг, кетақол, деган маънода гувраниб, томоқ қирди. Бироқ, бола ити ўлимининг тафсилотини ҳали тўла эшитмаган, кўзгалмоқни хаёлига ҳам келтирмасди. Бобо уни аяб, гапни сал бошқача йўсинда олди:
 — Бу Каримбойди улидан йиқилибсан, деб эшитдим.
 У неварасининг жиззакиланиб, ўзини оқлашини кутди. Ўшанда, бор жўна, деб ҳайдаб солиш осонроқ кўчарди. Қайдам, бола ҳатто пинак бузмади. Худди бобосидек беписанд кулимсираб қўя қолди. Эрназар полвон унинг бу қилиғида ўзини кўраркан, кетимдан тушган бу ўзи, деб ичдан суюнди. Лекин шунда ҳам унинг қолишига ўзида ройиш сезмади. Энди у негадир «ҳасрат» истарди. Бирдан-бир яқин сирдоши Файбулло чолдан эса дарак йўқ, дастдаги кичик ҳовли кимсасиз эди.
 — Файбулло бовонг кўринмайди?
 — Кетди, — бола қўли билан кунчиқишга ишора қилди. — Ҳалисароқ эшагини миниб анову ёққа кетди.
 — Бориб, эркакларга қарашмайсанми?
 Бола чап тирсагини бобонинг сонига тираб, ортига ярим ўгирилди.
 — Эркаклар қиладиган иш қолмабди-ю, — деди катталардек жиддий бир тарзда. — Бу ёғини энди хотинлар эплашади.
 — Кўктой қалай?
 — Ётибди ўликдай чўзилиб.
 — Бошини кўтармадимми?
 — Йўқ.

— Эртан туриб кетади.

— Зийрак бояёқ ўйноқлаб туриб кетган бўларди, — боланинг кўзларига адоватли мунг инди. — Қандай қилиб ўлди у?

— Айтдим-ку.

— Айтмадингиз, айиқ бўғиб ташлади дедингиз, холос, — бола аразлаб, сал сурилиб ўтирди. — Мен ҳар йили ит асрайман, сиз эса... Ўша айиғингизни кўрай... нима қилишимни ўзим биламан!

Эрназар полвон бугунги воқеани кўзи ўнгида гавдалантириб, мийиғида совуқ илжайди. Аммо ҳодиса тафсилотини неварасига сўзлаб беришни хаёлига ҳам келтирмади.

У Маймоқ лақабли айиқни беш йилдан бери биларди. Беш йилдан бери итларини ўшанда синаб келарди. Бугун уни паст сўқмоқдан кутганди. Аммо Маймоқ кутилмаганда юқоридан келди. Унинг шарпасини биринчи бўлиб Кўктой сезди. Инграшга ўхшаб овоз чиқарди-ю, лекин ҳурмади. Безовталаниб, эгасига қараб-қараб кўйди. Айиқ оғир лапанглаб, ялангликка чиққачгина қолган итлар жонсарақланди. Тонгдан буён шу фурсатни илҳақ кутаётган Эрназар полвон, олқиш, дея итларни Маймоққа қарши гиж-гижлади.

Буталар орасидан биринчи бўлиб Кўктой отилиб чикди. Зийрак унга эргашди. Қолган иккиси ноишонч ҳаракатланди. Маймоқ қаддини тиклаб, газабкор ўқирди ва кўксига сапчиган Кўктойни бир уриб учириб юборди. Кўктой майда буталар орасига думалаб тушгач, у бошқа итларга хезланди. Уларни навбати билан оёқлари остига олиб, бўғиб, эзгилаб ташлади. Бу орада Кўктой ўзини ўнглаб, яна айиққа ташланди. Маймоқ бу сафар уни гижимлаб отди.

Синов ҳал бўлган, сал ҳаялласа Кўктойдан ажраб қолишини фаҳмлаган Эрназар полвон сайхонликка отилиб чикди. Осмонга кетма-кет ўқ бўшатиб, ҳай-хувлади.

Туйқусдан қаршисида пайдо бўлган одамни кўрган Маймоқ аввалига бир оз шошиб қолди. Сўнг кетига тислана-тислана, итлар жасади устидан хатлаб, бирдан шаталоқ отиб қочмоққа тушди.

Эрназар полвон Кўктойни авайлаб ердан кўтариб олди...

— Айтмадингиз борини, бово!

Боланинг бот тирғалишидан хаёли бўлинган Эрназар полвоннинг жаҳли чиқди. Унинг калта иштони тўсатдан кўзига хунук кўриниб, ҳайдаб солмоққа зўр баҳона бўлди.

— Ҳўкиздай бўп, буйтиб юришинг нимаси? — деди зардаси қайнаб. — Бор, шалворингни кийиб ол!

Бола кетди. Эрназар полвон эса йўлга термилганча қолаверди.

* * *

Тошйўлда Ўсарнинг қораси кўринганда, қуёш уфққа ёнбошлаган, ҳовлини қовурдоқ ҳиди тутганди. Таомилга биноан, кўй сўйилганда, аввалига оз-оздан қовурдоқ тортилади. Эт ва шўрва кейин келади. Аммо Эрназар полвон бундай кезларда қовурдоқни унча хушламайди. Шу боис лаган тўла қовурдоқ кўтариб келган катта келинини имо билан изига қайтариб, йўлдан нигоҳини олмай ўтираверди.

У Ўсарни бурилишда таниди. Ўғли сой устига ташланган қилкўприкда мотоциклини ғоят эпчиллик билан елдириб ўтаркан, йўл-йўлакай ота ҳовлиси томонга кўз ташлади. У ердаги гавжумликдан жонлиқ сўйилганини пайқади. Бундан беҳад димоғи чоғланиб, беихтиёр равишда тезликни оширди. Ҳар маҳал айланиб ўтадиган дўнгликка бу сафар мотоциклини тиккалай солди.

— Уловни еди! — Эрназар полвон ўзи сезмаган ҳолда «иҳ»лаб юборди.

Ҳайтовур, йигит ерга юмшоқ тушди. Ўша суръатда ҳовлисига учиб кирди-да, беқиёс чаптастлик билан уловни чир айлантириб, ҳовли ўртасида тўхтатди. Сўнг кўркам келбатини тиклаб, юқорига қаради. Ҳаракатини кузатиб турган акаларига қўл силкиб кўйди.

Эрназар полвон унинг «ўпка»лигидан гижинган эса-да, чаптастлигидан мамнун бўлди. Ўғли худди кўпқаридан улоқ айиргандай, унга хушхол боқди. Бу хил қалтис ҳаракатлар пайтида ота уни яхши кўриб кетарди. Бироқ бу ҳол ҳеч вақт узоқ давом этмас, ўғлининг кураш ва улоқдан четдалигини Эрназар полвон сира ҳазм қилолмасди. Айни шу нарса ота-бола муносабатига ҳамиша соя солиб келарди. Бу борада улар ўртасида тез-тез «чақин» чақнаб турарди. Айниқса, ўтган куздагиси кўп ёмон бўлганди. Эрназар полвон юзини сидириб, даврага тушишга ўзини мажбур этганди.

Ўшанда чувилдоқлик Нармон қовчин йиққан-терганини сарфлаб катта тўй берганди. Тўйга ҳар дарадан полвонлар ташриф этиб, хўп ажиб кураш бўлганди. Хуллас, «Туркман полвон» лақабли бир азамат бу даҳанинг энг номдор полвонларини йиқитиб, биринчи товоққа эга чикди. Йиқилганлар орасида Эрназар полвоннинг икки ўғли ҳам бор эди. Ишонгани Кўчар полвон, бахтга қарши, ўша куни йўқ эди.

Аламдан Эрназар полвон оташ бўлиб ёнди. Шу оташ оғушида томошабинлар орасида илжайиб турган Ўсарга рўпара бўлди.

— Ер бўлдик-ку, туш даврага! — деди.

Ўсар талабгор кутиб, давра бўйлаб бамайлихотир айланаётган Туркман полвоннинг гавдасига боқаркан, йўқ, деди.

— Йигитдай бўп сенам бир бел тутгин! — деди Эрназар полвон ялиниб, ўз навбатида, ор-номусдан қилт-қилт титраб. — Одамни буйтиблар ер қима энди!

Ўсар бош чайқаб, ўзини ортга олди-да, одамлар орасида кўздан гойиб бўлди.

Эрназар полвоннинг миясига қон тепиб, тўнини ечиб ташлади-да, маҳсичан ўзи даврага тушди. Туркман полвон кўкқисдан қаршисида пайдо бўлган талабгорни кўриб, оғзи ланг очилиб қолди. Кейин, бу нимаси, деган маънода ўртакашга қаради. Аммо у шўрликнинг хайратни униқидан кам эмасди. Туркман полвон гарангсиб, Эрназар полвонга юзланаркан, келбатидан полвон ўтганлиги сезилиб турган бу одамнинг номус йўриғида ўзига рўпара бўлганлигини фаҳмлади. Бундан Туркман полвоннинг меҳри ийди. Шунинг баробарида, бўйин товлаш фойдасизлигини англаб етди-да, нима қиларини билмай боши қотди.

Эрназар полвон орага тушмоқчи бўлган ўртакашни четлатиб, рақибининг белбоғидан тутди. Бир силтаб кўксига тортди. Анг турган Туркман полвоннинг оёғи осмондан келишига бир баҳя қолди. У Эрназар полвоннинг кучини ҳис этди. Буни атрофдагилар ҳам сизди. Бобойни ўртадан олинглар, деб томоқ йиртаётганларнинг уни ўчиб, даврага бир зумлик оғир сукунат чўқди. Туркман полвоннинг ранги сал оқарди, сўнг жилмайди. У Эрназар полвоннинг кучига тан берган эса-да, иззатини қилиб турарди. Бир хаёли унинг белидан даст кўтариб, эхтиром ила давра четига чиқариб қўймоқчи бўлди-ю, бироқ рақибининг изтироб тўла нигоҳига кўзи тушиб, бу фикридан қайтди. Агар шундай қилса, Эрназар полвон аламдан ўлиб қоладигандек туюлди. У рақибининг елкаси оша чоллар ўтирган томонга боқаркан, хурматсизлик қилса, обрў топмаслигини билди. Шунда полвон полвонни суяди — Туркман полвон ички чилдан йиқилиб тушган бўлди. Давра бир «гурр» этди. Ўртакаш ҳалол деб топди. Аммо Эрназар полвон кўнмади: «Қилиқ қимай, тузук олиш, отангни жилигига...», — деб сўқди. Туркман полвон чинакамига бел тутган бўлди. Ияги Эрназар полвоннинг елкасида, оёқларини кериб, бир маромда гувранаркан, димоғига отасининг таниш ҳиди чалингандай туюлди. Ҳид олиб, маза қилаётган жойида, беҳосдан гурсиллаб йиқилиб тушди. Эрназар полвон унинг ён босганини барибир сизди. Тантилигига тан берди-ю, лекин алами сира босилмади.

Кечга яқин арчазордан йўғон сўйил кўтариб тушди. Аста келиб, ҳовли юзида куйманиб юрган Ўсарнинг яғринига бошлаб бир туширди. Усар эңчил йигит эмасми, калтакка чап бера-бера, хозиргина отаси чиқиб келган арчазордан паноҳ топди. Калтак еган ерларини силаб-сийпалаб, ичида отасини «Мияси ачиган чол», деб сўқди. Полвон халқини, аҳмоқ, деб атади. Сўнг юрак ёзгани ўртоқларидан бирининг уйига жўнади: «Йиқилдинг нима-ю, йиқитдинг нима, тентақлар!»

Уша куни курашда қатнашмай, ўз юмуши билан кетган Кўчар полвон ҳам калтакдан бенасиб қолмади. Кутилмаганда елкасига калтак келиб тушганда, у эндигина уйига қайтиб, айвонда чой ичиб ўтирарди. Зарбадан оғзидаги луқмаси отилиб, отасига ҳайрон боқди.

— Йиқитиб берасан! — деди Эрназар полвон бўғилиб. — Шундай кунда қаерда санқиб юрибсан, а? Йиқитасан, йиқитиб берасан!

Кўчар полвон йўлдаёқ барча воқеадан хабар топган эмасми, ҳўп, деб қутулмоқчи бўлди. Аммо Эрназар полвон тинчий қолмади.

— Йиқитмасанг, энангни талоқ қиламан! — деди яна калтак тушириб. — Эрназар полвонни ер қиб кетди! Мени ёш бола қип кетди! Йиқитиб берасан!

Болалари олдида калтак ейишдан орланган Кўчар полвон ўрнидан ирғиб туриб, уйга қочди. Эшикни ичкаридан тортиб, ҳўп дедим-ку, дея ҳайқирди. Йиқитмаган номард, дея бақирди.

Бу гапдан отанинг ҳовури босилиб, ташқарилади. Туркман полвондан йиқилган ўғилларига ғазабкор боқди. Лекин индамади. Худди синовдан ўтолмаган итларга қарагандай, уларга бир-бир назар соларкан, кўлидаги калтакни бошлари оша сермаб отмоқ истади. Аммо сўнг бу қилигиниям уларга эп кўрмай, калтакни сомонхона томи четига қистириб қўйди.

Орадан ҳафта ўтиб, Кўчар полвон отанинг аламини олиб берди. Учқўтондаги бир тўйда икки қур айланишдаёқ Туркман полвоннинг оёғини осмондан келтириб урди.

Ота миниб келган отини унга ўнгарди.

— Мин, болам! — деди овози товланиб.

Ўғил итоаткорлик билан отга минди-да, юганга қўл юборди. Бироқ Эрназар полвон юганни бермади. Отни етақлаб, яёв йўл тортди. Кўчар полвон отанинг муддаосини англаб, ерга сакради.

— Қўйинг-ей, ота, — деди қизариб-бўзариб, — Нима қилганингиз бу?!

— Мин, улим!

Кўчар полвон ёш боладай қизариниб, ўзини йигитлар тўпига урди. Ота ортик зўрламади. Отининг бўйнига енгил шапатилаб, тоғларга марок билан боқди. Назарида, тоғлар жилмайгандай бўлди. Ҳатто ёмғир ташлай-ташлай деб турган қоп-қора бўлутлар ҳам нурга йўғрилгандай туюлди. Кейин нигоҳи билан Туркман полвонни қидириб топди. Уни анча эзгин ҳолда кўрди. Полвон зотининг қисмати курсин, дея ич-ичидан ачинди. Сўнг аста у томон юрди. Бориб уни бағрига босмоқни ўйлади. Аммо ийманди...

Эрназар полвон чуқур хаёлга толган эса-да, кўзи Ўсарда эди. Ўғил отанинг не мақсадда пойлаб турганини гўё сезгандай, юқорига ошиқмас, ҳовли юзида бемақсад тимирскиланиб юрарди. Отага колса-ку, уни аллақачон ёнига чақириб олган бўларди, аммо ўғлига кўзи тушиши ҳамано дилида тўсатдан туғилган бир андишадан гарангсиз турарди. У гапни нимадан бошлашни билмасди. Бошда бариси осондек эди. Шаҳарда не балчиқ босиб юрибсан, дея ўғлини ҳадаҳа қасди-бастига олмоқчи эди. Бироқ унга кўзи тушган, бу мавзуда сўз очмоқ гоят мушкуллигини англади. Ота-бола ўртасида мавжуд андиша пардаси кўтарилиб, жирканч бир ҳолни кўрадигандек, эти жунжикмоқда эди. Ўғлининг мотоциклда намойиш этган қилиги туфайли бу исканжадан бир зумга халос топган эса-да, сўнг тагин ўша ўй гирдобидида қолган, назарида, Ўсар унинг тасаввур доирасига сигмайдиган шундай бир гуноҳи азимга йўл қўйгандиким, фақат масаланинг мавҳумлиги хануз кўнглига озроқ илинж бериб турар, йигитнинг ҳаракатларидан бор ҳақиқатни тўлароқ укмоқчидай, нигоҳига зўр бермоқда эди. Ўғил эса беэиён ва бегуноҳ бир ҳолатда ҳовлисида тинчгина ғимирсиб юрарди. Шунда отанинг дилига беихтиёр шубҳа оралади: «Сами чўлоқ кўпиртирган бўлса-я? Кўнгли кирга оқ нарсаям қора кўринади-ку. Хай, аввал суриштирай-чи, кейин бир гап бўлар. Балки ҳеч гап йўқдир». Бу ўйдан Эрназар полвон хийла енгил тортиди. Қовурдоқ хиди димоғига хуш ёқиб, қорни очикқанини сезди. Нигоҳи юмшаб, тунд чехраси мулойимлашди. Борлиқ одатдагидек сокинлик касб этди. У теваракка хушхол боқаркан, сой ёқалаб ўтган йўлдан эшагини диконглатиб келаётган Сами чўлоққа назари тушиб, тагин кўнглида гумон қўзғалди: «Бу пес, ёлғонламас-ов, — деб ўйлади ичидан қиринди ўтиб. — Минг йиллик алами бор одам ўтирик айтармиди? Айтмайди. Эси бор, ёлғоннинг оқибати ёмон бўлишини яхши билади-ку, ахир». Отанинг афти яна тундлашиб, қонталаш кўзларини аста юқорига ўрлай бошлаган ўғлига ўқдек қадади. Ўзича ундан шармсизлик аломатларини қидирди. Йўқ, Ўсар гуноҳсиз бир қиёфада бир-бир босиб келарди. Қарашлари бегубор, лаблари бурчига шўх кулги яширинган. Ота буни кўрмаса-да, ўғлининг одатий феълидан ҳис этиб турарди. У зўрлаб ўзига тасалли берди: «Менинг зурриётим-ку, ҳаром ишга ботинмас. Агар ботинган бўлса, заха еган шохимни шартта кесиб ташлайман-да...»

Заха еган шохни кесиб ташламоқ ўта қийинлигини у ҳали билмасди. Бу хил мушкулот ҳали бошига тушмагани боис, давраларда қариллаб, кўкрак кериб юрарди. Фарзандларидан ниҳоятда кўнгли тўқ эди. Бирортасининг ноҳўя иш қила олиши мумкинлигини ҳатто хаёлига келтирмасди: «Худога шукр, наслимиз булоқ сувидай тоза, аждодларимиз ҳаромдан холи ўтишган!», дея ич-ичидан гурурланиб кўярди.

Ҳаётда у ўз ақидасига эга бўлиб, жониворларнинг энг ўқтами, одам боласининг энг ҳалоллигина Худо берган умрни яшаб ўтмоққа лойиқ, деб ҳисобларди. Ҳовлисида жўн ит асрамагандек, номи қора бандасини умуман остонасига яқин йўлатмасди.

Шундай одам мана энди бир шохни заха еганини сезиб турибди. Албатта, бу ҳозирча гумон. Аммо гумони тасдиқланса-чи? Кейин у ёғи нима бўлади? Заха еган шохимни шартта кесиб ташлайман, дея катта кетаётган эса-да, аслида бу жараён қай тарзда кечишини у ҳали билмасди. Хаёлини турли нарсалар билан чалғитиб ўтирарди.

Қишлоқда ёлғиз угина ўзини дарахтга, фарзандларини эса шохларга қиёсларди. Шохлар деганда, ўғилларини назарда тутар, қизларини эса лоақал новдага арзитмасди. Болаларига туғилганлик ҳақидаги гувоҳнома олишидаги хангома ҳозиргача қишлоқ аҳли хотирасида. Эслаб, кулиб юришади. Катта ўғли туғилган, Эрназар полвон ўзини ҳақиқий ота санаб, от устида кеккайиб, Чувилдоқдаги қишлоқ жамоаси идорасига етиб боради. Котиб ўзга ерлик йигит эди, гоҳ унга, гоҳ қайд дафтарига қоқиб, нима, биринчи фарзандингизми, деб сўрайди. Эрназар полвон, эғнида қимматбахо чакмон, ҳа, дея бош ирғаркан, сўнг арзитмаган оҳангда қўшиб кўяди: «Уйдаям уч қиз бордай эди». Йигит баттар ажабланади: «Сизданми?» Эрназар полвон бу саволдан йигитдан зиёд ҳайратланади: «Ҳовлимда бўлгач, мандан-да». Йигит елка қисади: «Унда нега уларга гувоҳнома олмагансиз?» Эрназар полвон унга таажжуб кўзи билан қарайди: «Э, қизгаям қоғоз олинадимми?» «Нима, қиз бола одам эмасми? — Йигит қонун одами сифатида уни пича тергаб, қоғоз тўлдирмоққа киришади: — Қани, айтинг бир бошдан, исмлари нима ва қачон туғилишган?» О-о, ўшанда Эрназар полвоннинг терлашини бир кўрсангиз. «Қизим» деган биргина сўзга жамланган қизлари исмини бир амаллаб топиб айтади-ю, туғилган йилларини буткул чалкаштириб юборади.

Шунга қарамай, у қизларини тузук жойларга узатган. Куёв бўлмишларнинг етти пуштини сўраб-суриштиргачгина ризолик берган. Тўй-маъракаларни демаса, шу дамгача қизларини сўроқлаб борган банда эмас. Шунингдек, қиз томондаги невараларини кўпда ўзига яқин олавермайди. Уларни ўзга дарахт бутуқлари, деб ҳисоблайди.

Бу қиёсни Эрناзар полвон дарров топмаган. Сами чўлоқ чўлдан қайтиб келган кезлари, саратоннинг қайноқ кунларидан бирида сой бўйидаги ёнғок тагида ёнбошлаб ётаркан, тўсатдан кашф қилган бу иборани. Қошида гап бериб ўтирган Файбулла чол гўё у ёмби топгандай, унга ҳавасланиб қараган.

— Гапни ўхшатишга жуда устасиз-да, а, Эрназарвой, — деган танглайини тақиллатиб. — Гапнинг полвонини фақат сиздан эшитамиз. Қойил лекин. Чинданам сиз сербутко азим дарахтсиз. Ана боринг, чинорсиз. Биз эса кундамиз. Ёниб битган, қорайиб кетган тўнкамиз. Шохлашимиз қийин энди, Эрназарвой... Ий-й, сизга ҳавасим келади. Гапингиз ҳам полвон, ўзингиз ҳам. Биз энди...

Эрназар полвон мақтовдан сархушланса-да, гапнинг нишаби қай томонга кетаётганини пайқаб, уни тинчитмоққа уринган.

— Биздан фарзанд, сиздан... эл, қишлоқ қоляпти, Файбуллавой, — деган. — Бекорга оғизни тахир қилманг. Бандаси билмасаям, Худо билади-ку хизматларингизни.

— Хизматимиз — қайсарлигимизда-да, Эрназарвой. Бундан бўлак нима каромат кўрсатибмиз. Оғир кунда қаватингизда «ҳа» деб турганимни демаса, бошқа нима иш қилмиз?

— Эл писганда, сиз жим турмадингиз, шунинг ўзи хизмат-да, Файбуллавой. Эмасам, ҳозир юрардик, юртдан йироқда, чўлди пашшасига таланиб.

— И-и, нима қиласиз одамни овутиб, Эрназарвой, — Файбулла чол лойқа инган нигоҳини узоқларга қадайди. — Аммо қўлим Сами чўлоқнинг ёқасида кетади. Қамоққа тиктирмаганда, у ерда ўлимич бўп калтак емаганимда, фарзанд кўрардим мен ҳам. Қовуғимга тепишган-да, қовуғимга... Шу-у, Сами чўлоқни кечириб бекор қилдингиз-да. Энди кўрсам, эгим қақшайверади. Элдан чиққанни элга қўшмаслик керак эди.

— Кўзининг сийдигини оқизиб келди-да, Файбуллавой.

— Ёмонни яхшилаб бўлмайди, ҳали кўрасиз, бетга чиққан сўгалдай, кўп гашга тегади. Ҳозирча писиб юрибди. Ўтроқлашсин, тилини бир қарич қимаса, ёлғиз бошимни шартта кесиб ташлайман.

Эрназар полвон ошнасининг гапини ҳазилга бурмоқчи бўлади.

— Бошингиз бизга керак, Файбуллавой. Учраган нокасни деб гаровга қўяверманг уни.

Файбулла чол унинг ҳазилини эътиборсиз қолдириб, аста ёнбошларкан, ёнғок шохларига жиддий разм солади.

— Чинданам сиз дарахтсиз, — дейди гудраниб. — Гапни бошлаб топиб айтдингиз. Лекин менинг қўлим Сами чўлоқнинг ёқасида кетади. Гўримдаям тинч қўймайман уни!..

Бу гапни эсларкан, Эрназар полвон кўзлари билан Сами чўлоқни қидириб тоғди. У йўл ёқасида Узункул подачи билан гаплашиб турарди. Ҳув наридан эса эшагини қичаб, Файбулла чол келарди. Бояёқ уларни кўрган Файбулла чол бир оз тайсаллаган бўлса-да, аммо ўзга йўл йўқлиги боис, тагин ноилож илгарилаганди.

Эрназар полвон секин-аста юқорилаётган ўғлини паққос унутиб, ички бир кизиқиш ва ачиниш билан уларни кузатмоққа тушди. Қани, нима қилишаркин? Нимага деганда, Файбулла чол Сами чўлоқ билан ҳали-ҳануз тузук-куруқ сўрашмасди. Рўпара келиб қолишганда, азбаройи қишлоқчилик туфайли бош ирғаб қўйишмаса, қолган пайт кўрмаганга, сезмаганга олишади. Бироқ ҳозир орада Узункул подачи ҳам бор эди. Файбулла чол у билан жуда иноқ — кўришганда сўрашмасдан ўтолмайди. Қизик, Узункул подачига чўзилган қўлини Сами чўлоққа узатармикан?

Бу орада кўча ўртасидан келаётган Файбулла чол эшагини йўл ёқалатди. Боши сой томонга ўгирилган — гўё уни томоша қилипти. Бироқ бу зайлда ўтиб кетиб бўлмасди. Ахир йўлда тош эмас, одам боласи турарди-да. Оралиқ масофа хийла қисқарганда, Файбулла чол беихтиёр улар томон юзланди.

Эрназар полвон узоқдан аниқ кўрмаётган эса-да, дўстининг афтига хижолатомуз бемаъни табассум қалқиганини ва бу ҳол зумда изсиз йўқолиб, унинг ўрнини гезарик бир ифода эгаллаганини сезиб турарди. Нимасини айтасиз, Файбулла чол мушкул аҳволда қолганди: сўрашмай ўтай деса, Узункул подачи бор, сўрашай деса, Сами чўлоққа ҳам қўл узатиш керак...

Ҳайтовур, Узункул подачи фаросатли иш қилди. Узун калтагини судраб, Файбулла чолга пешвоз юрди. У билан қўшқўллаб кўришди. Улар сўрашаётганда, Сами чўлоқ юзини тоғларга бурди. Пинакка ҳозирланаётган куёшнинг сўнгги нурларидан фусункор тус олган қояларни томоша қилаётган бўлди. Аммо Файбулла чол илгарилаганда, ҳар иккиси ҳам бир-бирларига ялт этиб қарашди. Бошлар, ўлганини кунидан, аста ирғалди. Елкалар эса ёмон тиришди, томоқлар хунук қирилди.

Бу ҳолатнинг нечоғли оғир эканини Эрназар полвон кўриб, билиб турарди. Файбулла чолга раҳми келди. Сами чўлоққа эса адоватли тикилди. Шунда унинг бугун йўлдаги шаъмаси эсига тушиб, сачраб ўгли келаётган томонга қаради. Бироқ Усар аллақачон ёнидан ўтиб кетган, Эрназар полвон унинг на шарпасини сезган, на саломини эшитганди.

У, бир ўйи, ҳовли юзида кўр тўкиб ўтирган ака-укалари ёнига етган Ўсарни ёнига чақирмоқчи бўлди-ю, аммо пастдаги ҳолат туфайли хаёлида кўзгалган нохуш хотиралар бир зумга ўглининг дардидан залворироқ чиқиб қолди-да, ўзи сезмаган ҳолда ўша хотиралар гирдобига шўнғиди.

* * *

— Эй-э, жилғаликлар! Муҳлат икки кун, йиғиштир кўчингни! Чўлга кўчамиз.

Бу совуқ хабар кимнингдир юрагига наштардай ботди, кимнидир каловлатди, кимнингдир газаб селини қирғоғидан тоширди. Ғала-говур, бақир-чақир терак бўйи кўпқон эса-да, охир-оқибатда, у пайтларда Сами раис деб аталмиш йўғон, бадқовок, қаҳри қаттиқ кимсага фақат икки киши — Эрназар полвон билан Файбулла мергангина бет бўлди.

— Кўчмаймиз ҳеч қаёққа! — деди Эрназар полвон гапини нуқталаган оҳангда. — Бекорга оғзингни чарчатиб юрма!

— Тошингни тер, аҳмоқ! — деди Файбулла мерган ошнасида қолишмасликка тиришиб. — Кўчсанг ўзинг кўчавер, лекин халққа тегма.

— Ўрлик қилманглар! — деди Сами раис от устидан виқорли боқиб. — Партия-ҳукумат қарори бу! — Тагин икковингни ҳам чиққан ерларингга тикиб юбормайин! — Ҳамқишлоғим деб сийлаганим сайин... Акс ҳолда... — У бармоқларини панжара қилиб кўрсатди. — Уқдиларингми?

Эрназар полвон унинг шаъмасини тушунсаям, моҳиятини тўла идрок этолмади. Бу ахир қандай гап? Тинчгина яшаб турган ерингдан бирдан кўч деб қолса, эшигингга кулф уриб, кўчингни орқала деса. Ахир ҳар бир сўқмоғи таниш ва қадрдон манову тоғу тошларни қандай ташлаб кетиб бўлади? Соё ёқалаб кетган боғ-роғларни-чи? Ёнба-ғирликка тирмашган узумзорлар аҳволи нима кечади? Арчазор биқинидаги ялангликда ёйилиб юрган минглаб қўй-қўзиларни қаерга обориб тикиштиради? Тепаликдаги мазор нима бўлади? У ерда ота-боболар хоки ётибди-ку. Айтишларига қараганда, тақрон чўлга чиқиб пахта экишлари керак эмиш. Ғўзани умрида кўрмаган тоғ халқи бу юмушни эплармикан? Ва яна, шунча ишчи кучи бекорга ётибди, деганларига ўласанми? Эсини танибдики, меҳнатдан қўллари бўшамайди. Ҳар йили тоғ-тоғ мевачева-ю, этни ким бераяпти, дейдиган одам йўқ. Умуман олганда, кишини ўрганган турмуш тарзидан бўлак этиб, нотаниш манзилга сафарбар этишга кимнинг ҳақи бор? Наҳотки, ҳукумат буларни билмаса?

Эрназар полвоннинг назарида, ҳукумат қўл етмас олисликдаги сирли ва улуғвор сиймо эди. Бу ердаги машмашалардан унинг хабари йўқдек эди. Ўзини хон, кўланқасини майдон санаган Сами раис ўз билганича иш тутаетгандек эди. У бу гумроҳлик қаршисида сукут қилолмади. Ўзини ҳақ билиб, ўзича курашга отланди.

Унинг бу ҳаракати ортидан қамоқхона эшигининг шарақлаб ёпилиши билан яқунланди. У энди жуда эзгин эди. Нотаниш муҳит қаршисида, бу дунёда ҳақиқат қолмабди, уйига ўт кетибди унинг, деган изтиробда остонада шалвираб турарди.

Кўзи нимқоронғиликка кўниккач, деворга тақалган кўшқаватли тахта ўринларни, тўрдаги стол атрофида кўр тўққан бир тўп одамларни илғади. Уларни ўзи каби ноҳақлик қурбони деб билди. Уларни ўзига жуда яқин деб билди. Кўнгли ҳасрат истаб, ўпкаси тўлди. Давра марказида ястанган барзангини ўзидек мард полвон деб ўйлади. У билан ҳасратлашмоқ хаёлида, теварақдаги синчков нигоҳлар кузатувида у томон юрди. Изидан Файбулла мерган эргашди. Хумкалланнинг ишораси билан икки киши ўринларидан туриб, уларга жой берди. Хумкалла гап сўрамади. Эрназар полвон гап бошлай қолмади. Чуқур хўрсиниш билан дардини ифода этган бўлди. Файбулла мерган содда эди, дарров дард халтасини оча қолди. «Ака», деди ва шу «ака»лаганча бўлиб ўтган воқеаларни юраги тошиб гапирмоққа тушди. Хумкалла чурқ этмай эшитди. Эрназар полвоннинг ғусса тўла кўзлари пастда, ора-сира бош ирғаб, ошнасининг гапларини маъқуллаб турди. Юз берган воқеага инсон боласининг бардос бермоғи қийиндек эди. Сами раис юртидан бадарға қилмоқчи бўлса-ю, уни туман катталаридан тортиб, милициягача ёқласа. Кўзларини бақрайтириб инсон шаънини топташса. Бунақа экан, бу олчқ дунёда яшаб нима қилди энди?

Зил жимлик чўккани боис Эрназар полвон, тинговчилар юраги сел бўлиб оқаяпти, деб ўйлади. Бироқ бир оз муддатдан сўнг нигоҳини аста кўтариб қараркан, таажжубдан донг қотди. Қарашлар лоқайд, ҳатто баъзилар кўзида истеҳзо ва эрмак аломатлари учқунлай бошлаганди.

Эрназар полвон дўлвор жўрасининг биқинига бир туртди.

— Деворга гапирманг!

Файбулла мерган хушёр тортди. Аввал хумкаллага, сўнг унинг ўнг биқинида ўтирган сўхтаси совуқ йигитга жавдираб қаради. Сўхтаси совуқнинг тиржайиши унга жуда малол келди.

— Мен дардимни айтсам, сен нега иршаясан, энағар? — деди.

Сўхтаси совуқнинг кўзлари сичқон кўрган мушукниқидай бежо йилтираса-да, тиржайиб ўтираверди.

Хумкалла бамисоли шер янглиғ оғир нафас оларкан, сўзлари ўша нафас тўфонига қоришиб чикди.

— Қаерда яшашнинг нима фарқи бор, галварс?!

Эрназар полвон қизик ахволга тушиб қолганди. Шу дамгача унинг одамлар билан мулоқоти тўйлардаги курашли давралару оқшомлари сой бўйидаги гурунгландангина иборат эди. Бариси уни танирди, у ҳам ҳаммани биларди. Бирор гап таъбирга тўғри келмай қолса, полвонларга хос салобат билан жеркиб ташлайверарди. Ҳеч ким ундан хафа бўлмас, у ҳам бировдан ранжимасди. Бу мулоқотларда ишонч, бағрикенглик, эркалик ва соддалик мужассам эди. Ёмонлик олти тоғ наридаги мавҳум бир тушунча эди. Ёмонлик Сами раис тимсолида юз кўрсатгач, Эрназар полвон эртақлардаги паҳлавонлардек унга қарши кўкрак кериб чикди. Аммо ҳаёт эртақ эмас, қонун кучи билан ҳимояланган Сами раиснинг бир оғиз гапи билан мана энди бутунлай ўзга тоифадаги одамлар орасига тушиб ўтирибди. Бу масканда унинг ҳурматини қилиб ўтиришмади. Андиша қонуннинг темир исканжасида майдаланиб, уни чувак юзли, ёқимсиз капитанга муте қилиб қўйди. Юрт, ватан ҳақидаги жўшқин хитоблари терговчининг жиддий, лоқайд нигоҳида бирор маъно акс эттирмагач, у совуқ саволлар тизимидан иборат тергов қаршисида изгирин жунжиктирган гўдак янглиғ чорасиз қолди. «Нега урдинг?» «Раҳбар шахсга қўл кўтаришга нечук журъат этдинг?» Бу хил саволлар замирига жамланган қонуннинг кўринмас, аммо залворли кучи олдида у хўрлик ҳисини туйди. Бундан кўнгли синиб, хор хорни тушунар, деган умидда камерадагиларга юрагини ёзмоқ истаганди. Аммо...

У ўтирганларга бирма-бир боқаркан, Файбулла мерганнинг ҳайрат тўла нигоҳига дуч келди.

— Буларинг ҳеч одамга ўхшамайди-ку, а, жўра? — деди шўрлик кўзларини пирпиратиб. — Кесакни ўзи-ку, а?

Бу гапдан сўнг Эрназар полвон хумкаллага ғазаб ва иддао билан тикилди.

— Сени одам десам, дардсиз эшак экансан-ку, ошна, — деди ачитиб.

Шундан кейинги воқеалар тўсатдан юз берди. Файбулла мерганнинг ўзи тирғалдими, ё сўхтаси совуқнинг ўзи биринчи бўлиб ёпишдими, хуллас, салдан кейин у Файбулла мерганни ерда чўзилиб ётган ҳолда кўрди. Унинг тепасида икки суллоҳ мисоли калхатдай чарх урарди. Дастлаб у довдираб қолди. Кейин бир ҳайқирди-да, Файбулла мерганни беармон тепкилаётган сўхтаси совуқни тўлғаб отди. Иккинчисига қулочкашлаб мушт туширди. Ё дариг, одам шаклидаги бу қотма маҳлуқ нақ иблиснинг ўзи экан, зарбга осонгина чап берди. Иккинчи бор интилишида, оёғи остида инқиллаб ётган оғайнисига қоқилиб, Эрназар полвон бор бўйича гурсқилаб йиқилиб тушди. Камера ичи қулгига тўлди. Қулги овози одамники, лекин эрмакталаб ёвузлашган башаралар инсон боласиники эмасди.

Эрназар полвон сакраб туриб, яна от қўйди. Аммо қотма ўзига яқин йўлатмади. Мушти билан бирон иш чиқаришга кўзи етмаган, Эрназар полвон уни девор томонга сиқиб бора бошлади. Бирон дақиқалардан сўнг у рақибини эзиб ташлаши турган гап эди. Бироқ шериклари бунга йўл қўймади. Тўрт-беш киши бир бўлиб, полвонни ерга чалпак қилиб босди.

Эрназар полвон ерда чўзилиб ётаркан, одамзоднинг бу қадар ёвузлаша олишидан жуда ҳайратланди. Кейин эшик олдидаги бўш ўринга бориб чўқаркан, гўё ҳеч бир воқеа содир бўлмагандек, қайтавошдан ўз эрмакларига тутинган тўдага ҳайрон-ҳайрон боқди. Бежалган башарасини силаб-сийпаб, бу афт билан халққа қандай кўринаман, деб ўйлади. Қаватида инқиллаб ётган Файбулла мерганга захрини сочди.

— Гапга кирганингизда бу ғавго йўқ эди бошингизда, — деди. — Ҳалиям «хўп» денг.

— Энам эркак қип туққан мени, жўра, — деди Файбулла чол инграниб. — Дўстни кулфатда ёлғиз қолдиришни русм қилмаганман.

— Раисни урган мен, сизнинг эш бўп юришингиз нимаси?

— Менам бир тепганман, — деди ошнаси кўзларини ҳолсиз очиб-юмиб. — Энди буёғига нима бўса, бирга кўраверамиз.

— Ўлинг бу кунингиздан!

— Мен ўлмайман, Эрназар. Ҳали буларни битта қўймай қираман. Милтигимни товга яшириб келганман.

— Кўп мингирламай, қайтинг гапингиздан.

Файбулла мерган, йўқ, деган маънода бош чайқади. Эрназар полвон унинг ёстигини беўхшов ҳаракат-ла тўғрилаб, сукутга толди.

Эртаси уларнинг бежалган афти терговчининг кулгусини қистатди. Бахтга қарши, Сами раис ҳам шу ерда экан. Башарасига тепчиган табассумни яширолмаи, томоқ кирди-да, дераза томонга ўгирилиб олди.

Эрназар полвон унинг семиз елкаларига, тоза киртишланган гарданига нафрат билан боқаркан, семиз кетига боплаб бир тепишни истади. Ўшанда биратўла семиз бўйинини қайириб ташламаганидан ўкинди. Агар Файбулла мерган сўнги дақиқада орага тушмаганида, шундай қиларди ҳам. Ўшанда Файбулла мерган қизиқ иш қилганди. Муштлашувни ўзи бошлаб, сўнг ўртага ўзи тушганди.

— Қалай, тавбаларингга таяндиларингми? — деди терговчи ўшайиб. — Лекин омадларинг бор экан, мана, раисларинг аризасини қайтариб олмоқчи. Энди эса, у киши айтган жойга зинғиллаб жўнаб қолинглар. Фойдали иш билан машғул бўлинглар.

Сами раис деразадан ярим ўгирилиб, писанда қилди.

— Кишлоқчилик-да, эмасам, эналарингни учқўрғондан кўрсатардим.

Эрназар полвон ундан нигоҳини узмай, юзини сийпалади. Кейин Файбулла мерганнинг шишган, кўкарган юзига разм солди. Бу алфозда киши кўзига кўриниш нақадар оғирлигини ўйлади. Энди бир умр Сами раиснинг олдида тили қисик бўлиб қолишдан ҳадикланиб, сиз нима дейсиз, деган маънода Файбулла мерган билан кўз уриштироққа интилди. Дўсти нигоҳида ададсиз адоватни кўргач, озодликни Сами раис садақа қилаётганини пайқади. Бундан унинг жини қуришди. Бу-ку майли-я, садақа эвазига у қишлоғидан воз кечмоғи, умрида кўрмаган ўзга манзилда умргузаронлик қилмоғи лозим эди. Садақа уларга жуда қимматга тушмоқда эди.

— Биз барибир ҳеч қаёққа кўчмаймиз, — деди у Сами раисга еб қўйгудек тикилиб. — Ҳали бу қамоқ экан, этимни нимталасанг-да, қишлоғимдан бир одим нари чиқмайман.

Ундан миннатдорчилик кутган терговчи бу гапдан анқайиб қолди. Сами раиснинг эса юзидан қон қочиб, семиз лунжи асабий титради. Кўмак истагандай, капитанга қаради.

— Ёкам кўлингда, Сами, — деди Файбулла мерган хирқираган овозда. — Чиқарман шу қамоқингдан, сен бир кун отдан тушарсан, ана ўшанда гаплашаман сен билан! Билиб қўй, яроғим қонсираган, сенинг қонинг билан юваман уни! Ҳозирча ёкамни йиртавер! Давринг кепти бурдалайвер ёкамни! Қани, қачонгача йиртаркансан?

Оғайниларнинг бу қадар ўқтамлигини кутмаган Сами раис тамомила довдираб қолди. У бу ерга қишлоқ оқсоқолларининг илтимоси билан келганди. «Банди»ларни қишлоққа олиб кетмоқчи эди. Бозор биқинидаги ошхонада қоринларини тўйғизиб, қишлоққа намоийшқорона олиб кирмоқчи эди. Ошналарнинг шишган башараларини айни муддао билан, безалган афтларини кўз-кўз қилиш билан бошқаларнинг ҳам попугини пасайтириб қўймоқчи эди. Аммо у энди қаршисида хавfli рақибларни кўриб турарди. Унинг ҳадиги кўпроқ Файбулла мергандан эди. Мерган тентак феълли одам, бирор ерда шартта отиб ташлашдан ҳеч тоймайди.

— Сизларни кўчираётган мен эмас, оғайнилар, — деди у ялинчоқ оҳангда. — Тепанинг буйруғи бу. Райком бово тоққа милиса ташлаган. Мен раис сифатида олдиндан силарни оғоҳлантиргандим, холос. Силар эса гапга кирмай, ўз бошларингга ўзларинг бало орттириб ўтирибсилар. Мендан ўпка-гина қилманглар. Мен кимман, ижрочи бир одамман-да?! Тепа нима деса, шуни бажараман. Эмасам, менга зарилми, қайноқ чўлда тупроқ кечиб? Айб менда эмас, жўражонлар.

— Сен кайвонисан, йўқ, дейишинг керак эди, — деди Эрназар полвон.

— Бошим иккита эмас, полвон, — деди Сами раис. — Партия билетингни столга қўй деса, нима деган одам бўламан?

— Эл учун бошинг кетса кетибди-да.

— Айтишга осон. Ўрнимда бўлганларингда, кўрардим ҳолларингни?!

— Ўрнинг ўзингга сийлов, — Эрназар полвон кўпол сўкинди. — Ҳамма кўчсаям, биз кўчмаймиз. Буни ўша тепадагиларга айтиб қўй!

— Мен силарга яхшилик қилмоқчиман, кўрнамаклар!

— Яхшилигингни пишириб е!

— Етар! — терговчи столга муштлаб, Сами раисга юзланди. — Сиз кечирсангиз ҳам қонун кечирмайди. Иккиси ҳам тегишли жазосини олади.

— Мен-ку майли, — деди Эрназар полвон унга ўгирилиб. — Лекин ошнамни нима деб жазолайсизлар? Ахир у раисга қўлиниям тегизгани йўқ-ку. Урган мен, у эмас.

— Нега ундай дейсиз, жўра? — Файбулла мерган чучанглаб кетди. — Тепанман, семиз кўрмичага ўхшатиб тепганман. Ишонмасаларинг, шалворини ечиб қаранглар, ҳалиям ўрни кўкариб турибди. Керак бўса яна тепаман!

— Бас! — газабдан терговчининг юзи гезариб кетди.

— Бақирма-ий, энағар! — Файбулла мерган энди унга ўдағайлаб кетди. — Нега бақирасан? Нима, ошириб қўйганмисан, бунча кекирдагингни чўзасан!

Кейинчалик Эрناзар полвон жўрасини кўп сўкиб юрди: «Аҳмоқсиз! Қип-қизил аҳмоқсиз! Қора булут менинг бошимда эди. Сиз нега энди ўртага суқилиб юрибсиз? Вой, аҳмоқ-эй!» Файбулла мерганнинг эса парвойи фалак эди: «Қарасам, сизни қамашадиган. Ёлғиз ташлаб кетмай дедим-да, жўражон! Икки киши зерикмай юрамиз. Шундай пайтда қайишмасам, қай пайтда қайишаман, а?»

У пайтларда Файбулла мерганнинг ҳозирги хархашаси йўқ эди. Қамоқхонанинг ёвгон шўрвасини ичиб, ўзича гердайиб юрарди. Хархаша кейин, озодликка чиқиб, уйлангандан сўнг бошланди: «Қовуғимга тепишган-да, жўражон, қовуғимга. Шунинг учун мендан зурриёт бўмаяпти». Эрназар полвон, бу даввонгиз нотўғри, асли белингиз бўш, деёлмайди. Нафсиламарини айтганда, бу гапга ўзи ҳам озми-кўпми ишонади. Дўстига ичи ачийди. Топганини у билан баҳам кўрмоққа тиришади. Бир гал бўшлик қилиб, дўстини ночор аҳволга солиб қўйганидан ҳозиргача ўзини кечиролмайди. Ўшанда нима жин урди уни? Ё Сами раиснинг бош уриб келганидан масрурландими? Ҳар ҳолда нимадир бўлди-ю, у бўшашди. Ошнасига рақибини кўндаланг қилиб қўйди. Файбулла мерганнинг бу қадар кек сақлашини туш кўрибдими? Орадан шунча йиллар ўтди, газабни бўшашгандир, деб ўйлаганди. Йўқ, эртаси дўсти ўпка-гина қилиб келди: «Унгарда кулча бўп ётган илон эдим, — деди. — Ёмон кўрган ўтимни иним оғзига кўнкайтирибсиз-да, оғайни? Файбулла кунда кўриб ўлсин дебсиз-да? Сизга нима ёмонлик қил эдик, бу жазони бизга раво кўрибсиз, а? Энди уни кўриб кунда бир ўладиган бўпманда, раҳмат, жўра!»

Ўша окшом Эрназар полвон Сами раиснинг олдига уриб борган. Эртагаёқ қишлоқдан қорангни ўчир, демоқчи бўлган. Аммо Сами раисни кечагидан баттар абгор қиёфада кўрган. Энди унинг қаршисида бурунги мағрур Сами раис эмас, афт-ангорини тўқ босган, озгин ва маймоқ бир кимса — Сами чўлоқ титраб турарди. Андава тутган лой юқи кўли титраб, лаб-лунжи бетиним учарди. Эрназар полвон уни бақадан ожиз билди. Бир хаёли босиб, янчиб ташлагиси келди. Унинг мақсадини сезгандай, Сами чўлоқ дарров тилга кира қолди: «Ғуноҳимни соғлигим эвазига ювганман, — деди овози қалтираб. — Мендан бекорга домангир бўлаяпсиз. Сизларни мен эмас, ўша ўжар терговчи қаматган. Баланддан келишяпти, энасини кўзларига бир кўрсатай буларни, деб қаматди. Ўрлик қилган ўзингиз, озроқ пастга тушганларингизда, гинг демасди у. Мен бир майиб одамман. Истасангиз, бўғзимга пичоқ тортинг, тепкилаб кўмиб ташланг. Лекин қишлоқдан ҳайдаманг. Тўрт кунлигим борми-йўқми, шу ерда умримни поёнимга етказай. Билмайсиз, ичим касал менинг. Бир вақтлар гавадамни от тортолмасди. Энди орриқ бир хўтикак юк бўларли ҳолим йўқ. «Сен»га ўрганган бандасининг тили «сиз»га бораептими, демак, унинг мусулмон бўлгани шу. Бу ёғига энди шафқатни сиздан, умрни эса Худодан сўраймиз...»

Ўшанда Эрназар полвон ранг кўриб, чинданами кўни битганга ўхшайди, деб ўйлаган. Кўнглига раҳм ҳисси инган. Бироқ орадан мана неча йиллар ўтибдики, ҳануз у тирик. Тириккина эмас, қишлоқда томир отиб, тили чиқирлайдиган бўлиб қолган. Бошқалар унинг қилмишини аллақачон унутиб юборишган. Фақат дўстларгина ҳозиргача рўйхушлик бермай келишади. Дўстлар бор ерда Сами чўлоқнинг сира дами чиқмайди.

Қутилмаганда унинг тили бугун чиқди. Минг йиллик қадрдондай, тили бийрон тортиб, йўлига кўндаланг бўлмоққа, ҳатто пичинг отмоққа журъат этди.

Агар Сами чўлоқнинг гапи рост чиқса, Файбулла ҳавас қилган азим дарахтни Худо урибди. Бир шоҳи заха еб, жароҳатидан қора қон силқибди. Одатда, бундай шох кесиб ташланади...

* * *

Эрназар полвон оғир хўрсинди. Бошини бир ён буриб, ҳовли юзида кўр тўккан ўғиллари томон разм солди. Кўзи даврада очилиб-сочилиб ўтирган Ўсарнигина кўрди. Табиатдан босиқ бўлгани боис, ўғлини ҳозирча тинч қўйишни маъқул топди. Ота ҳеч бир ишда ошиқмас, газаб ва аламдан юраги тўкилар даражасига етса-да, кўпда ҳовлиқавермасди. Боз устига, бугунги масала ўта нозик эди. Дастлаб ўғлини йўлдаёқ тутиб, кўнглидаги шубҳани бир ёқлик қилмоқчи эди. Бахтига Ўсарни ўтиб кетганини сезмай қолди. Ақс ҳолда бу машашага бошқа ўғилларининг ҳам диққати тортилган бўларди. Унинг назарида, жуда жирканч бўлмиш бу муаммони фақат яккама-якка ҳолдагина ҳал этмоқ лозим эди. Худонинг кўни фақат бугун эмас-ку, деган ўйда ўзини босиб ўтираверди.

Ўсар бу ҳолдан бутунлай беҳабар, гурунгни қизитиб ўтираркан, яккаш отанинг кўзини шамғалат қилиб, ҳовлисига тушиб чиқишни ўйларди. Томоғи тақиллаб, кўп безовталанмоқда эди. Билади, ота уйда ароқ ичилмайди. Тўкин зиёфат ҳамиша ичкиликсиз ўтади. Бунақа пайтларда у ҳамиша уйдан ичиб чиқади. Боя бу ёққа келаётиб, пиёлани тўлдириб отиб олган эса-да, қозон тўла этни кўриб, нафси тагин

ҳакалак отди. Қани энди, манову чоли тушмагур бошқаларнинг отасидек хокисоргина бўлса. Йўқ, бу кишининг ўз қонунлари бор. У ҳовлисини ватан, ўзини эса ўша ватаннинг йўриқчиси деб билади. Бу «ватан»да «шайтон суви» ичилмайди. Отанинг гапига қараганда, ичкилик инсон қонида мудраб ётмиш ҳайвоний жазавани уйғотармиш. Оқибатда, бу жазава бутун танага таралиб, кишини одамгарчиликдан чиқарармиш. У қамоқхонада кўрган-кечирганларини бунга мисол қилиб келтиради. Ашаддий жиноятчиларни ҳайвоний жазавани, яъни шайтоннинг кули деб билади. Энг ёмони бу хил одамлардан дуруст зурриёд туғилмасмиш. Шунинг-чун, бу дунёда яхшилар қатори ёмонлар ҳам кўп эмиш. Бунга қонда уйғотилган ҳайвоний жазавани айбдормиш. Нафсини тия билмаган бандаси ушбу жазаванинг кулига айланармиш. Қул эса инсон деган номга нолойиқ эмиш.

Ўғилларидан фақат Ўсаргина унинг бу фикрига гоҳида ботиниб-ботинмай қарши чиқади: «Ҳозир ҳамма ичаяпти-ку, ота». «Ичса, жазосини тортаяпти-ку, — дейди ота афсусли оҳангда. — Биттаси, ана, Эрали банги. Тавба қилдим, ўғиллари ғирт чиллашир. Қаттиқроқ шамол турса, барини осмонда кўрасан. Буниси бу дунёдаги жазо, қолганини у дунёда кўради ҳали. Ўғилларингдан бирорта полвон чиқмагач, Худонинг ургани шу-да». Ўсар бўш келмасликка тиришади: «Ота, сиз ҳаётга кенгроқ қарашни билмайсиз. Ҳаёт дегани тоғлар орасидаги теллақдай кишлоғингиз эмас, жуда кенг. Ҳозир замон бутунлай бошқача. Удумларингиз эскирган. Одамлар қўлидан келганча маза қилиб яшаяпти. Сиз эса бизни ўз ақидангиз кулига айлантириб олгансиз. Бу энди кечирасиз-у, инсофдан эмас-да, ота». Эрназар полвон уни аҳмоқ санаб, мийиғида жилмаяди. Доимо белбоғига қистириғлиқ турадиган қамчисига қўл юбориб, маънодор томоқ қиради. Бу ҳаракати билан, тилинг узун тортиб, қамчисираб қолибсанми, демоқчи бўлади. Бу унинг баҳсдан қочганини билдирмайди. Ўсарнинг фикри унинг учун бир қаҳага қиммат. Кўзи илғаган масофадан наридаги ҳаёт сурони отага бегона, у ердаги турмуш тарзи мутлақо қизиқтирмайди уни. Шу боис, Ўсарнинг ўзини ҳам, гапини ҳам ўзига тенгситмайди. Салга овозини ўчиришга мажбур этади.

Ўсар отаси томонга иддаоли боқаркан, акаларининг ичмаслигини билса-да, чиқмаган жондан умид дея, катта акаси Сардорга юзланди.

— Кайф берадиган бирон нарса топинг, ака, — деди. — Қараб кўринг, сандиқ-пандиқнинг қаватидан у-бу нарса топилиб қолар.

Ака кулимсираб, унинг олдидаги сигарет қутисига имо қилди.

— Кайф берадиган нарса, ана, олдинда турибди-ку.

— Бундан ортиғига бобойнинг қамчисига товон тўлашинг керак, — Кўчар полвон яйраб кулади. — Бобой келса, олислаб ўтиргин, оғзингдан ҳиди гупиллаб турибди. Тагин гўшт ейман деб, калтак еб қолма.

Ўсар акаларининг соғлом чехраларига тумтайиб боқаркан, яшашни билмайсизлар, дейди. Акалари ундан бу гапни кўп эшитишган, парвоям қилишмайди. У лўлаболишни биқинига тортиб, отаси томонга имо қилади:

— Бобой нега тўнглаб ўтирибди?

— Итларига аза очган бўлса керак, — деди кимдир кулиб.

— Бобой оригинал, — Ўсар тўнғиллаб, Кўчар полвонга ялинганнамо қаради. — Бобойни гапга алаҳситиб туринг, ака. Мен секин ҳовлига тушиб чиқай. Негадир томоқ тақиллаб кетаяпти. Шунча газак... ароқсиз увол-да, ака.

— Ҳаддингдан ошма, кўп! — Кўчар полвоннинг юзи тундлашди. — Боя негадир сени сўроқлади. Фазабига учраб, тагин арчазорда улоғиб юрма.

— Уйим бўлак, рўзгорим бўлак, мендан яна нима истайди бу одам? — Ўсарнинг зардаси қайнаб кетди. — Кишига сал эрк бериш ҳам керак-да. Нима, этаги ортига туғилган боламидик биз?

— Бу даъвонгни бориб отамга айт.

— Гапириб бўларканми?

Ўсар отасига ўшшайиб тикилди. Эрназар полвон ўша-ўша — хаёлга ботиб ўтирар, ботаётган куёш нурида у яна-да ҳайбатли тус олганди.

Эрназар полвоннинг югурик нигоҳи кишлоқ узра қўним топмай, яна сой бўйига қайтди. Бу вақтда Узункул подачи узун калтагини судраб, лўкиллаб кетиб борар, Сами чўлоқ эшагини диконглатиб, адоқдаги тор кўчага қайрилмоқда эди. Файбулла чол аллақачон кулбасига етган, эшагини йўл бўйидаги ёнғоққа қантариб, ҳовли юзида қимирсиб юрарди. Ана, у ўчоқ бошидан айланиб ўтаркан, қир тумшугига кўз солди. Унинг қарашини кутиб ўтирган Эрназар полвон, бу ёққа келинг, деган йўсинда қўлини сермади. Ошнаси чақириқни англаб, хўп, дея бош ирғади. Кейин қозон осиш ташвишидан қутулганига суюниб, кундалик юмушига тутинди. Эшагига ўт ташлаб, кўрага ўтди.

Ошнанинг ярим соатларсиз қорасини кўрсатмаслигини билган Эрназар полвон кўпда бетоқатланмади. Аслида ошиғиб нима қилди? Ўсар билан гаплашмоқнинг барибир иложи йўқ. Кўрадаги юмушлар невараларидан ортмайди. Бугунча Файбулла чол билан хангомалашиб тура турсин-чи, эрта бир гап бўлар.

Эрназар полвон, фавкулудда ҳодисаларни ҳисобга олмаганда, ҳовлисида гавго кўтаришни жини севмайди. Ҳар қандай чигал масалани ими-жимиди ҳал этишга одатланган. Кўнгли нимадандир торикқан кезлари ошнасининг гурунгини қўмсайди. Гоҳида унинг жигига тегишни ёқтиради. Қишлоқдаги бирор кампирни назарда тутиб, дейди:

— Файбуллавои, эртан Машир кампирниқига совчиликка борсаммикан, а?

Содда оғайнисининг капалаги учади.

— Йўғай-йўғай.

— Ёлғиз юраверасизми энди?

— Шу юришимиз дуруст, Эрназарвои, — дейди Файбулла чол баттар жонсаракла-ниб, кўксига шапатилар экан. — Алдайверишларидан чарчадим. Унингиз бугун бовримни тўлдиради-да, эртан хувиллатиб ташлаб кетади. Кейин кунимиз яна болиш кучоклашга қолади. Кўникканман, шу юришим дуруст. Бундан сўгин одамнинг кўнглига буйтиб гулгула солаверманг, Эрназарвои. Кичиклигингиз бўса-да, мен сизни жўрам деганман. Бари сирдан огоҳсиз, киши устидан кулгандай бўманг.

— Устингиздан кулиб ўлибманми, Файбуллавои, — Эрназар полвон ўзи сезмаган ҳолда жиддий тартади. — Ёлғизсиз, ичим ачийди-да. Бирор сўққабош кампир тешиб чиқмасди дейман-да.

— Сиз борсизки, мен ўзимни ёлғиз сезмайман, Эрназарвои, — Файбулла чол унга ихлос билан термулади. — Мана шу қирди бошида керилиб ўтирганингизни кўрсам, ўзимни якка сезмайман. Турмасини кўриб келдик, ёлғизлик нима бўпти бизга. Ундан кўра, Сами чўлоқни икковлашиб бир урсак, турмайдиган қип калтакласак яхши иш бўларди-да.

— Бир черткилик ҳоли бор, — Эрназар полвон кулади. — Нимасини урасиз уни?

— Икков яна бирга бўлардик-да, — дейди Файбулла чол жиддий. — Эсингиздами, турмада маза қилганмиз, бирга ётиб, бирга туриб... Ёмон бўмаган, лекин...

— Нафасни иссиқ қилинг-ге, — Эрназар полвоннинг пешонаси тиришади. — Ёш бир жойга етганда, турмангиз нимаси?

— Лекин мен Сами чўлоқни барибир ураман, — дейди Файбулла чол унинг эътирозларига эътибор бермай. — Ачувимни чиқарган куни соламан. Ҳозирча баҳона йўқ, кўзимга тик қараёлмайди, номард. Бирор пастқам ерда отиб-потиб кўяди, деб кўрқса керак. Аввалги қариллаши бўғанида отардимам. Энди нимасини отаман уни. Лекин би-ир калтаклашим бор. Шунда сиз қаватимда туринг, Эрназарвои. Турмасига яна бирга бориб келармиз, а, нима дедингиз?

Эрназар полвон индамайди. Ошнасига ичи ачиб, бағри ўртанади. Унинг бу ҳолатини ўзича англаган Файбулла чол чинакамига ўпкаланеди.

— Вақтида мен қаватингизда бўганман, нега энди сиз йўқ дейсиз, а, Эрназар-вои? — дейди. — Яхши эмас бу ишингиз.

Эрназар полвоннинг чеҳрасига тўсатдан табассум қалқийди.

— Ўзиям ғирт афанди одамсиз-да, Файбуллавои, — дейди кулиб. — Йўқ айбни бўйнингизга олиб, қамалиб ўтирибсиз-а. Эсимга тушса ҳозир ҳам куламан.

— Менам бир тепганман, Эрназарвои, тепганман, — Файбулла чол эътироз билдиради. — Сиз уриб йиқитдингиз, мен эса тепдим. Тепиб яхши иш қилган эканман, эмасам, турмада ёлғиз ўзингиз зерикиб қолардингиз? Ошна дегани шу пайтда қайишмаса, қай пайтда қайишади? Қадимгилар, дўстинг учун захар ют, деб бекорга айтмаганлар. Агар ҳов бирда айувнинг чангалидан мени кўтқазмаганингизда, Файбулла чол юрармиди ҳозир. Ётарди совуқ ернинг боврида суюқлари чириб. Ўзи биз шундан сўгин ошна тутиндик-да, а?

Эрназар полвон олис хотиралар уммониға чўкиб, ҳа, дея бош ирғайди. Файбулла чол яна гапида давом этади.

— Агар мени ошнам дейдиган бўсангиз, — дейди хиёл ўпкаланган тарзда. — Қайтиб хотинлар ҳақида гап очманг. Аввалги топганингиз ҳам кўйнимда олти кун ётдим-ётмадим, бор пулимни ўмариб қочиворди.

— Палаги тоза дейишувди-да, — Эрназар полвон хижолат тартади, — бунақалигини қайдан билибман. Топаи, ернинг кўзига ёпай, десам, кўймадингиз-ку ўзингиз...

Уларнинг гурунги мана шу тарзда гоҳ худ, гоҳ беҳуд давом этади. Энг муҳими, бу хил гурунган иккиси ҳам ҳузур қилади. Бунақа пайтда Эрназар полвон дастурхонни бўлак ёздирди. Ошнасининг дўлвор гурунгини бошқалардан қизгангандек, даврага ўзга жонни яқин йўлатмайди.

У ҳозир ошнасининг гурунгини қўмсаб, оқшом пардасига чулғана бошлаган қишлоқ-нинг фусункор кўринишини томоша қиларкан, кўзи тўсатдан сойнинг ўртасидаги дўнглиқда кўнкайиб турган чалдеворга тушиб қолди. Таглиги чоғроқ харсанглардан, деворлари тошдан кўтарилган ғариб кулба, мана, неча ўн йилдирки, давр тўфонларини писанд этмай гуддайиб турарди. Илгари сой анча наридан ўтарди. Кейинчалик оқим бу томонга ташлаб, кулба «орол» ўртасида қолиб кетган ва айни шу нарса уни чалдеворларда тентишни яхши кўрадиган болаларнинг тажовузидан асраб келарди.

Кулба ўша «чўлга кўчириш» давридан қолган ягона ёдгорлик эди. Бошқа чалдеворлардан аллақачон ном-нишон қолмаган. Кейинчалик улар ўрнига янги иморатлар тушганди.

Кулба Эрназар полвоннинг илк иморати эди. Ҳали уйланмаган йигит отасининг маслаҳати билан ва кўнгил орзуларининг етови билан ушбу кулбани тиклаганди. У шунчаки кулба бўлмай, шу заминда палак отмоқ ўйида тунлари болиш кучоқлаб, кундузлари қизларга зимдан кўз солиб юрган ошиқ бир йигитнинг бўлғуси орзуларини ўзида жамлаган қутлуғ бир маскан эди. Кулба остонасидан биринчи бўлиб келин ҳатламоғи лозим эди. Аммо, минг афсус, бўсағада тумшуги қирилган хром этик пайдо бўлди. Бу вақтда Эрназар полвон тахмон қиррасини чиқариш билан банд эди. Қўлидаги андавани девор юзига сургай-сургай, келганларга ярим ўғирлар экан, уларнинг важоҳатидан ўзини баттол жиноятчи деб билишаётганини ўқди. Миясида минг бир хил хаёл чарх урди. Биринчи бўлиб остона хатлаган бурундор миршаб унинг забардаст келбатидан ҳам кўра, қўлидаги андавадан ҳадикланди. Белидаги наганга қўл юборган киши бўлиб, кўрс оҳангда буюрди:

— Андавани ташла!

Эрназар полвон андавани лой тўла челақка ташларкан, улар томон тўла юзланди. Жиддий нигоҳларда акс этган қонун кучига бўйсунмоқ лозимлигини англади. Лекин ўзини айбдор сезмади. Худди кураш олдидан нафас ростлаётгандек, ўзини бамайлихотир тутди.

— Ортиқча ҳаракатни хаёлингга келтирма! — деди миршабнинг ёшроғи шеригининг елкасидан мўралаб.

Эрназар полвон улар етовида ташқарига чиқаркан, ўзини хўрланган ҳис этди. Юраги сиқилиб, узокдаги қорли чўққиларга боқди. Қанот қоқиб ўша томонларга учиб кетгиси, кўкдаги бургутдек тазйиқлардан холи бўлгиси келди. Бироқ салдан сўнг теваракка алаҳсираркан, қишлоғию тоғу тошларни ташлаб кетолмаслигини фаҳмлади. Гўё бу шўришларнинг ҳаммасига улар айбдордай, миршабларга хўмрайиб қаради.

— Бандасини туғилган юртидан бадарға қилиш мусулмончиликнинг қайси ақида-сига тўғри келаркан, а? — деди куни кеча отасидан эшитган гапни сўзма-сўз такрорлаб. — Диёнатнинг ҳеч қайси йўриғига тўғри келмайди-ку бу ишларинг.

— Раҳбар шахсни калтаклашга ким ҳуқуқ берди сенга? — деди миршабнинг ёшроғи тўсатдан тутақиб. — Тоғда кутуриб кетгансан ҳамманг! Нечова, тезда попугингни пасайтириб қўямиз!

Эрназар полвон унинг турқига, сўнг негадир этигига разм солди. Бир томони ейилган пошналариям назаридан четда қолмади. «Қачал экан, — деб ўйлади. — Шу қачал оёғи билан остонамни булғади-я, ярамас!» Шунга қарамай уларга зиён етказмасликни дилига тугди. Ҳадиги одамлардан эди. Назарида, қишлоқ ахли уни қутқараман деб, уларга ташланадигандек эди. У шу ташвишда теваракка зеҳн соларкан, секин-аста тўпланишаётган кўни-қўшнилариининг чеҳраларида кўрқув кўрди. Шўрликлар қақирилмаган меҳмонларга даҳшат билан қараб туришарди. Қишлоққа илк бор миршаб оралаб, кишини банди қилиб кетаётган эди-да. У қаватида турган милиционерларга ҳайрон боқди: «Буларнинг нимасидан бунча кўрқишади, а?»

Унинг хаёлини сал нарида гўддайиб турган Сами раиснинг овози бўлди.

— Ана, яна биттаси ўз оёғи билан келмоқда.

Эрназар полвон у имо қилган томонга ўғирилиб, Файбулла мерганни кўрди. Ошнаси тошлар устидан ҳақкалаб, югуриб келмоқда эди. Ана, у сойга келиб куйиладиган кенгина ариқни кечиб ўтаётиб, ошиққанидан шалолаб сувга йиқилиб тушди. Ўрнидан тура-тура бор овозда бақирди:

— Эрназар, кўрқманг, қаватингизда мен борман!

«Кўрқманг» сўзи Эрназар полвоннинг нафсониятига қаттиқ тегиб, кўксини баландлатди, оёқларини керди. Атрофга мағрур боқди. Қўлидан тутмоқчи бўлган бурундор миршабни жеркиб берди.

— Тортинг қўлингизни!

Миршаб иккиланиброқ қўлини олди.

Бу орада бошдан-оёқ шалаббо бўлган Файбулла мерган ҳарсиллаб етиб келди.

— Нима гап? — деди. — Нега булар сизни тевараклаб туришибди? Раисни урган битта сиз эмас-ку. Мана бизам урганмиз. Семиз думбасига ўхшатиб тепган мен бўламан. Истасам, яна тепаман!

— Гражданин, фамилиянгииз? — деди ёшроқ миршаб ўта расмий оҳангда.

— Фамилиямни нима қиласан? — дея шанғиллади Файбулла мерган. — Эсон кўшчининг ули Файбулла мерган бўламан. Эшитганмисан? Эллик одим наридаги чумчўкнинг кўзидан ураман. Хўш, менга айт-чи, нимага ошнамни буйтиб тевараклаб турибсанлар? Буни эмас, анову туркинг курғур раисни қўлга олинглар. Уйинг куйгур бу кўса, бизни қишлоқдан ҳайдамоқчи. Жазирама чўлда ҳаммамизни ўлдирмоқчи.

Хукуматнинг одамисилар, у билан гаплашиб қўйинглар. Ошнамда эса гуноҳ йўк. Фашига тексанг, ит ҳам қопади-да, э?!.

— Эсониб, келиб яхши иш қилдингиз, — деди ўша миршаб мамнун қиёфада. — Қидириб юрмайдиган бўлдик. Қани, машинага чиқинг!

— Нега чиқарканман? — Файбулла мерган харсангга тумшуқ тираб турган наридаги машинага бир қараб қўйди. — Қаёққа обормоқчисан?

— Тегишли жойга.

— Тегишли жойингга ўзинг боравер.

— Ўжарлик қилманг, оқибати яхши бўлмайди.

— Қўрқитма кўп, нима қипманки, бунча осмондан келасан!?

— Сиз ва оғайнингиз шахс, қолаверса, раҳбар одамнинг жонига қасд қилишда айбланасиз.

— Ў-ў! — Файбулла мерган ажабланди. — Раис деганнинг нархи жуда баланд экан-ку, а? — У тумтайиб турган Сами раисга бошдан-оёқ кўз ташларкан, сўнг миршабга юзланиб деди: — Э, оғайни, сенга бир гап айтиб қўяй, яхши одам эмас бу. Раислигига ишонма буни. Отаси Бозор кўсаям бузғунчи одам эди. Ёмонлигидан бурноғи йили кўчки тагида қолиб ўлди. Ули эса отасидан баттар юртбузар чикди. Сен эса шунинг ёнини об ўтирибсан. Адаммас бу.

— Бунинг бизга ахамияти йўк, — деди ёшроқ миршаб энсаси қотиб. — Қани, машинага! Йўқса... — У камарида осиглик наган гилофини пайпаслаган бўлди. — Машинага деяпман!

— Хали отмоқчимисан? — Файбулла мерган оловланиб, кўксини очди. — Оти-ий, энағарди чирқиндиси! Ўзи отқич қидириб юрибман! От! Қани, кўрай-чи, қанақа отаркансан?!

Шу пайт узоқдан чўзиқ нола эшитилди.

— Ули-им!

Эрназар полвон жийдаси барларини хилпиратиб, қиялиқдан энаётган отасини кўрди. Чол қоқилиб-соқилиб келарди. Ялинади, деб ўйлади Эрназар полвон юраги сирқираб, оппоқ соқоли билан мана шуларга ялинади. Отаси ялинганини кўргандан кўра, ўлгани яхши эмасми! У ошиғич бир ҳолатда бурундор миршабнинг енгидан илкис тортди: — Э, обор оборадиган жойингга!

Чол қиялик этагига етиб улгурмай, улар машинага чиқдилар.

Йўлда Файбулла мерган кулди.

— Машинада бизни қамокқа опкетсин, деб йўлни кенгайтирган эканмиз-да, а, жўра?

Ўшанда Эрназар полвон икки кунга қолмай уйга қайтамиз, деб ўйлаганди. Қишлоқ аҳли қаттиқ туради, чўлга кўчмайди, деб умид қилганди.

Аммо орадан беш йил ўтиб, қишлоққа қайтаркан, бутунлай ўзга манзара устидан чикди. Қишлоқ дегандан асар йўқ, ўрнида қуруқ чалдеворлар қолган. Соё ёқалаб кетган боғ-роғлар хароб бўлган, ёнбағирликдаги тоқзорлар ҳам шу аҳволда. Қияликдаги ёнғоқзорнинг ярмини сел олиб кетган, ўрикзор эса чакалак-зорга айланганди. Теракзор кесилиб, ўрнидан унган ёш новдалар қуюқ ўрмон тусини олган бўлиб, жамики нарсага ёввойилик нуқси уриб қолганди. Кўрган кишининг юраги сиқиларди.

Эрназар полвон қишлоқнинг кўчирилганлиги ҳақидаги хабарни қамокдаёқ эшитган бўлса-да, бу қадар мускин манзарага дуч келаман, деб ўйламаганди. Муюлишдан ўта-ўта, тиззаларидан дармон кетиб, тош устига ўтириб қолди. Файбулла мерган унинг қаватига чўкди. Бу нимаси, деган маънода мисоли вафодор итдай, унинг кўзларига мўлтираб боқди.

Эрназар полвоннинг ранги гезариб, кесак тусини олди. Аламдан елкалари титраб, бўғзига ёнғоқдек нарса келиб тақалди. Хайтовур, кўз ёшларини тийишга ўзида куч топди.

— Файбулла, — деди энди тўшақдан турган оғир бемордек, хаста овозда, — Қишлоқни нима қип қўйишибди, қаранг!

Файбулла мерган омонат чўкишдан чордона қуришга ўтиб, жойлашиб ўтириб олди-да, Сами раиснинг етти пуштини қолдирмай сўкишга тутинди. Бу юмушни ўта ҳафсала билан адо этиб, бисотидаги бор сўкишу ҳақоратларни ишлатиб бўлгач, ҳолсизланиб, яна жўрасига боқди. Ундан навбатдаги пишангни кутди. Эрназар полвондан садо чиқавермагач, ғоят бегона ва қўрқинчли оҳангда деди:

— Жўра, сиз нима десангиз денг, мен Сами раисни ўлдираман!

Эрназар полвон тезда жавоб бера қолмади. Ғусса тўла кўзларини бир нуқтадан узмай, сукутда ўтираверди.

— Сув бошдан лойқаланган, — деди сўнг хирқираган овозда. — Сами раиснинг айби — амалидан кўрққани. Халқнинг юзига оёқ қўйгани...

— Шунинг учун ўлдираман-да!

— У энди узокда! — деди Эрназар полвон хаёлчан. — Бу ёгига энди қандай яшаймиз? Мана шундан гапиринг.

— Сиз нима десангиз шу-да, жўра.

Эрназар полвоннинг энсаси қотди.

— Мен жардан ташласам, сиз ҳам ўзингизни ташлайсизми?

— Ташлаб келаяпман-ку, жўра.

Эрназар полвон қизаринди. Йирик кафтини мангалйига ишқаб, хижолатомуз йўталди. Сўнг ўқлоқдек бармоқлари орасидан дўстига ўгринча қараб, унинг афтида ўзи кутган иддаони кўрмагач, кўнгли жойига тушди. Дўстдан ёлчиганман, деб ўйлади.

— Унда биз шу қишлоқда қайтадан томир отамиз! — деди қатъий йўсинда.

— Балли, — деди Файбулла мерган ўша бепарво оҳангда. — Сиз қайда, биз шу ерда. Дўстни ора йўлда ташлаб кетадиган номард йўқ. Лекин айтиб қўяй. Энди ким, куч, деб келса, шартта пешонасидан отиб ташлайман! Қамоғини кўрдим, Сибирида-нам кўрқмайман.

Эрназар полвон ўзи қурган кулбага қайтиб кирмади. Теварагини айланиб, метиндек мустаҳкам деворларига ғамгин-ғамгин термулди. Остонаси булганган, бу уй энди менга ҳаром, деб ўйлади. Файбулла мерган эса ирим-сирим қилиб ўтирмай, эски кулбасини наридан-бери тузатиб, ичига кириб олди.

Эрназар полвон ўша йили қир тумшугида янги иморат ташлади. Кейин қишлоқ-дошлари ўрнашган чўлга бориб, ота-онасини кўчириб келди. Куз ўртаси уни кутиб, қари қизга айланган қайлиғини тушириб олди.

Замон ўзгарганми, ё дўстларнинг омади чоптими, ҳарҳолда уларнинг бу ишига эътибор берувчи бўлмади. Жўралар қишлоққа чуқур томир ота бордилар. Орадан йиллар ўтиб эса, чўлдаги бошқа одамлар ҳам бирин-кетин кўчиб кела бошладилар. Чалдеворлар текисланиб, улар ўрнига янги иморатлар тушди. Ёлғиз унинг чалдевори-гина сўппайиб қолаверди. Ёмон кундан хотира деб, Эрназар полвон уни буздирмади. Кейинчалик сой иккига бўлиниб, чалдевор орол ўртасида қолиб кетди.

Қишлоқнинг деярли ярим аҳолиси қайтиб, қишлоқ қайтадан обод масканга айлангач, кунлардан бирида тўсатдан Сами раис пайдо бўлди. Аввалги виқорли савлатидан асар йўқ, ит мижиган суяқдай, ночор бир киёфада Эрназар полвоннинг пойига тиз чўкди.

— Кечиринг, — деди нигоҳини ердан узмай, — фақат, йўқ, деманг. Юртга қайтишга изн беринг.

Қишлоққа қайта асос солгани учунми ё полвонлик обрўйи туфайлими, ўзи билмаган ҳолда юрт кайвонисига айланиб қолган Эрназар полвон ичида қаттиқ ғижинса-да, Сами раисни газабига эп кўрмади. Шунингдек, кечеришни ҳам хаёлига келтирмади. Ғалати меҳмонга ҳайрон тикилиб турган болаларини бир имо билан нари ҳайдаб, ганимига юқоридан боқди. Аммо гап қотишга улгурмади. Супа четида куёшда тобланиб ўтирган энаси ўғли қаршида эгилиб турган сояни кўриб ажабланиркан, хира кўзларини пирпиратиб сўраб қолди.

— Турган ким, болам?

— Ҳеч ким, эна.

— Пойингда биров тургандай-ку, улим.

Сами раис йўрғалаб бориб, эна билан сўрашди.

— Бу менман, Самиман, момо, — деди.

— Сами деганинг ким?

— Эски раис.

Кампир шўрликнинг ранги ўчиб, титраб кетди.

— Вой, шўрим, яна чўлга ҳайдамоқчимисан?

— Йўқ, ўзим қишлоққа қайтмоқчиман.

— Қайт, қайт, болам, — деди кампир кўчмаслигидан ўзида йўқ суюниб. — Қайтгинг кептими, қайтавер. Узга юртда бош бўлгинча, ўз юртингда тош бўгин, деган машойихларимиз. Шунча улоғиб юрганларинг етар, қайтинглар энди.

— Улингиз, хўп, деса бўлди, қайтамыз момо, — Сами раис ялтоқланиб, кампирнинг қўлидан тутди. — Полвоннинг кечериши қийин бўлаяпти-да, момо.

— Қаматгансан-да, шунга қовоғи уюқ бунинг.

— Мен қаматмаганман, — деди Сами раис қалтираб, ўзини оқлай бошлади. Орада кимлар ва нималарнидир суқиб, кўзини ёшлади. Қаматган мен эмас, дея қасам устига қасам ича бошлагач, кампир чидаб туролмади.

— Ўтган ишга саловат, болам, — деди кексаларга хос хокисорлик билан. — Бари худодан. Гина кўзгаб, қўйинга тош соманглар. Худонинг қаҳри келади. Буйтиб юрмай, бола-чақангни кўчириб кел, улим.

— Эна, сиз аралашманг! — деди Эрназар полвон ғаши келиб. — Тек ўтиринг сиз! Нима қиласиз, эркакларни ишига аралашиб?

— Аралашманг деганинг нимаси? — Кампирнинг зардаси қайнаб, ҳассасига қўл чўзди. — Таёқ егинг келаяпти-ёв, сен баччани! Отангни кўзи очиклигида бундай

демасдинг, энди знани писанд қимайсан-да, а? Эна туғмаган сени, осмондан оёғингни шолпиллатиб ўзинг тушгансан-да, а?

Эрназар полвон энанинг жаврашларига ортиқ эътибор бермай, Сами раисга зимдан кўз солди. Унинг бу қадар ўзгариб кетганидан ажабланди. Тош қотган юрагининг бир чети сал юмшаб, кўнглида шафқат ҳисси уйғонгандай бўлди. Уни ўзига тенгситмай, келавермайсанми, дея қўл силтаб юборганини билмай қолди.

— Раҳмат, биродар! — Сами раис унга интилган жойида, тагин кампирга юзланди. — Улингиз кечирди, момо.

Эрназар полвон кампир билан гуруннга киришган Сами раиснинг абгор қиёфасига гижиниб боқаркан, йўлига, нима бўлди, деб сўраб кўйди. Аммо Сами раис худди шуни кутиб турган экан, дарров шикоятга туша қолди: «Соғлиқни бой берганмиз, полвон, — деди ўпкаси тўлиб. — Нафас сикади. Қориндаям нимадир бор. Дўхтирлар тоғ хавоси шифо бўлади дейишяпти. Шу боис... Чўл бизга тўғри келмади. Урта ерда оёқни майиб кип олдик. Ўзимизни аямай меҳнат қилсак-да, зиғирча қадр топмадик. Раисликдан туширишгач, оддий бригадирликкаям қўйишмади. Кунимиз кетмонга қолди. Меҳнат ишдан чиқарди мени, меҳнат...»

Уларнинг охирги тузук-куруқ суҳбати шу бўлган. Шундан кейин Эрназар полвон, айрим ҳодисаларни назарга олмаганда, уни яқинига йўлатмаган. Салом-алиқдан ортигини раво кўрмаган. Оқибатда, Сами чўлоқнинг кўнглида алам димланиб, Эрназар полвонга мудом кек сақлаб келди.

Бугун эса у илк бор тантана қилди. Эрназар полвоннинг нозик жойидан чангаллаб, иршанглаб-иршанглаб кулди. Сур афтига қон тепчиб, кўзлари ўлжа кўрган мов мушукнинг кўзларидек чакнади. Хўш, энди ҳолинг қалай, деган йўсинда унинг кўзларига суллоҳланиб-суллоҳланиб боқди.

Эрназар полвоннинг бемақсад тентиётган нигоҳи уни кўрмоқ истади. Сами чўлоқни ҳовлиси юзидан топди. У энгашганча қозиқ йўниб ўтирарди.

— Бу алдамайди, — деди Эрназар полвон ўзича сўзланиб. — Юрагида кеки бор одамнинг ўтирик сўзлаши қийин. Бунақалар чинини айтиб, хузур қилади. Ўлсанг, кўзларини тупуклаб ўтирмайди бу...

Унинг кўзлари алам ва ғуссага тўлиб, улкан боши беихтиёр кўксига осилиб тушди.

* * *

Борай, суяқларини майдалайман, деган одам мана энди ўғли қаршисида гўё ўзи гуноҳкордай, ўйга чўмиб ўтирибди. Гапни нимадан ва қай йўсинда бошлашни билмай, ўқтин-ўқтин гувранмоқда.

Эрназар полвон бу учрашувга пухта ҳозирлик кўрган. Ўғлини атай ҳовлиси юқорисидаги арчазорга бошлаб чиққанди. Уртадаги гап-сўзлардан бошқаларнинг воқиф бўлишини истамаганди. Унинг назарида, ўғли шу қадар шармандали, шу қадар гуноҳ ишга қўл ургандики, уятдан қуёш қорайиб, арчазор ёниб кул бўлиши лозим эди. Тоғлар эса қалдираб, тошлар кулаши керакдек эди. Аммо буни қараңки, ҳеч нарса юз бермади — на қуёш қорайди, на арчазор ёнди. Тоғлар ўша-ўша сукутда, сарин ел юзни сийпалайди, худди калака қилаётгандек ҳув пастликда қушлар тиним билмай чуғурлашади. Ора-сира узоқдан какликнинг овози эшитилиб қолади. Кўкдаги ўлак-саҳўр калхатнинг сояси арчазор бўйлаб сирғалади. Негадир у кетай демас, ғашга тегиб айлангани-айланган эди.

Эрназар полвон ҳар қараганда, юзида синиқ табассум қотган Ўсар ичидан зил кетиб ўтирарди. Отасини бу ҳолатда биринчи бор кўраётган эди. Одатда отанинг гапи пичоқ дамидай ўткир — ўйидагини шартта айтарди-қўярди. Ортиқча эзмалик, паришонхотирлик унга бутунлай ёт эди. Айни пайтда қошлари чимрилган, юзидан қон қочган эса-да, нимадандир қаттиқ истиҳолада эди. Отанинг хаёлидан кечаётган ўйдан Ўсар бохабар эса-да, бу тахлит холи суҳбатга чорлашидан қаттиқ безовта эди. Нега деганда, ота ўғилларини камдан-кам ҳоллардагина бу хилда суҳбатга чорлар ва бунинг оқибати ҳеч қачон яхши бўлмасди.

Ота сукутга чўмгани сайин, Ўсарнинг жини қуришмоқда эди. Отасига ер тагидан ўшшайиб боқаркан, шу дамгача юрагига қўрқув солиб келган бўйсунуш ҳисси шунчаки фарзандлик ҳурмати эканини, кўпинча бу икки туйғу — ҳурмат ва бўйсунуш юракда омۇхта яшашлигини фавқулодда сезиб қолди. У отага дадил боқмоқ ўйида қаддини ростларкан, негадир диққатини унинг бакувват билаклари, томирлари бўртиб чиққан каттақон панжалари тортди-да, эсига яқинда отасининг кўлида типирчилаб жон берган қора буқа тушди. Ота ўшанда жониворни осонгина йиқитиб, бўғзига пичоқ тортиб юборган эди. Шундан сўнг, агар отаси истаса, уни мудом қўрқув чангалида тутиб туришга қодирлигини қайта идрок этаркан, ночорлиги алам қилиб, қовоғи тўрвадай осилиб кетди. Гапиринг, нима дейсиз, деган маънода зардали қараш қилди.

Бироқ сўзлаш Эрناзар полвон учун осон эмасди. Гап, охир-оқибат, аёвсиз камчиланиш билан якунланишини сезгани сари юраги сирқираб, ўзини беҳузур этмоқда эди. Ақл чиғириғи айлангани сайин, ўғлини оқлашга қодир бирон-бир илинж йўқлиғи тобора равшанлашиб, газаб ва нафратдан афти қорайиб, униқиб бормоқда эди. Боз устига, жувоннинг жонсарак боқишларини кўз ўнгидан қуволмай, баттар хуноби ошмоқда эди. У хаёлини чалғитиш учун ўғлининг елкаси оша қаршига, арчазорга, сўнг каттакон харсангтошга термулди. Жувоннинг гуноҳқорона сиймоси харсанг қатидан силқиб чиққандай туюлди. Кўзларини чирт юмиб, бошини ўнгга бурди. Кўз очиб, тик қояни кўрди. Қоя бети инсон чеҳрасига ўхшаб кетишини энди пайқаётгандек, унга диққат билан тикилди. Қоя юзида нам кўрди. Тунда кўнган қалин шудринг қуёш тиғида эриб, қоя бети бўйлаб пастга сизмоқда эди.

Эрназар полвон бу хил ҳолатни тоғда кўп кузатган бўлса-да, бу сафар айрича эътибор берди. Шу тобда қаршисида ўғли эмас, Файбулла чол ўтирганда, тўсатдан миясига келган фикрни яширмаган, қаранг, қоя йиғлаяпти, деган бўларди. Шу биргина иборада унинг айна пайтдаги руҳий аҳволи тўла акс этиб турарди. Аммо бу кечинмани ҳар кимга ҳам эътироф этиб бўлмас, бунинг учун синалган дўст — Файбулла чол керак эди. Файбулла чол дўстини тез тушунибгина қолмай, шунга яраша жавоб ҳам топа биларди.

У қояга хаёлчан термулиб тураркан, салдан сўнг унинг тархида жувоннинг ғамнок қиёфасини кўрди. Бу мунис сиймо нафратдан кўра, шафқатга кўпроқ муҳтождек эди. Эрназар полвон ижирғаниб, юзини тескари ўгирди. Бироқ таъқибдан қочиб қутулмоқ қийин эди. У фикрини ташқи ўйдан муҳофаза этмоқчидай, кенг пешонасини чангаллади. Лекин хаёл деганлари тизгинсиз — на андишани биларди, на тўсиқни. Истамаганинг сайин ёпириқлиб келаверади.

Кеча у Сами чўлоқнинг гапига ишониб-ишонмай, масаланинг тагига тўла-тўқис етмоқ ўйида туман марказига тушганди. Бозор биқинидаги емакхона остонасига қадам кўйганида, кун қиёмига яқинлашганди. Емакхонада одам сийрак, у чекка бир жойни танлаб ўтирди-да, чой қақирди. Чой баҳона секин кузатмоққа тушди.

Эрназар полвон бу ерда ёлғиз бир жувонни учратаман, деб ўйлаганди. Емакхонада икки йигитдан бўлак уч аёл ҳам хизматда эди. Унинг тажрибакор нигоҳи очиқ айвон бурчагида идиш-товоқ юваётган аёлни тезда ҳисобдан чиқарди. Биларди, ўғли бундай аёлга қиё боқмайди. Аммо столларни тозалаб юрган дуркун жувон билан ичкарида хамир чўзаётган оқсарикдан келган аёлдан қайси бири ўғлининг дидига ўтиришганини билолмай боши қотди. Ҳар иккисидан ҳам эркак кишининг диққатини тортишга қодир нимадир бор эди.

У емакхонага кўп кирган бўлса-да, аёлларга сира эътибор бермаганди. Ори келиб Сами чўлоқдан ҳам тузук сўраб-суриштирмаган, ўғлига эса бу ҳақда чурқ этмаган. Барини ўзи секин билиб олиб, сўнг шунга қараб иш тутмоқчи эди.

У аёлларни зимдан кузатишда давом этиб, бир чойнак чойни бўшатаркан, охири бу ўтиришда бир иш чиқаролмаслигига кўзи етгач, тавакқал қилиб, стол устини тозалаб юрган жувонни ёнига имлади.

Жувон ошиқмай келаркан, стол устига тезгина кўз югуртириб тозалигига қаноат ҳосил этгач, нима дейсиз, деган йўсинда унга боқди.

— Ўтир, қизим, — деди полвон.

Жувон ажабсиниб, курсилардан бирига омонатгина чўқаркан, хўш, дегандай қаради. Эрназар полвон унга чой қуйиб узатди. Аёл бош чайқади.

— Шеф уришади, — деди сўнг ошхона томонга тезгина қараб олиб.

— Қизим, — деди Эрназар полвон унинг тикмачоқдек униққанлариға киши билмас кўз солиб. — Ўсарвойни қидириб юрибман. Танимайсанми?

Жувон унга савол аломати билан қараркан, елка қисди.

— Нима, танимайсанми? — Эрназар полвоннинг кўзлари айёрона қисилди. — Баланд бўйли, чиройли йигит. Мўйлавиям бор. Юзи оқовадан кеган.

Жувоннинг пуштиранг чеҳраси бирдан ёришди.

— И-ҳа, Алиқни айтаяписизми?

— Қанақа Алиқ? — Эрназар полвоннинг энсаси қотди. — Ўсарни сўраяпман мен.

— Биз уни Алиқ деймиз, — жувон ўрнидан турмоққа чоғланди. — Мавжини таниши у. Қаердалигини фақат у биларди. Сўраб келайми?

Эрназар полвон, ўтир, дея имо қиларкан:

— Мавжинг ким? — деб сўради.

Жувон хамир чўзаётган аёлга ишора қиларкан, турмоқ илинжида чойнакка қўл чўзди.

— Чой дамлаб келайми?

Эрназар полвон йўғон бармоқлари билан чойнак бурнидан тутаркан, кенг деразадан баралла кўриниб турган оқсарик жувонга зимдан тикилди.

— Уларнинг ўрталарида не гап бор?

— Кимнинг?

- Ановуларнинг. Отини нима дединг? Ҳа, Алик билан манову аёлнинг?
- Юришади шекилли, — жувон истамайгина жавоб қайтарди.
- Ўйнаш тутган де! — Эрناзар полвоннинг овози қалтираб кетди. — Тушунарли. Жувон унга ҳадикланиб боқаркан, чақирайми, деди аста.
- Чақир!

Эрназар полвон ичкаридаги жувонга ер остидан боқаркан, ўглини янди: «Ярамас, отиниям ўзгартириб опти. Биров танимасин деган-да».

Мавжи дегани сал фурсат оралатиб, унга рўбарў бўлди.

— Чақиртирдингизми, амаки?

Эрназар полвон унга бошдан-оёқ разм соларкан, беихтиёр унга курси сурди. Лекин жувон ўтирмади. Отага қизиқсиниб қараб тураверди. У кўхликкина, боқишлари анча дадил эди. Ундаги бу дадиллик озгина ҳаё билан қоришиқ бўлиб, жилмайганда кишини мафтун этувчи жозиба касб этарди. Полвон бунини дарров билди ва баттар зардаси қайнади.

— Ўсарни танийсанми? — деб сўради дабдурустан.

Мавжи бош ирғади-да, қизиқсиниб тикилиб тураверди.

— Нима эди? — деди сўнг.

— Ораларингда нима гап бор?

— Тушунмадим? — жувон ажабланди.

— Сенга ким бўлади у ўзи?

— Ҳеч ким.

— Нега унда атрофингда ўралашиб юрибди?

— Бунини у кишидан сўранг, — Мавжининг чеҳраси оқаринқиради. — Кечирасиз, ўзингиз ким бўласиз?

— Ўша ярамас боланинг отаси бўламан.

— Нима истайсиз мендан?

— Ораларингда нима гап бор, шуни билмоқчиман.

Мавжи кўзларини пастга олди. Еноқлари аввал қизариб, сўнг оқарди. Кейин кўз қирида зардали қараш қилиб, нима ишингиз бор, деган маънода бошини бир ён бурди. Чуқур хўрсинди. Хўрсинганда бўлиқ кўкси бир кўтарилиб тушди. Сўнг кетмоқ ўйида ортига ўгириларкан, отанинг вазоҳатидан чўчиб, бу аҳдидан қайтди. Кўзларига жонсараклик ииниб, қийнаманг мени, дегандай отага илтижоли боқди.

Аёлнинг ҳаракатию ҳолатидан ўзи кўрқиб кетган ҳодиса юз берганини англаб етган Эрназар полвоннинг жони халқумига келди. Демак, ўгли аллақачон бузуқлик кўчасига киришга улгурибди. Бу ўй миясига урилиши билан ўнг қўли беихтиёр белбоғига қистириғли қамчисига чўзилди. Лекин кимни уради? Манову ожизаними? Нимасини уради бунинг?

Эрназар полвон ҳаромдан моховдан ҳазар қилгандай жирканарди. Эркак ва аёл ўртасидаги муносабатни фақат никоҳ орқалигина кўрарди. Шу боис, эндиги гапи шу йўсинда бўлди.

— Кўнгилларинг бир-бирингга султ кетган экан, ҳалоллаб қимайсанларми шу ишни. Итга ўхшаб илиқиб юришларинг нимаси?

Жувон синиқ кулимсираркан, жуда содда экансиз-ку, амаки, деган маънода кўз қирида бир қараб қўйди-да, сўнг, мен бораёй, дея секин изига бурилиб кетди.

Эрназар полвон ортиқ сўз қотишга ботинмади. Ваҳоланки, бунга ҳожат ҳам қолмаган, бор ҳақиқатни билиб олган эди.

У шу дамгача стол ортини тўлдириб, одатига хос, керилиб ўтирарди. Жувон кетгач, бирдан шалвираб тушди. Кўксини столга ташлаб, аста тевааракка кўз солди. Хаёлида, ҳамма уни кузатиб ўтиргандек эди. Йўқ, хўрандалар ўзлари билан овора, у билан бировнинг иши йўқ эди. Шунга қарамай, бу ерда ортиқ қолишдан истиҳола қилди. Емакхонадан мағлуб бўлган полвондек, елкалари чўкиб чиқди. Бозор майдонини ҳам шу ҳолатда босиб ўтди. Оёқлари чалишиб, оти ёнига ошиқди. Шаҳарни тарк этсагина бу шармандалиқдан қочиб кутуладигандек, отини қичаб ҳайдади. Шаҳар кўчаларидан одамларни хуркитиб, юракларига ваҳима солиб ўтди.

* * *

— Нима демоқчи эдингиз, ота?

Бу гапдан Эрназар полвон бир қалқиб тушди. Панжалари орасидан ўғлига ўқрайиб боқаркан, унинг юзидан тажаниқлик ифодасини кўриб, қаҳри жунбушга келди: «Тавба, ҳам фарлик, ҳам пешгирлик экан-да!» Бу ўй отанинг кўнглидаги ададсиз андишани қувди. Кафтини юзидан ола-ола, кеча емакхонада жувонга гапиргандек, бамайлихотир деди:

— Шаҳарда нима балчиқ босиб юрибсан?

Бу савол оғзидан осонгина сирғалиб чиққан эса-да, мавзунинг жирканчилиги барибир Эрназар полвоннинг тишини қамаштириб юборди. Шу ёшида тилга ўта дағал

туолмиш масалада гап суришмоқликни оғир қисматдек билиб, шу кунга ичида лаънатлар ўқиди. У ўз фарзандидан қаттиқ ирганмоқда эди. Азбаройи ирганганидан оғир гавдасини сал ортга ташлаганини ҳам сезмади. Аммо бу ҳол юқоридаги саволни қайталашга ҳалақит бермади. Бунга жавобан ўғли елка қисди.

— Нимани назарда тутаяпсиз, тушунмаяпман ота?

— Кимга илакишиб юрибсан деяпман? — Ота бу гапни оғзига бехос тушиб қолган ножоиз нарсани туфлагандай қилиб айтди.

Ўсар меровсираётган эса-да, отанинг емакхонага қилган ташрифидан кечаёқ хабар топган, жувон бор воқеани унга айтиб берганди. Шунга қарамай, у талмовсирашда давом этди.

— Кўзимга кара, бола! — Эрназар полвон кўлидаги қамчини ўнғай тутиб, ўғлига қаттиқ тикилди. — Етти десам ўтирик бўлар, лекин олти пуштимни яхши биламан. Аждодимиздан ҳеч ҳаромхўр чиқмаган. Бари диёнатни маҳкам тутган. Сен қаердан бунақа чиқиб қолдинг? Қайси шайтон йўлдан урди сени? Айт, ўша шайтоннинг киндигига пичоқ тикиб, бўғзига айтириб ташлай!

У калтироғини босиш учун бир зумга гапдан тўхтади. Терчиган манглайини кафти билан сидириб, ғоят таассуф билан яна гап бошлади.

— Энди сендан қандай зурриёт туғилади, буни фақат Худо билади. Ўзинг бўса, туғилмаганинг минг марта афзал эди...

Ўсар бош эгиб, ўтирган бўлса-да, ўзини мутлақо беайб сезарди. Шу боис, қон тўғрисидаги гапдан энсаси қотди. Томоқ кириб, ўзининг норозилигини билдирган бўлди. Ўзининг қилмишига у бутунлай ўзга муносабатда эди. Бу қилиғини кўнгил хоҳиши, янада аниқроғи, йигитчилик деб биларди. Отасининг тутатишидан кулгуси қистади. Азалдан у отасини эскирган-тускиган, ҳаётдан ниҳоятда орқада қолиб кетган одам ҳисобларди. Шунингдек, у акалари ҳақида ҳам шу фикрда эди. Акалари ҳам оталари каби жуда покдомон эдилар. Лекин ҳаётда диёнату покликдан ташқари «лаззат» деб аталмиш тушунчалар ҳам бор-ку. Бу борада акалари билан кўп тортишар ва ҳар сафар уларга нисбатан кучли ачиниш ҳиссини туярди.

У ҳозир ҳам отасига ичи ачишиб қаради. Ота ўғил билган ишқий лаззатлардан бебаҳра яшаб келди. Кураш дея, улоқ дея, бола-чақа ташвишида умр ўтказди. Яхшиям, отаси фақат бирини билади, агар бошқа ишқий саргузаштларидан бохабар бўлса борми, ҳеч ўйлаб турмай тиккалай сўярди.

Ўсар шуларни хаёлидан кечираркан, беихтиёр юзига табассум қалқиди. Бундан отанинг ғазаби янада тошди.

— Нимага иршаясан?

Ўсар қовун туширганини пайқаб, ерга боқди.

— Ув-в, қизбет, сендан сўраяпман?

«Қизбет» деган сўздан Ўсарнинг ҳамиша елкаси тиришарди. Ҳозир эса бирдан тутатиб кетди.

— Етар! — деди кўзлари чақчайиб. — Индамаган сайин...

Оббо, отага жеркилди. Оиладаги азалий таомил яқсон этилиб, падарга гап қайтарилди. Бундан Эрназар полвон бир муддат довдираб қолди. Сўнг илкис олға эгилиб, ўғлининг елкасига аччиқ қамчи тортди.

Ўсар сакраб ўрnidан турди. Елкасини сийпалаб, отага ғазабкор тикилди. Кўркам юзи сурланиб, кўзларига қон қуйилди.

— Нимаси бу, ёш боламидим, мен сизга!

— Утир! — Эрназар полвон қамчи учи билан жой кўрсатди. — Утир деяпман!

Ўсар яғринини сийпалай-сийпалай, ноилож чўқди. Отасининг яна тушириб қолишидан ҳайиқиб, бу гал сал олислаб ўтирди.

— Мен сени ҳалол луқма бериб боққанман, ярамас! — Эрназар полвон ички бир ёзғириш билан койинишга тушди. — Қайси гўрдан бу қадар ҳаромхўр чиқдинг?! Ё итмисан?! Ҳатто ит ҳам дуч келган нарсани оғзига олавермайди. Нима, итдан ҳам харобмисан, аҳмоқ!

У тутатиб сўқинаркан, бирдан ҳушёр тортди. Бу қилиғи билан шаллақи хотинларга ўхшаб кетаётганини сезди. Ахир у ўғли йўл қўйган гуноҳи учунгина эмас, тоза палагига чанг кўнгани туфайли азоб чекмоқда-ку. Энди йигитни хоҳ ур, хоҳ сўқ — ҳеч нарсани ўзгартириб бўлмайди.

Эрназар полвон жаврашдан тийилиб, сукутга ботаркан, оёғини қисган қопқон билан олишавериб, ҳолдан тойган йиртқичдай, ноҷор жавдираб ўтирган ўғлига зимдан боққан жойида, бирдан кўнглида илинж пайдо бўлди: «Буниям ўз билгани бордир. Балки аёлни чинданам суяр бу? Унга яхши ниятда ёндошиб, мазлумага қора бўлмоқни истагандир. Ана Аҳмад полвон, ожизанинг эзилишига чидаёлмайман деб, Маҳмуд бангининг қизини ўз никоҳига олди-ку. Хотиним нима деркин деб турмади. Бу болаям ўзича жувонмардликни хоҳлагандир. Ахир мардлик одамнинг тишида эмас, ичида бўлади-ку. Қани, ичини бир суриштирайчи буни. Анову жувоннинг ҳам ройиши ёмон эмасдай эди бунга».

Эрназар полвон шу умидда Ўсарни бошдан-оёқ синчков кузатаркан, энди ўртадан нозик бир парда кўтарилиши лозимлигини англади. Бундан бадани титраб, кўзларини бир зумга пастга олди.

У не чоғли ҳақри қаттиқ ва сўзи ўткир бўлмасин, ўғиллари билан аёллар ҳақида гаплашмоқни жини севмасди. Бу борада жуда қаттиқ истиҳола қиларди. Яна бир феъли, аёл зотини менсимаса-да, муносабатда уларни улуғларди. Аёл номини булғаб сўзлайдиганларнигина эмас, фосиқ нигоҳ эгаларини ҳам ёмон кўрарди. Йўлда бирор аёлга дуч келиб қолса, у хоҳ таниш, хоҳ нотаниш бўлсин, кўз солмас, саломига алиқни бошини терс ўгирган ҳолда оларди.

Кўклам ўртаси кунботишдан тентак шамол кўзгалган кезлари, айниқса, у нокулай аҳволга тушиб қоларди. Бу шамол ўз номи билан тентак — хотинларнинг либосини тортқилаб, баданига чиппа ёпиштирарди-да, қоматини бор ҳолича кўз-кўз этмоққа тушарди. Бундай вақтда Эрназар полвон ҳовли юзида туrolмас — ё меҳмонхонага биқинар, ё отланиб тоққа чиқиб кетарди. Бир гап билан айтганда, кўз зинокор, кўнгили эса ундан баттар —гуноҳдан Оллоҳнинг ўзи асрасин, дейдиган кишилар тоифасидан эди. Шунинг-чун ҳам емакхонада учратган жувон ҳақида хануз ёмон хаёлга бормаслик-ка тиришар, миясига келган нохуш ўйларни имкони етганча нари қувларкан, бу ишда яққаш ўғлини айбламоқда эди. Унинг зиного мойиллиги ғазабини кўзитмоқда эди. Ғунажин кўзини сузмаса, буқа ипини узармиди, деган ақидага қарама-қарши, ғунажиннинг кўзини сузмоққа мажбур этган саёқ «буқа»дан нафратланмоқда эди. Бу ишда ҳамиша биринчи навбатда эркакларни айбларди: «Мана менга ҳеч ким кўзини сузмайди, — деб ўйларди ўз-ўзидан мамнун бўлиб. — Сузган тақдирдаям Худо берган диёнатни маҳкам тутиб кам бўлмадик. Қизарган этакка кўз солаверсак, одам бўлиб қаерга борардик? Итдан нима фарқимиз қоларди?..» Албатта, бу масаланинг биринчи томони, иккинчи томони ундан кўра дахшатлироқ эди. Эрназар полвоннинг фикрича, беҳаё эркакнинг насли айниб, ёмон зурриёд юзага келармиш. Насл айнидимми, тамом — эркак ва аёлдан иймон, тамиз қочармиш. Ва оқибатда, дунё телбаланиб, ер силкинармиш, дарё тошиб, тоғу тошни сув босармиш. Бу хил қараш унга отаси Омон полвондан оққан бўлиб, эътиқод даражасига айланганди. Омон полвон оппоқ соқолини силаб, бу дунёнинг ёлғонлиги-ю, у дунёнинг ҳақлиги хусусида кўп сўзларкан, бу дунёси бир синов, баҳонгни у ёқда оласан, дерди. Мана шу боис, Эрназар полвон иймонини бут сақлашга уриниб, ҳаром туюлган нарсани остонасига яқин йўлатмай келди. Аммо аяган кўзга чўп тушар, деганларидек, мана ўғилларидан бири фосиқ чиқиб турибди. Агар ростданам шундай бўлса, бу ёғини Худо урибди.

У қарама-қарши ўйларини базўр жиловлаб, аста бошини кўтарди. Ота ўртада мавжуд нозик пардани бир ён суриб, ўғлига илинж билан тикилди. Умид сароб бўлиб чиқишидан ҳайиқиб, ботинмайроқ деди:

— Ўша аёлда кўнглинг бор экан, буйтиб яшириб юрмай, Аҳмад полвондай эл-юртга билдириб, ҳалоллаб олмайсанми? Агар келин томондан хавотиринг бўса, мана мен бор. Гаплашаман, тушунтираман. Хўш, нега индамайсан, ҳалоллаш ниятинг борми ўзи?

Бахтга қарши, Ўсар бош чайқади.

Эрназар полвон оғир гувранди. Миясида кўзгалган оғриқ титроққа айланиб, кўллари томон силжиди. У бир амаллаб ўзини босаркан, ўртага адоватнинг залворли харсанги гурсиллаб тушганини ҳис этди. Бу энди яхшиликдан дарак бермас, «харсанг» зарби билан кўтарилган «чанг» ғазаб ва нафрат зарраларидан ташкил топган бўлиб, отанинг шуурини фалажлаб, идрок этишга изн бермас, қамчинга қаноат этмай, қўли беихтиёр ёнида ётган калладай тош томонга чўзиларкан, аммо минг қилсаям фарзанд, сўнгги дақиқада у силкиниб яна ўзига келди. Ўғлини ўзининг тийиқсиз ғазабидан қутқармоққа тиришиди. Ич-ичидан туғилган қатъий ҳукмга нисбатан айтиладиган жавобдан ўғлининг тақдири ҳал бўладигандек, ҳалоллайсан энди, деди.

Ўсар, қизиқмисиз, ота, деган йўсинда, ўшшайди.

— Кимлардир искаб кетганни-я, — деди кейин.

Қизиқ, ота бу гапдан шалвираб тушди. Ўзи кутганча қутуриб кетмади. Демак, ўғли бўзгигача балчиққа ботибди. Зоти бетайин итдай, нажасдан ҳазар қилмайдиган бўлибди. Ит-ку майли, лекин буни нима қилиш керак? Қамчилашдан энди фойда йўқ. Калтак баданнигина эзади, руҳ эса ўзгаришсиз қолаверади. Уни ўзгартириш бандасининг ўзига боғлиқ. Қачонки, имони бут бўлсагина. Қаршисида бош эгиб ўтирган манову маълунда бу нарсдан асар ҳам сезилмаяпти.

Эрназар полвон ўзини ожиз ҳис қилди. Минг бир йил дард чеккан одамдай қуйидаги сўзларни базўр гўлдирай олди:

— Кимлардир искаб кетганга нега сен оғиз солиб юрибсан, ҳаромхўр?!

Ўсар тош асридан қолган осори-атиқага тикилгандай, отани зимдан кузатаркан, унинг бу қадар изтироб чекишидан бошда таажжубланди, сўнг кулгуси қистади. Ҳартугул, башарасига қалқиган эрмакловчи табассумни ўз вақтида

тийишга улгурди. Ҳозир ҳар қандай ваз ортиқча, бу борада отасига ҳеч нарсани англитиб бўлмайди. Қилмиши ўзи учун арзимас нарса эса-да, ота учун нақ фожианинг ўзи эди. Энди қандай қилиб бўлса-да, вазиятни юмшатмоқ лозим эди.

— Ота, — деди у қилмишидан бағоят азоб чекаётгандек, бир оҳангда. — Бир адашдик-да, энди бу ҳол ҳеч такрорланмайди. Сўз бераман сизга.

Эрназар полвон бу гапга зигирча ишонмади. У шармсизликни тузалмас дард деб билар ва бунга бир неча бор гувоҳ бўлганди. Ўшандай воқеаларнинг бирини бетон заводига бошидан кечирганди. Оғайнилар бу ерда маҳбуслик муддатининг сўнгги йилларини ўташаётган эдилар. Завод жамоасининг ярмини, маҳбуслардан ташқари, фуқаролар ташкил этарди. Улар орасида малла сочли кўҳликкина кранчи жувон ҳам бор эди. Шўрлик аёл крандан пастга тушди дегунча икки-уч суллоҳ ва шилқим эркаклар оғушида қоларди. Айниқса, Толя деган даванг бир йигит жуда тегажоқ эди. Жувонни чирқиратиб, эзгилашдан ҳузур қиларди.

Эрназар полвон бу ҳолга тоқат қилолмай, қўлидан келганча аёлни ҳимоя қилишга уринарди. Ана шундай уринишлардан бирида Толя билан гапи чап тушиб қолди. Толя унинг эътирозларини ишшайиб тингларкан, темирчининг босқонидай кенг кўксини тўлдириб нафас олди-да, кўз сузилади, қўл чўзилади, дея қисқа жавоб қилди. Шу гапдан сўнг Эрназар полвон, қаватида ҳаммисагидек, Файбулла мерган, ўзича аёлни «суд» қилмоқчи бўлди. Аёл унинг аччиқ-тизиқ гапларини кулимсираб тингларкан, ачинаяпсанми, деди. Эрназар полвон бош ирғади. Файбулла мерган эса одатига хос гапнинг лўндасини айтди-қўйди; «Фунажиндай кўринган буқага кўз сузавермай, биттасини танладе-е, энағар. Ҳамма ерни наҳс бостириб юбординг-ку!» Жувон унга лоқал эътибор беришни лозим кўрмай, Эрназар полвонга ғамзали боқиб деди: «Унда ҳимоя қил. Нега турибсан оғзингни очиб».

Эрназар полвон аёлни ҳимоя қилди. Эртаси уни Толянинг чангалидан юлқиб оларкан, йигитнинг бошлаб суробини тўғрилаб қўйди. Аммо Толя деганлари гавда жихатдан зўр бўлса-да, амалда бошқача экан, бошликларга шикоят қилди. Оқибатда, Эрназар полвоннинг муддатига яна муддат қўшилди. Муштлашув пайтида ёнида темир тутиб, ҳар эҳтимолга қарши, ҳамлага шайланиб турган Файбулла мерган ҳам бу насибадан бебахра қолмади.

Эрназар полвон маҳбуслик муддати яна бир оз чўзилганидан кўпда куйинмади. Бир заифанинг шаънини ҳимоя қила олганидан ўзича сархуш эди. Аммо бу сархушлик орадан уч кун ўтмай нафрат билан алмашинди. Тунги сменада у аёлни Толянинг оғушида кўрди. Бетон тахламлари орасида уларни жуда хунук иш билан андармон ҳолатда учратди. Бошда у шамдай қотди. Сўнг беихтиёр қўлига темир бўлагини олди-да, изтироб оғушида қаққайганча туриб қолди. Бу орада Толя унга пешвоз юрди. Пешона терларини камзули этаклари билан сурта-сурта мамнун ва масрур бир қиёфада ёнидан илжайиб ўтиб кетди. Қўлидаги темир бўлаги ерга жаранглаб тушгандан кейингина Эрназар полвон ўзига келди. Энгил-бошини шоша-пиша тузатаётган аёлга аста яқинлашди: «Агар яна қорангни кўрсам, ўлдираман!» Аёл кўрқув тўла кўзларини унга тикаркан, ҳазиллашмаётганини англади.

Орадан икки йил ўтгач, улар тагин учрашдилар. Озодликка чиққан куни икки оғайни кўчадан бахтиёр кетиб борардилар. Бир вақт Файбулла мерган, и, қара, деб қолди. У бошини кўтариб, қаршисида аёлни кўрди. Жувон қаватида икки боласи, рангпар эри билан қўлиқлашиб келарди. Уни кўриб, аёлнинг ранги сал оқарса-да, ўзини сезмаганга олди. Қурмағур гўзал эди, фаранги атир хидини бурксатиб ёнларидан ўтди-кетди.

Эрназар полвон уни кўз қирида кузатиб қоларкан, юраги ториғиб, мусаффо осмонга боқди. Осмон тиниқ ва фусункор эди. Нигоҳини куйига олди. Одамлар, турли қиёфалар, шаҳар шовқини... У яна кўкка тикилди. Шу тикилганча нидо қилди: «Кетдик, ошна! Тоғу тошларга кетдик!»

Ўшанда кўнгли оройишини тоғлардан истаб, қишлоғига ошиққанди. Тоғлар зада юрагини овутибгина қолмай, гавжум ҳаётнинг гавжум қусурларидан фориғлаган, ўтган кунлар ёди эса бамисоли суварақдай хотирасининг чекка-чекка қавақларига яширинганди. У энди тинч эди, гўё ҳаётида нохуш йиллар ва кунлар бўлиб ўтмагандек, ўта осойишта эди. Кўҳна ўйлар ортиқ уни безовта этмас, одамзодга хос иллатлар теваарагини қуршаган мана шу тоғу тошларга ҳеч қачон доримайдигандек жуда хотиржам эди. Аммо, мана, фавқулодда билдики, ўша иллатлардан бири тоғ ҳавосини бузмоққа киришибди. Бу нарса ўзининг пушти-камаридан бўлган фарзанди тимсолида нақ қошида манаман деб турибди.

Эрназар полвон зилдай оғир нигоҳини тевааракка солди. Назарида, тоғлар ўзининг кўнглидек ғариб ва мискин эди. Тўғрига боқди. Қаршисида бош эгиб ўтирган ўгли кўзига чиркин, ўта чиркин кўриниб, нафаси бўғилди. У ўзидан дарак бериб, аста санчимоққа тушган юраги устини сийпаламоқ бўлиб, яланг тўшига қўл юбораркан, ўнг ёнида шарпа илғади. Аста ўша томонга ўгирилди. «Йиғлоқи» қоя биқинидан куйига

энган сўқмоқ бошида Кўктойни кўрди. Кўктой дардманд жониворларга хос сусткашлик билан ҳаракатланар экан, уларни кўриб чўнқайди. Салдан сўнг итнинг қаватида Сардор пайдо бўлди. Бола бобоси билан амакисини овлоқда кўриб ажабланиб турмади. Қайтамга қувониб, сўқмоқдан пастга эна бошлади. Ит унга эргашди.

Ўсар хиянининг ташрифи жонига ора киргани ва шунга қарамай, ҳали гап тугамаганини сезди. У, мен борай, деган маънода ўрнидан ярим кўзгалиб, отасига қаради. Ота индамагач, оёққа қалқиди-да, қоя томон юрди.

Ота ўйга чўмганича қолаверди.

* * *

Қоя бошига кўнган офтоб куйига юмалаб, қишлоқ узра шом пардаси ёйилганда, Эрناзар полвон Ғайбулла чолни қора тортиб, ёлғизоёқ сўқмоқдан пастга эна бошлаганди. Юрагини аёвсиз кемираётган муаммо юзасидан дўстидан бирор жўяли маслаҳат чиқишига унчалик ишонмас-да, одам тафтини одам босади, дея унинг хузурига ошиқмоқда эди. Ўз навбатида, айна шу нарсанинг ўзидан дили хуфтон тортиб борарди: «Йўрғалашимни қара! Бу туришимда борасолиб кўзёши қилсам ҳам керак! Ҳа-а, қарибсан, Эрназар, қарибсан! Эмасам, дамингни чиқармасдинг! Даминг чиқаяптими, демак, қарибсан!..»

Аслида, Ғайбулла чолга дил ёрмоқ фикри кундузиёқ хаёлига келганди. Нимаям қилсин, ҳақиқат тўла ойдинлашиб, ўғлини айбини тан олгач, шўрлик ёмон аҳволга тушиб қолганди-да. Азбаройи, гарансиганидан, Ўсарнинг қачон ва қай вазиятда олдидан туриб кетганини ҳам пайқамади. Қачонки, ит қаттиқ аксиргандан сўнггина хуши ўзига келиб, бундай ён-верига аланглаб қарасаки, ўнг ёнига невараси чўккан, оёқсарисиди ит чўзилган, Ўсар эса аллақачон жуфтакни ростлаб қолганди. Уларнинг келишини ёқтирмай, у гоҳ болага, гоҳ итга боқаркан, кўзи жониворнинг жароҳатига тушиб, юрагига ўшандай оғир жароҳат инганини сезди. Томирлари бўйлаб куюқ, ёпишқоқ қон силқиб оқаётгандек, ўзини жуда лоҳас ҳис этди. Кейин туйқусдан ичидан кўзғолган аччиқ аламга чидаёлмай, боя кўз остига олиб кўйган калладай тошни чангаллаб бор кучи билан пастга улоқтирди. Тош пакана арча танасига бориб урилиб, қасир-қусурлаганча куйига юмалаб кетди.

Унинг бу ҳаракатидан ит ҳуркиб, бола ҳайрон бўлди. Сўнг бобосига тақлид қилиб, у ҳам кўлига тош олди. Аммо бобосининг авзойидан ҳозир кўнгилхушликнинг вақти эмаслигини ўз вақтида пайқаб, бу ишдан ўзини тийди. Бобосидек юзига жиддий тус бериб, индамай ўтираверди.

Эрназар полвон бола олдига «аза» тутиб ўтиришдан ийманиб, ниҳоят, ўзини кўлга олди. Эгик қаддини тиклади. Бир хаёли Ғайбулла чолнинг олдига бориб, юрагини бўшатгиси келди. Бироқ дайди ошнасини кундузлари уйдан топиш мушкуллигини ўйлаб, бу фикридан қайтди. Сўнг кўнглига тоғу тошлар ора кирадигандек, сайр этмоқни ихтиёр қилди-да, неварасига буюрди: «Бор, отангга айт, отни эгарласин!» Кейин кўшиб кўйди: «Итни занжирла, эргашиб гаранг қилади».

Аммо тоғу тошлар юрагига таскин беролмади. Кечга яқин курашда бой берган полвондек, сайрдан жуда эзгин қайтди. Одатдагидек, югуриб чиққан невараларини эркалашга ҳам ҳафсаласи келмай, қир тумшуғи томон юрди. Йўл-йўлакай Ўсарнинг ҳовлисига кўз кирини ташлади. Ўғлининг улови кўринмас, келини супада ёлғиз юнг титиб ўтирарди. Келинига унинг раҳми келди. Билади, келини ўғлини жонидан ортиқ кўради. Буну у жувонинг кўз қарашларидан пайқаган. Унинг ўткир сезгиси яна шуни фаҳмлаганки, бу ёш аёл эрига қатор ўғиллар туғиб бериш орзуси билан яшайди. Барча тоғ аёллари каби бу нарсани улуг бахт деб ҳисоблайди. Аммо бўлғуси фарзандларининг отаси аслида кимлигини у билармикан? Афсуски, билмайди. Дунёда унинг эридан кўркам, мард, ҳалол одам йўқ. Эрининг биргина кулиб қарашига жонини беришга тайёр. Эркалашларидан эса тани яйраб, дили қувнайди. Бундай кезларда тун чароғон тортиб, кундуз турфа ранг олади. Тоғу тошлар ажабтовур кичрайиб, эри тоғлардан ҳам юксак, тоғлардан ҳам қудратли бир сиймога айланади. Шу билан биргаликда, келинчак ўзининг гўзаллигини яхши билади. Билгани боис, эрининг ўзига хиёнат қила олишини хаёлига келтирмайди. Келтирмайдигина эмас, дунёда шундай жирканч иллат борлигини ҳатто тасаввурига сиғдирилмайди. Сойга келиб қўйиладиган анову булоқ сувидай қалбиям, фикриям тоза. Оламни қандай кўрса, шу ҳолда идрок этади.

Агар Худо унга шу тобда қайнотасининг қалбига мўралай олиш имконини берганида эди, у суюкли кишисини бутунлай тескари тасаввурда кўрган бўларди. Тоғлардан юксак кўринган эри аслида чувалчангдан майда ва хароб — мардона кўринмиш нигоҳи қаърига фахш ин қурган, бақувват кўллари ўзга аёл баданидан жирканмаганидек, қатъий қимтилган лаблари бегона дудоклардан ҳазарланмайди. Энг даҳшатлиси, кўзни алдовчи кўркам вужудида ҳаром қон гупуради. Бу қон эса эрта бир кун дунёга келадиган фарзандлари томирида ҳам кўпиради. Оҳ, қандай даҳшат бу!

Аммо, ҳамма бахт шундаки, ўзга қалбга мўраламоқнинг асло имкони йўқ. Бу хусусиятдан одамзод махрум. Акс ҳолда... Бунинг устига, дунё ва шахсга нисбатан ҳар ким ўз нуқтаи назари юзасидан ёндошади. Кимгадир қора кўринган нарса бошқа бировга оппоқ туюлади. Балки мана шунинг учундир бу олам чигалликлари давомли, чиркин ишлари яшовчандир. Боз устига, тоза қалб ҳамisha риёдан холидир. У ёмонликка тезда инона қолмайди, яхшидир, деган илинж унда доимо устивор бўлади. Агар ҳозир биров келинчакка, эринг хиёнаткор, деса, унинг ишониши қийин кўчади. Кўнглида бамисоли илондек гимирлашга тушган нохуш ўйлар суюкли эрининг биргина кулиб қарашиданок изсиз йўқолади. Чунки унинг кўзи ёмонни кўрмаган, дунёда ёмонлар, фақат ёмонлик учунгина туғилганлар борлигини билмайди, ҳатто буни тасаввурига ҳам сиғдирилмайди.

Эрназар полвон эса ёмонларни кўп кўрган. Қамоқхонада ва кейинчалик ҳаётда уларнинг хил-хили билан учрашган. Бундайларга эзгулик — бегона, одамийлик — ўғай, улар на ватани биледи, на қадриятни. Барча ҳаракатлари замирида нафс этади ва тириклик деганда, ўшанигина тушунишади. Эрназар полвон уларга ўзича ташҳис қўйган: «Қони бузуқ!» Ёмонлар ҳеч қачон тузалмайди, деб ўйлайди. Мавҳ этиш билангина ер юзини улардан тозалаш мумкин, дея фикр қилади. Аммо бу борада унинг кучи фақат итларига етади. Дунё дегани ёлғиз кўргонидан иборат-дек, бу юмушни ўта ҳафсала билан адо этади. Қишлоқ тўла хашаки итлар-у, у эса зўр бериб итларининг наслини яхшилашга уринади. Начора, ҳаётда унинг ўз мезони, ўз ўлчови бор.

Эрназар полвон келинидан кўзини уза-уза, мушкул ўйлар қуршовида қир тумшугига аста чўқаркан, нигоҳи билан Файбулла чолни қидириб топди. Ошнаси ҳовлиси юзуда гимирсиб юрарди. У, шуни истасада, дўсти қошига ошиқмади, шунингдек, қўл сермаб чақирмади ҳам. Кейинроқ тушарман, деган ўйда қишлоққа разм соларкан, бирдан юрагига шубҳа оралади: «Нега қишлоқ жим?» Биладикки, қишлоқда гап ётмайди. Сами чўлоқ билган сирдан бошқаларнинг воқиф бўлмаслиги асло мумкин эмас. Қишлоқ кайвониси сифатида уни ё авайлашмоқда, ё бу ишни ортиқ айб санамай қўйишган. Қишлоқнинг сукутдалигидан шубҳаси ортиб бораркан, қалбини ўкинч ва алам кемира бошлади. Одамлар жимми, демак, уларнинг ори ва андишасига путур етибди. Яхши-ёмонни фарқламай қўйишибди. Йўқса, мана неча кундирки, ўз ёғига ўзи қоврилиб юрибди. Бирор киши, ҳолинг қалай, анову эркатойинг ипини узиб юрган эмиш, нима қилдик энди, дея келмади. Сигири емлаб қолса, югуриб келадиган одамлар мана энди қорасиниям кўрсатишмаяпти. Ё ўғлинг шу экан, ўзинг гўр бўлармидинг дейишяптимикиан? Умуман, нималар бўлаяпти ўзи?

Бу ўйдан Эрназар полвон гангиб қолди. Аслида гангиши воқеа ойдинлашган кунийёқ бошланган, бунинг оқибатида, у азалий одатларини ҳам унута бошлаганди. Илгари юраги бирон нарсадан ториқса, ҳадаҳа қўй сўйдирар, тўкин дастурхон устида, бола-чақалари даврасида оғир ўйдан фориг топарди. Эндигиси шунчаки ториқиш эмас, унинг назарида, нақ кулфатнинг ўзи эди. Бу кулфатни кўрадаги бутун қўйларни сўйдириб, болалари қуршовида ойлаб ётиб еса-да, дилидан аритиб бўлмасди. Бир сўз билан айтганда, у ночор аҳволда қолган, ночорлигини сезгани сайин юраги ҳасратга тўлиб-тошиб бормоқда эди.

У, агар юрагини бўшатмаса, бўғилиб ўладигандек, Файбулла чолни қора тортганди. Иккиланишларини қадам-бақадам енгиб, ошнасининг кулбасига яқинлашар экан, изидан сассиз эргашиб келаётган шарлани пайкади. Ортига ўгирилиб, ўн одимча нарида ҳадикона дум силкиб турган Кўктойни кўрди.

— Қайт!

Кўктой чўнкайди. Кетишни ҳаёлига келтирмади. Эгаси эса ортиқ кистаб турмади.

Улар ҳовлига олдинма-кейин кириб боришганда, Файбулла чол ўчоқ бошида куйманиб юрган экан, дўстининг ташрифидан жуда қувониб кетди.

— И-и, келдинг-ай, дўстим! — деди ҳар галгидек хушҳоллик билан. — Сизни чақирай деб энди овоз ростлаб турувдим. Ризқингиз бутун-да, ўз оёғингиз билан кириб келдингиз.

Эрназар полвон, одатича, бош ирғаб алик оларкан, кўз қирида ўтиришга бопта жой қидирди. Нигоҳи бериқоқдаги сандалга тушгач, оғайнисининг «сайраш»и остида ўша томонга юрди.

— Бугун юқори газадан тўрттагина каклик тутиб олдим, тузоқ билан, — дея чакак урарди Файбулла чол. — Шуни қозонга босувдим... Сиз ичкарилайверинг, мен ҳозир...

Эрназар полвон, ичкарига нима бор, деган иддаоли ва ҳорғин қиёфада сандалга чўқаркан, қутилмаганда сандал синиб, у оёғи осмондан бўлиб, йиқилиб тушди.

— Ҳай, эгаси ўлди-я, эгаси ўлди-я, — Файбулла чол унинг тепасига келиб, қўлидан тутди. — Сандални едингиз-а, қишда нима қиламан энди, дўстим?

Эрназар полвон зим-замбил гавдасини базўр ўнглаб, ўрnidан тураркан, чирик тахта бўлақларини тепкилаб, ўдағайлаб берди.

— Бунақа зормандани бир четга кўяди-да, э! И-и, ивирсимай ўлинг сиз!
— Четда-ку, жўра, четда.
— Нимаси чет? — Эрназар полвон оғриган думбасини киши билмас сийпалаб, жийдаси этакларини қоққан бўлди. — Кўқиган хотиндан баттарсиз. Хамма нарсангиз омонат!

— Бу... ўзимам омонатман-да, дўстим.
— Эрта-индин ўлаётганингиз йўқ-ку, сал у ёқ-бу ёққа қараб кўйсангиз бўмайдим! У туюққан сайин Файбулла чол кулар, кулиб-кулиб ошнасини узиб-узиб оларди.
— Улишим осон бўсин дейман-да, жўра. Шунинг-чун зебга унча ҳушим йўқ. Лекин сизга қийин, шунча жой, шунча давлатни қандай ташлаб кетасиз-а? Кўзингиз орқангизда кетса керак ўзиям.

— Қариган сари айниясиз, — Эрназар полвон унинг гапларига парво қилмади. — Асли илгариям гўр эмасдингиз.

— Мени сандалсиз қолдирдингиз лекин.
— Ана, меникени оптушинг.
— Сандалингиз ўзингизга буюрсин, — Файбулла чол унинг елкасига қоқиб, яна кулди. — Қани, уйга киринг.

— Ичкарида пишириб қўйибдими? Тўшамча опчикинг, ташқарида ўтирамиз.

— Анову қора булутдан кўрқувим бор. Ёғиб қомаса дейман-да.

— Опчиқаверинг.

Файбулла чол супага жой қилиб, ўчоқ бошига шошилди. Эрназар полвон жойлашиб ўтираркан, ошнасини гап билан ўйиб олмоқ пайида унга зимдан тикилди. Бу вақтда Файбулла чол лабларини ёш боладай чўччайтириб, ёғоч чўмичда овқатнинг тузини кўрмоқда эди. Унинг хокисор қиёфаси Эрназар полвоннинг меҳрини ийдирди. Дўстисиз бу ҳаёт деганлари жуда зерикарли бўлишини яна бир карра чуқур ҳис қилди. Олди-орти тўла бола-бақра-ю, лекин бу дўстининг ўрни ўта бўлакча эди. Дўлворгина жўраси ҳаётига ўзига хос нур бағишлаб турарди. Ҳозир ҳам кўнгли хийла таскин топиб, тугун тортган асаблари анча бўшашди. Аммо муомилада буни билдирмади.

— Қани, берман кенг-чи! — деди кўрсроқ оҳангда.

Файбулла чол кўлидаги чўмични қозон четига суяб, ажабсинган кўйи унга яқинлашди.

— Нимага дамингиз чиқмай юрибди? — деб сўради Эрназар полвон.

Файбулла чол ҳеч нарсага тушунмай қошларини керди. Ва шундагина дўстининг туси дард чекаётган одамникидай ўзгачароқ эканини пайқади. Бунақа кезларда жўраси алланечук қаримсиқ тортиб қоларди.

Файбулла чолнинг ажабсинишини, атай қилаяпти, деб англаган Эрназар полвоннинг жаҳли кўзиди.

— Анову қизбет улнинг қилиғини айтаяпман, — деди. — Нима, чинданам хабарингиз йўқми?

— Худо шохид, ўлимдан бошқасидан сира хабарим йўқ, — Файбулла чол супа четига омонат чўқди. — Тинчликми, дўстим?

— Сами чўлоқ билган нарсадан сизнинг хабарингиз бўмай қолдими?

Сами чўлоқнинг номини эшитиб, Файбулла чолнинг пешонаси тиришди.

— Гапни чувотманг кўп! — деди овози кескин оҳанг касб этиб. — Нимани биларкан у?

Эрназар полвон унинг алдамаётганини сезиб, бошини қуйи солди. Кейинги гапни шу алфозда айтди.

— Ул... хотинларга элакишиб қопти.

— Энди эшитиб турибман.

Эрназар полвоннинг кўнглида тағин шубҳа ғимирлаб, бошини кўтарди.

— Ўтирик айтманг.

Файбулла чол, алдасам Худо урсин, деган маънода имо-ишоралар қиларкан, деди:

— Қасддандир балки?

— Қасддан эмас, ўзим бориб сўриштириб келдим.

— Чатоқ бўпти.

— Сами чўлоқ билибдими, қишлоқ хабар топган чиқар деб ўйловдим.

— Туллак одам у! — Файбулла чол подачилардек шалоқ сўқинди. — Ярамас, гапни майдалаб юрмай, пичоқни тўғри кўксингизга санчиб кўя қолади. Кейин четдан туриб томоша қилади. Билади, ҳаром-ҳариси ишларга тоқатингиз йўқ. Энди юргандир иршанглаб?

Эрназар полвоннинг боши солиниб тушди. Дўсти ҳақ эди. Чиндан ҳам Сами чўлоқ жўн одамлардан эмасди. Тиғни санчиб қўйиб, жонталвасада тўлганишини томоша қилишни ҳуш кўрадиган кишилар тоифасидан. Бугун йўлда учратиб, юзида шунга ўхшаш ифодани аниқ ўқиди. У ўтган сафаргидек иршангламас-да, салом бера-бера, кўз остидан унга синчков разм солган, полвоннинг униққан чеҳраси, хийла чўккан

елкаларидан зарби хато кетмаганини сезгач, кулгусини муртлари орасига яширган-ди. Ха, у зимдан тантана қилишни яхши билади.

— Ха, Сами чўлокнинг куни тугди, — деди Эрназар полвон кўзини бир нуқтадан узмай. — У-ку, майли, отасининг қорнига, ҳиринглаб уч-тўрт кун димоғини чоғлаб юради. Лекин улди нима қилдик?! Мана шунисига гарангман.

— Сами чўлокни дейдиган бўсангиз, ҳеч нарса қиманг.

— Сами чўлокнинг нима даҳли бор бу ишга? — Эрназар полвон илқис бош кўтарди. — Қилгиликни у эмас, ул қилган-ку.

— Нима қилардингиз, бармоғингизни тишлайсиз энди.

— Бармоқ тишлаш билан иш битса майли эди, — Эрназар полвон чуқур хўрсинди. — Ҳамма бармоқларимни тишлаб, узиб олишга ҳам рози эдим. Оқибати ўйлатади мени! Шохим, эшитаяпсизми, бир шохим ириб-чирибди менинг!..

— Шох деб кесиб ташламассиз энди?

— Таги билан кесиб ташлагим келяпти! — Эрназар полвон титраб кетди. — Лекин қандай қилиб?

— Оғир бўлинг, йигитчиликда бўп туради.

— Йигитчилик итлик дегани эмас-ку!

— Бошқа не иложингиз бор?

— Қараб турсам, ҳаромдан ҳазар қилмайдиган бўп қопсиз сизам!

— Ё товба, бу тухматингиз нимаси?

— Йигитчилик дейсиз. Э, уйига ўт тушсин бундай йигитчиликнинг! Кеча отам тушимга кирибди. Қовоғи осилган, бошини чайқай-чайқай, индамай кетди. Узатилган кўлимни олмади. Жирқанди мендан! Сиз йигитчилик-да дейсиз! Йигитчилик эмас бу...

Эрназар полвоннинг бу қадар ёниб-ёзғиришларига нима деб жавоб қайтаришни билмай, Файбулла чолнинг боши кетди. Дўстига ичи ачиб қаради. Юпатишдан фойда йўқ. Нега деганда, дўсти идрокли одам, унинг пойинтар-сойинтар гапларини бирпасда пучакка чиқариб ташлайди. Шунда унинг эсига Ашур мулланинг бир гапи тушиб қолди-да, шу гапдан таскин топадигандай, қироат билан гап бошлади.

— Қайғурманг, дўстим. Бу дунёдаги ҳеч бир ёмонлик жазосиз қолмагай. Худойим яхшиларга жаннатни, ёмонларга эса дўзахни очиб қўйибди. Улингиз ёшлик қип гуноҳга йўл қўйибдими, жавобини охиратда беради.

Эрназар полвон дўстига таажжубланиб боқди. Гўё қаршисида ошнаси эмас, ўзга бир одам ўтиргандек, уни бир сира бошдан-оёқ кўздан кечирди. Бошқа пайт, бундай гапирманг, ўзингизга ўхшамай қолаёпсиз, деган бўларди-ю, лекин ҳозир юраги ғаш бўлгани боис, бу гапни ўзига эп кўрмади. Аммо дўстининг гапи анчадан бери миясида ўралашиб юрган бир ўйни қитиклаб юборганди.

— Худонинг ишигаям унча қойил эмасман, — деди хиёл ҳирқираган овозда. — Худо жаннату дўзахни яратиб бекор қимаганмикан, деб ўйлаб қоламан баъзан. Нимагаки, бандаси аввал куфр ишларни хўп қилади-да, кейин бирдан дўзахни эслаб қолади. Жаннатга тувиш умидида Худога топинади. Ундан кўрқади. Кўрққанидан ўтган ишларига тавба қила бошлайди. Кеча бўридай ириллаб юрган одам бирдан қўлдай ювош тортиб қолади. Менимча Худодан кўрқиб эмас, уни севиб яшаш керак. Худони суйган банда куфр ишлардан йироқ юради. Аммо бу ишни Худога ташлаб қўёлмайман. Ўзим нимадир қилишим керак. Гапнинг очигини айтсам, ўша ярамас улдан невара кўришни истамайман! Қани энди, ахта қип ташласам, у безбет ҳангини!

— Ундай деманг, э, фарзандингиз ахир, — Файбулла чолнинг ранги оқариб кетди. — Ундан баттарлар ҳам юрибди-ку. Ҳамма қатори ғамга чидамли бўлинг энди.

— Мен ҳамма эмасман! — Эрназар полвон ғайритабиий овозда бақариб юборди. — Қонимни булғашга йўл қўймайман мен! Нимадир қиламан мен уни!

— Йўғай, ўз фарзандингизни ўзингиз...

Эрназар полвон эзгин ва ночор бир қиёфада ерга тикилиб қолди. Файбулла чол сал олға силжиб, унинг елкасига қўл чўзмоқ истади-ю, лекин ботинмади. Култ-култ ютиниб ўтираверди.

— Узи билан гаплашдингизми? — деди охири чидаёлмай.

Эрназар полвон эгик бошини ирғади.

— Нима дейди?

Эрназар полвон чуқур хўрсиниш билан кифояланди.

— Сиз уни уринг! — деди Файбулла чол ошнасини бу аҳволга солиб қўйган Ўсардан беҳад ғазабланиб. — Бирор дарахт-парахтга боғланг-да, тавба қимагунча таёқланг. Лекин бу ишни уйда қиманг, товга олчиқинг. Бақирганини биров эшитмайди, айирувчиям бўмайди. Ичга кирган жин калтак билан ҳайдалади. Жин таёқдан кўрқади-да. Тана улингизники бўлгани билан, сиз аслида жинни, йигитнинг ичига кириб олган жинни калтаклаган бўласиз. Калтаклаганда авайламанг, раҳмсиз бўлинг. Оғриқдан улингиз бақиради. Билингки, бу улингизники эмас, балки жиннинг дод-войидир. Калтакдан улингиз жисмидан жин қочиб, тани ва руҳи ундан покланади.

Эрназар полвон бошини кўтарди. Фусса тўла кўзларида умид учкунланди.

— Йўғ-ай? — деди ишонқирамай.

— Нима, ишонмаяпсизми?

— Мен... ҳеч эшитмаганман-да.

— Мен эса бошимдан кечирганман.

— Эшитмаганман.

— Энди бу... айтадиган гап эмасди-да, дўстим, — Файбулла чол хижолатомуз чакка кашлади. — Шунинг-чун гурунган йироқ тутганмиз.

— Ҳай, айтинг унда.

— Хабарингиз бор, илгари биз Бешқўтонда турганмиз. Бу томонга муртим бўртганда келганман. Сиз унда ўсмир йигит эдингиз. Отам отангиз билан ошна, икковимиз Яйдоқтепада олишиб кунни кеч қилардик. Сизни ҳеч йиқитолмаганман лекин. Зўр эдингиз-да...

— Эсимда, — Эрناзар полвон бетоқатланди. — Мақсаддан келинг!

— Шу... — Файбулла чол муштумига йўталиб, четга бир қараб олди. — Кўзим қизариб, Бешқўтонда бир келинчакка ҳазиллашиб қўйганман. Отам теракка боғлаб, роса урган. Мана шундан бери бегона аёлга кўз сомайман. Отам калтак билан ичимдаги жинни ҳайдаб, қонимни тозалаган.

— Шайтонни денг, — Эрназар полвон тўнғиллади.

— Ҳай, нима фарқи бор, иккиси ҳам бир гўр-да, — Файбулла чол сал оғринди. — Шу десангиз, келинчакнинг аймоқлари барибир кечиришмади. Бу томонларга ўша жанжал туфайли кеп қолганмиз, жўра.

— Калтак этни ўлдирди, — Эрназар полвон шундай деркан, катта ўғлидан эшитган гапни илова қилди: — Рўҳга таъсир этмаса керак.

— Эй-й, калтакнинг олдида рўҳингиз сичқоннинг инини минг танга санаб қолади. Ўзимдан қиёс, танишганимиздан бери бирор бегона аёлга кўз қиримни ташлаганимни кўрганмисиз?

— Кўрмаганман.

— Ана! — Файбулла чол очилиб кулди. — Агар раҳматли отам ўз вақтида калтак остига олмаганида, улингиздан кам ирғишламасдик. Нима биз эркак эмасми? Худога шукур, бировдан кам жойимиз йўқ. Ашур мулла айтгандай, зинога мойиллигимиз калтак билан сўндирилган.

— Аммо ичимга чироқ ёққандай бўлдингиз, дўстим, — Эрназар полвоннинг елкалари тикланиб, чеҳраси хиёл ёришди. — Агар гапларингиз чин бўса, у бола мендан кўрадиганини кўради энди! Нима қилсам экан, деб ўзимам тоза эзилиб юрган эдим. У ҳангини шундай бир боплайки, бегона аёлни кўрганда, бети тескари буп кетсин.

— Кейин ис чиқариб юборинг.

— Буниси нега?

— Таомили шунақа. Тандан шайтон қувилгач, ис чиқарилади.

— И-и, ҳўкиз сўяман! Керак бўлса, бор мол-ҳолимни сўйиб бўсада, ис чиқараман!

— Ҳўрозам бўлади. Қон чиқса амал-да. Лекин отам тўкли сўйган.

— Йўқ, мен ҳўкиз сўяман! — Эрназар полвон кутилмаганда жуда руҳланиб кетди. — Аммо кўнглимга чироқ ёқдингиз. Ошна ошна эканда. Бегона буйтиблар йўл топиб беролмасди. Кўргилик-да, деб қўя қоларди. Сиз эса... Э-э, яшанг, дўстим!

— Бошдан ўтган-да, жўра, бошдан ўтган.

— Овқатингиз пишдимми?

— Пишган-пишган.

Эрназар полвоннинг ҳаяжондан қизиган манглайига йирик ёмғир томчиси чарсиллаб тушди. Кейин яна ва яна...

— Ичкарига кирмасак бўмайди, — деди Файбулла чол. — Айтдим-ку ёмғир келади деб.

Эрназар полвон тўшамчани юмалоқлаб, кулба сари йўналди. Изидан қозонни кўтариб, Файбулла чол йўрғалади.

* * *

Улар сурувни Ҳайдарбулоқ томонга ҳайдаб чиқишганда, кун ёйилган, муздек ҳавода кеча тунда ёғиб ўтган ёмғирнинг намхуш ҳиди анқирди. Атроф танг қоларли даражада фусункор, дара тубидаги жўшқин сойнинг шарақлаб оқиши асрий сокинликка сирли тароват бағишлар, киши ўзини кундалик ташвишлардан холи сезиб, сирли ва сеҳрли бу манзаранинг қатига сингиб кетгиси келарди.

Бироқ ота-бола бу гўзалликни пайқашмас, ҳар бири ўз хаёлида сурув ортидан имиллаб борарди. Айниқса, Ўсарга малол келмокда эди бу юриш. Тонгда уйғонаркан, бугун яшанба бўлгани боис, энди иккинчи ёнига ағдарилиб, кўзларини ҳузурланиб юмган ҳам эдики, ташқаридан муздек салқин ҳавони этакларига эргаштириб кирган аёли отаси чақираётганини айтди. Оҳ-х, минг зўр йигит бўлма, бундай отанинг

боласи бўлмоқдан Худонинг ўзи асрасин экан, отасини эшитибок у ўрнидан ирғиб турганини билмай қолди. Ошиққанидан ҳатто бўсағага ташлаб қўйилган пўстак парчасига қоқилиб кетди. Ташқарига чиқиб, у отасини қир тумшугида кўрди. Эрناзар полвон бамисоли бургутдек пастга қадалиб турарди. У қўл-бетини йўл-йўлакай ювиб, ёлғизоёқ сўкмоқдан отаси ҳузурига шошилди.

Ота уни ўткир нигоҳ билан қаршилади.

— Йиғин, товни бир айланиб келамиз.

— Бир-икки ишлар бордай эди...

Ота гапни қисқа қилди.

— Иш-пишингни йиғиштир!

Хўп демокдан ўзга чораси йўклигини сезган Ўсар ноилож изига қайриларкан, ёндош ҳовлида ўзича минғирлаб юрган Минггиш чолга кўзи тушиб, унинг ўғилларига ҳаваси келди. Болалари чолнинг сўзини унча тинглашмайди. Шўрлик ўзича койиниб, ўзича куйиниб юраверади. Эрназар полвоннинг йўриги эса бўлак — биргина қовок читишининг ўзиёқ юракни ларзага солади.

Болалигида шундай отаси борлигидан Ўсар кўп фахрланарди. Қачонки, вояга етиб, кўнгли тийиқсиз эркинликларни кўмсай бошлагандан сўнггина отасининг залворли қудрати малол келадиган бўлиб қолди. Кейинчалик ушбу қудратнинг кўринмас тизгинини бўйнида ҳис этгани сайин ота салтанатига қарши юрагига исёнга ўхшаш қайсарлик туғила борди. Қайсарлик, ора-сира учқунланишини демаса, худди вулқондай қалбининг туб-тубида димикиб ётарди.

Ўсар Минггиш чолга қараб ўтаркан, захрини аёлига сочди: «Чойингни тайёрла тезроқ!» Бу охириги нонуштаси эканини у ҳали билмасди. Шунингдек, отасининг йўқловидан мақсадни англаб турса-да, балки бошқа бир нияти бордир, ҳар галгидек бирор бемаза юмушни топширар, деган умид ҳам йўқ эмасди.

Ота-бола отда қишлоқ юқорисидаги сурувга яқинлашгач, Ўсарнинг жини баттар қуришди: «Бир камим қўй боқис қолувди энди!» Ҳақиқатан, сурувга эргашиш ёшидан аллақачон ўтган, сурувга асосан жиянлари қарарди. Фақат тонгдагина катта акаси ёки отасининг ўзи қўйларни ёйгани чиқар, қолган пайт бу юмуш йигитчалардан ортмасди. Бугун катта акаси чиққан экан, уларни кўргач, таёғини белига кўндаланг қўйганча, аста пастга эниб кетди.

Эрназар полвон сурувга бежиз яқинлашмаганди. Йўлда Ўсар билан гаплашмоқдан қоқиб, бу ишга тутинганди.

Хайдарбулоқ қишлоқдан хийла олисдаги овлоқ гўша эди. У ерга аввалига дара ёқалаб, сўнг Чўнгтепадан ошиб бориларди. Чўнгтепадан ўтилгач, ўнг томонда тоғ бағрига суқилиб кирган калта дара кўзга ташланади. Дара тўридаги булоқдан бир тегиримон сув пишқариб чиқади. Даранинг кунчиқиш тарафи девордек тик бўлиб, қарши томони эса салгина ётиқ — ёғин-сочин кунлари тез-тез кўчки кўчиб турадиган қиялик эди. Қияликнинг айрим ерларидан тошлар озгина туркиданок пастга сувдек оқарди. Шу боисми, бу томонларга қадам босувчилар кам эди. Дара тубидаги сийрак арчани сайхонликдан қишгача ўт-ўлан аримас, чўпонлар тили билан айтганда, қўй боқишга боп жой эди.

Йўл бўйи бир оғиз гаплашмаган ота-бола, сурув боши булоқ томонга бурилгач, танаси нима сабабдандир куйган тик ва баланд арча ёнида отдан тушдилар. Ота отини наридаги пастак бутага қантариб, устидан хуржунни олди. Эгар қошига осиглик қўшоғиз милтиқ жойида қолаверди. Отанинг одати шу — тоққа яроқсиз чиқмайди. Хуржуни тубида ҳамиша арқон олиб юради. У бунга азалдан одатланган ва ҳар иккиси ҳам ҳаётида кўп бор иш берган.

Эрназар полвон хуржунни майса устига ташлаб, чоғроқ харсанг пойига чўқди. Ўсар миниб келган тўриққа хушсиз боқди. Синчков нигоҳи отнинг анча қартайганини, бундан кейин уни оғир тоғ йўлларида миниш инсофдан эмаслигини пайқайди. Назари ўз отига тушганда эса қалби беихтиёр ифтихор ҳиссига тўлди. Жониворнинг насли олмосдек соф эди. Қайтармадаги бир тўйда туркман оғайниси тортиқ қилганди уни. Ўша тўйда Эрназар полвон курашни бутунлай тарк этганди. Мағлуб бўлиб эмас, рақибининг ёшлиги таъсир этиб, бундан кейин бел тутиб юрмоқ ёшига унча тўғри келмаслигини тўсатдан фаҳмлаб қолиб, даврани тантанавор бир йўсинда тарк этганди. Ўшанда эл маҳзун тортиб, оғайниси эсдаликка мана шу отни совға қилганди. У пайтда бу гижинлаган тойчоқ эди.

Ўсар қошига келиб ўтирганда, отанинг нигоҳи куйган арчага кўчганди. Унинг майиб рафторидан ўзига ўхшашлик қидириб турганида, ўғли келиб хаёлини бўлди. Лекин у йигитга алахсимади. Арчани диққат-ла кузатишда давом этди. Ўнг тиззаси устида ётган қамчи тутган қўли асабий тарзда енгил титрарди.

Ўсар бир отасига, бир унинг қўлидаги қамчига ўшшайиб боқаркан, ҳар эҳтимолга қарши ортига сурилиб ўтирди. У отанинг ниятини Чўнгтепага етмаёқ англаган, шу сабаб, ўлар ҳўкиз болтадан қайтмас қабилида унинг қаршисига келиб чўкканди. Отасининг тергашу сўқишларини тезроқ эшитса-ю, ҳаялламай қишлоққа қайта қолса.

Эрназар полвон энди унга ер тагидан жиддий тикиларкан, кеча жуда осондек туюлган юмушни адо этмоқ мушуқлигини фавқуллодда идрок этди. Бўйи бўйингдан баланд, кучи кучингдан ортиқ барваста йигитни дабдурустдан арқонга чирмаш енгил эмасди. Бунинг учун қонни қиздирадиган бетизгин қаҳр лозим эди. Ҳали бу бўй берадимми-йўқми? У шундан ҳадикка тушди. Бўй бермаслигидан эмас, қаршилиқ кўрсатиш натижаси ўлароқ юзага келадиган ўз газабидан чўчий бошлади. Билади, газаблангудек бўлса, икки дунё бир — нима қилиб қўйганини ўзиям сезмай қолади.

У ўглининг кўркам келбатини зимдан кузатаркан, юрагида ўша таниш жирканч ҳисни тўйди: «Бу бегона уруғ қайси гўрдан менинг боғимга тушиб қолди, а?» Миясига туйқусдан келган бу ташбеҳдан яна унинг вужуди ёна бошлади. Бу не кўргуликки, ёшинг бир жойга етганда, фарзандингни арчага чирмаб, Файбулла чол айтмишли, ичига кирган жинни қувлаб ўтирсанг!

Бундай боланинг боридан йўғи яхши эмасми?!

Табиий, у бу ёзғиришларни юзага чиқармади. Бирор қарорга келса, ортиқча адибади қилишни жини севмасди. Дилидагини тезкор амалга оширарди-қўярди. Ота шу ниятда олдидаги хуржунга қўл чўзиб, ундан арқонни олди. Негадир арқоннинг бир учини сиртмоқ қилиб тугди. Тугунни текшира-текшира, ўғлига ўқрайиб қаради. Кўзларининг оқи қонгалашиб, юзи қорамтир тус олди. Бу унинг газабга минаётганидан дарак берарди.

Отанинг феълени билган Ўсар унга ҳайиқиб қаради.

— Нима қилаяпсиз, ота?

— Ичингдаги шайтонни ҳайдамоқчиман!

— Шайтон нима қилади менда? — Ўсар елкасини кулгили тарзда учирди. — Ҳеч қанақа шайтон йўқ менда.

— Бор! — Эрназар полвон тишлари орасидан пишқирди. — Шайтон қонингда!

— Нима, мени осмоқчимисиз?

— Қани эди! — Эрназар полвон, газаби кўпчиб, хансираркан, арқон тутган қўллари тиззалари устига бир зумга шалвираб тушди-ю, тагин қайта жонланди. Ўнг қўли бармоқлари арқон тугунини бемақсад тортқилашга тушди: жазоингни бераман сени!

Ўсар ота қўлидаги арқонга оғриниб боқаркан, юраги тубидаги исён жунбушга кела бошлаганини сизди. Тилига келган ачиқ-тизиқ гапларни ҳар сафаргидек ичига ютаркан, шу тобда ўзини сайхонликда ёйилиб юрган қўйлардан кўра ожиз ва бахтсизроқ ҳис қилди. Бир оздан сўнг эса кўнглидан кечган бу ўйдан истиҳола қилиб, оёқлари остига тикилди. Бироқ бу алфозда ўтириш хавфли, отаси қўлига тушган нарса билан тўсатдан уриб қолиши мумкин. У ҳушёр тортиб, тезгина бошини кўтарди. Кўзи яна отасининг газабкор афтига тушиб, беихтиёр унга раҳми келди. Арзимаган нарсага бу қадар қуйинишнинг нима кераги бор экан, а? Ахир одамлар не бир ишларни қилиб, ҳеч нарса билмагандай, тинчгина юришибди-ку. Бу киши ҳаётида тўғрилиқдан бошқа ниманиям қўрибди. Шу келбат, шу кўркамлик билан не бир ишлар қилиши мумкин эди. Йўқ, бу кишига «лаззат» ёқмайди, ҳазар қиладилар. Э-э, кўнглининг кўчасидан! Айтишларига қараганда, шу қишлоқни деб бир пайтлар қамалиб ҳам чиққан экан. Тентак бўлмаса, шу ишни қилармиди? Тўғри, қишлоқда обрўйи зўр, одамлар соясига салом беради. Лекин қуруқ обрўйдан нима фойда? Шахсан мен бундай обрўйга тупураман! Бирор гўзалнинг бир кечалик оғушига тенгситмайман. Боз устига, обрўйим ҳам чакки эмас, шаҳарда бирор кимса йўлимни кесиб ўтолмайди. Истаган жононни бағримга тортишга қурбим етади.

Ўсар бу куфр ўйларни отасига нисбатан ачиқ ва кесатик тарзда хаёлидан ўтказмоқда эди. Ўзи кўниккан ва йигит кишининг энг асосий фазилатларидан бири деб билган хушторликка отасининг бу қадар фожиали тус бериши тобора газабини тоширмоқда эди. Бу етмагандек, қўйиб берса, ота арқонга боғлаб урадиган. Айни шу нарса йигитни зимдан қутуртирмоқда эди. Унинг назарида, ўзидек бир йигитга бу даражада муносабатда бўлиш бориб турган гумроҳлик эди. У ўз қадр-қимматини жуда яхши биларди. Туман марказида кимсан — Алиқ шер бўлиб танилган обрўталаб бу йигитнинг мушугини биров «пишт» деганмас. Обрўни акаларига ўхшаб кураш тушиб эмас, муштлашиб орттирган. Шаҳарнинг собиқ шефи Нортожи қизилни бир қурдаёқ ер тишлатгандан сўнг, унинг таъбири билан айтганда, шаҳар қўлига ўтган.

Турган гап, бу ишлардан отанинг хабари йўқ. Унинг учун Ўсар этаги тугилган бола, кураш тушмаган йигитни йигит ҳисобламайди. Ўсар учун энг алам қиларлиси шунда эдики, ўзи унчалик назарига илмайдиган жувон билан номи булғаниб ўтирибди. Йигит аёлнинг бўйини ҳидлаб тўйган, энди сўлиган гулдек бир четга итқитмоқчи эди. Аммо итқитишга улгурмай, мана бу гап чиқиб турибди. Қизиқ, ким сотди экан? Ахир бу хил ишларни ими-жимида бажарарди-ку. Табиий, ким сотганини отаси ҳеч қачон айтмайди. Аслида энди бунга ҳожат йўқ. Эндиликда отанинг газабидан қутулмоқни ўйламоқ керак. Чоли тушмагур ҳали-вери ҳовуридан тушади-ганга ўхшамайди.

— Ота, кеча барини гаплашдик, — деди ботинмайроқ. — Яна нима истайсиз мендан?

— Кеча ҳеч нимани гаплашмадик.

— Гаплашдик-ку, ота, — Ўсар хокисорона жилмайишга уринди.

Ота сўз қотмади. Кўз қирида унга ғазабли тикилганча, кўлидаги арқонни ўнглай бошлади.

— Гаплашгани шундан шунга бошлаб чиқиш шартмиди, ота? — Ўсар иддао қилган бўлиб, ёнидаги бута новдасини узиб олди.

— Қизбетингни томоша қилгани опчикдим!

Бу гапдан Ўсарнинг миясига қон тепди. «Қизбет» сўзи «ҳезалак» деган маънода қаттиқ таъсир этарди унга. Оқибатда, кўнгли тусида димиқиб ётган ғалаён тагин бош кўтара бошлади.

— Одамни ёш бола қилманг, э! — деди чирсиллаб. — Истаганча тергайсиз, ҳақорат қиласиз, нимаси бу!

— Сабий номини булғама, ҳаромхўр!

— Ота, сиз гуноҳ деб билган нарсани одамлар аллақачон гуноҳ деб билмай кўйган, — деди Ўсар юзини сидириб ташлаб. — Кавакда ётавериб, дунёдан беҳабар қолгансиз. Ўзингиздек, фикрларингиз ҳам эскирган. Ҳар нарсадан фожиа ясамай, бундай теваракка қаранг, одамлар қандай яшаяпти.

— Одамларни кўй, ўзингдан гапир, — ота унинг тили чиқиб қолганидан таажжубда бўлса ҳам ўзини босди. — Агар бола бўганингда, буйтиблар обрўйингни сақлаб ўтирмасдим. Ховлидаёқ иштонингни тушириб, қамчининг остига олардим.

— Ҳалиям катта ўрнида кўраётганингиз йўқ, — деди Ўсар. — Салга калтакка ёпишасиз. Ахир биз сизнингча яшолмаймиз-ку. Ҳаммада ҳам орзу-ҳавас деган нарса бор.

— Зино — орзу эмас, гуноҳ!

— Сизнингча, шундай, лекин одамлар бундан баттарини қилиб юришибди...

— Сен ўзингдан гапир, кўйдирги! — Ота оғир бўлишга тиришди. — Нега одамларнинг ортига бекинасан? Ҳар ким ўзи учун жавоб беради! Эрта бир кун бировнинг гўрига бориб ётмайсан-ку! Ўз гўрингга эга бўл! Тагин чикирлаб тилингни бермайсан!

— Чикирлаб нима деяпман, ота, — Ўсар бошини эгди. — Бўлари гапни айтдим, холос.

— Бўлари гап шу, гуноҳ қилдингми, бошингни тутиб бер! — Эрназар полвон ўзи сезмаган ҳолда сал олға силжиди. — Сен туфайли эртан бир гала латта-лаванг невараларга бово бўлишни истамайман! Яхшиси, мева берадиган ўша шохимни ё кесиб ташлайман, ё одам сонига кўшаман сени! Аммо тилинг анча бийронлашиб қопти.

— Боссангиз қурвақаям «вақ» дейди, — Ўсар яна исёнга бўйсуниб, тилига эрк бера бошлади. — Шу қишлоқдан кўчиб кетсам, қутуламанми сиздан?

— Йўқ эсингни киритиб кўймагунимча ҳеч қаерга қочиб қутулолмайсан!

— Уф-ф, дод дейми?! — Ўсарнинг жини баттар қуришди. — Ота, сизга нима бўлган ўзи, а? Йўқ ердаги баҳоналар билан на итларга кун берасиз, на ўғлингизга раҳм қиласиз. Биргина сизнинг ҳаракатингиз билан тирик жон тузалиб қолмайди-ку ахир.

— Лекин сени тузатаман! — Эрназар полвон ички бир хезланиш билан унга тик қаради. — Шунинг ўзи бас менга.

— Отамсиз, иззатингизни қиламан, — Ўсарнинг кўркам чеҳраси важоҳатли тус олди. — Аммо эркимга чанг солишингизга, кечирасиз-у, йўл кўёлмайман. Мустақил одамман мен. Акаларимга ўхшаб чизган чизингиздан юролмайман. Очиқ гапдан хафа бўлманг, ота. Бу гап анчадан бери дилимда эди-ю, ҳеч айтолмасдим. Мана бугун маврудиди келди... айтаяпман.

— Ҳам фарлик, ҳам пешгирлик дегин?

— Нима деб тушунсангиз тушунаверинг.

Ота жим қолди. Бироқ бу яхшиликдан дарак бермасди. Қаҳрнинг навбатдаги хуружи олдидан юзага келадиган бир сониялик сокинлик — гангиш эди, холос. Иккинчидан, унинг назарида, бу нарса бориб турган гумроҳлик — ўғли на қилмишидан изза чекарди, на палак тозалиги ҳақида қайғуради. Бўғзигача ботган ботқоққа энди боши билан шўнғимокчи эди.

Кўнглидагини очиқ айтиб, отани довдиратдим, деб ўйлаган ўғилнинг бошида бошқа фикр кечарди: «Қачонгача тизгинда яшаймиз? Ҳар нарсаним чеки-чегараси бор. Етар энди. Бобой кўнҳарган одам, фикриям, яшаш тарзини эскирган. У кишига ўхшаб аҳмоқона эътиқоднинг этагини тутиб яшаёлмайман. Ахир дунёда кўнгили хоҳиши деган нарсалар бор...» У шу каби қайсарона ўйларни хаёлидан ўтказаркан, эртанги бир учрашув дафъатан эсига тушиб, юраги ҳаприқди. Юзига тепчиган табассумни иягини сийпалаш билан тирирган бўлди. Бу хил ишқий лаҳзалар унинг учун шунчаки лаззатгина эмас, балки тириклик манбаи эди. Бунақа кезларда, у, том маънода яшар ва яшнар, шунчаки умргузаронлик қилиш унинг табиатига ёт эди. Ишқий саргузашт-

ларсиз ҳаёт тўхтаб қолгандек туюларди. Бундай пайтда, киши нима учун яшайди ўзи, дея чуқур сукутга ботар, нигоҳига ланжлик иниб, қўли ишга бормаи қоларди. Ана шунда у завқни аёллардан топарди. Кўркам келбати-ю, бежирим қиёфаси аёлларга ёқишини билиб, табиатнинг бу инъомидан унумли фойдаланар, оғизда муҳаббатдан лоф урсада, юрагида бу туйғудан заррача йўқ эди. Лекин у буни қусур санамасди. Ҳаёт зайлига қараб тирикчилик қиладиган кишилар тоифасидан бўлиб, фарқи — мақсадсиз умрини ишқий воқеалар билан безай биларди.

— Ихтиёрингни шайтонга бериб қўйибсан, — деди унинг юзидаги табассумни илғаб қолган Эрназар полвон, ортиқча қаҳрга эрк бермай. — Биқинингдан шайтон китиклаб турганидан кейин отанинг гапини корларминдинг.

Отанинг гап оҳангини, паст тушиш, деб англаган Ўсар гуноҳқорона бош эгган бўлди.

— Сўз бераман, бошқа бўлмайди, ота!

Эрназар полвон индамай ўрнидан кўзгалди. Арқонни ўнг қўлига тутиб, ўглининг тепасига борди.

Ўсар сакраб турди.

— Нима қилмоқчисиз, ота?

— Ичингдаги шайтонни ҳайдайман!

— Нима, мен сизга отмидим, бўйнимга сиртмоқ соласиз? — Ўсар кетига тисарилди. — Ўзингизни босинг, ота!

— Одам-ку одам, — деди ота бамайлихотир, — ҳатто от ҳам бузукликни кечиролмайди. Миниб келган мана шу отинг бошқа уюрга илакишиб қайтган байтални тепкилаб ташлаганини биласанми?

— У бир ҳайвон-да, ота.

— Ҳайвонки чидаёлмабди, мен қандай тоқат қилай, а?! — Эрназар полвон унинг бўйнига сиртмоқ ташлади. — Етти суюгимни қақшатдингку, ярамас!

— Етар, э! — Ўсар бўйнидаги сиртмоқни осонгина итқитиб ташлади. — Индамаган сайин... нимаси бу?

— Ўрлик қима, бола! — ғазабдан отанинг кўзлари олайиб, бурун катаклари кенгайиб кетди. — Ёмон иш қип қўяман ҳозир!

Ўсар қайта ташланган арқонга энгилгина чап бераркан, юраги тубидаги исён тўла бош кўтарганини сезди. Ўзини босишга қурби етмай, сандалдай тошдан сакраб ўтди-да, еб қўйгудек бир важоҳатда отасига ўқрайди.

— Бас қилинг деяпман!

— Ҳали отангга гап қайтараяпсанми! — Эрназар полвон тошни айланиб ўтиб, учинчи бор сиртмоқ ташлади. — Мен сенга пешгирликни кўрсатиб қўяман! Агар уялмасанг қоч! Ахир сен қочишга устасан-ку!

Ўсар қочмади. Кўзлари қонга тўлганча, елкаси аралаш тушган сиртмоқ тугунидан маҳкам тутиб, отанинг яқинлашувига изн берди. Салдан сўнг улар бир-бирларининг қўлларидан тутганча юзма-юз туриб қолишди. Иккиси ҳам бир-бирларининг кучини ўз вужудларида ҳис этаркан, ўғил отанинг хийла кексайганини, ота эса ўзи унчалик ёқтирмайдиган ўглининг кучи ўзи ўйлагандан кўра бисёрлигини англади. Бироқ бу нарса отани тариқча қувонтирмади. Қайтага баттар қаҳрини кўзитди.

— Отага қаршилиқ қилаяпман дегин?! — деди хансираб, ўз навбатида, этни жунжиктирадиган даражада хотиржамлик билан. — Ҳаром кучинг ошиб қопти, сен болани!

— Ўзингиз мажбурляяпсиз, ота! — Ўсар уни ўрнидан кўзғатмай қўйди. — Етар шунча хўрлаганингиз!

— Қўлни қўйвор!

— Йўқ.

— Қўйвор деяпман!

— Шаштингиздан тушсангиз.

Ўсар гапини тугатишга улгурмай, ота берган чилдан гурсиллаб йиқилиб тушди. Куч амал қаршисида ожиз қолганди. Аммо барибир ёшлиқ эпчиллик қилди. У сиртмоқдан ҳалос бўлиш билан биргалиқда, бир юмалаб яна оёққа қалқиди. Ота сермаган арқон бутага илашиб қолди.

Ўсар кетига чекина бораркан, қўллари беихтиёр мушт бўлиб тугилди.

— Соламан лекин, ота! — дея ҳайқирди. — Яқинлаша кўрманг! Яқинлашманг деяпман!

Эрназар полвон қаршисида важоҳатида ўта хунук, ўта даҳшатли кимсани кўрди. У ғазабдан қалтираб, ейман, деб турарди. Ота, шу менинг улимми, дея бир зум ҳайратланди ва шу ҳайрат оғушида ўглининг лабларидан учган сўзни илғашга улгурди.

— Нима?! — деди қўлидаги арқонни бир четга улоқтириб. — Соламан дедингми? Ҳали сен отага қўл кўтармоқчимисан? Қани, бу ёққа ўт!

Ота ёшига номуносиб бир чапдастик билан ўғлига ташланди-да, ёқасидан маҳкам тутиб, шуурига михланган мақсад измига бўйсинганча, уни куйган арча сари сургай бошлади.

Ўсар бу гал ота кўлига ёпишмади-ю, лекин мушт туширишдан ўзини базўр тийиб, оёқ тираб туриб олди. Унга чоғи келмаслигини сезган Эрназар полвон қараб ўтирмади, тиззасига бир тепиб йиқитди-да, судраб кетди. Ўсар арқон чувалиб ётган жойгача итоат этиб келдида, сўнг бир юлкиниб, ирғиб ўрнидан турди. Отанинг тер босган афтига чексиз ғазаб ва нафрат билан тикилиб, нимадир деб бақирди. Кейин бот ташланган Эрназар полвонни итариб ташлади. Урадиган-дек ҳавода мушт ўйнатди. Йигит бу ишларни ёввойи бир истак оғушида адо этаркан, мушт туширмоқдан аранг тийилмоқда эди. Алаmidан нафаси бўғилиб, кўйинг, кўйинг, деяпман, дея овозига зўр бермоқда эди. Овозига зўр бергани сайин ниманидир уриб, парчалаб ташлагиси келарди. Ҳаётда бу қадар жиддий қаршиликка дуч келмаган Эрназар полвон ундан баттар қутурмоқда эди. Ўғлини арчага чирмамаса, гўё бу дунёга ўт тушадигандек, яқкаш ушбу мақсад йўналишида уринар, бунга сари Ўсар бўқирар, аммо ота унинг овозини эшитмас, ғазабдан бурушган башарасинигина кўрарди, холос.

У ўғлини силтаб тортаркан, кутилмаганда лунжига келиб тушган зарбдан кўз олди қоронғилашиб, гандираклаб кетди. Ё аҳзадар, фарзанд отага қўл кўтармоқда! У ўзига келиб, Ўсарни гарангсиган ҳолда кўрди.

— Ота, кечиринг! — деди у. — Урмоқчи эмасдим. Кўлим кетиб қолди. Ўзингиз мажбур қилдингиз, шунга. Кечиринг!

Бироқ ота унинг ёзгиришларини эшитмади. Эшитадиган аҳволда эмасди. Унинг учун триклик маъносини йўқотиб, дунё ёниб кул бўлиб бўлганди. Эрназар полвон ғайришуурий бир ҳосилда Ўсарнинг устига бостириб бора бошлади. Йигит гоҳ унинг қонга беланган лаби лунжига, гоҳ ваҳшат тўла кўзларига боқаркан, аввал ўлмасам ҳам, энди ўлдим, деб ўйлади. Бояғи қутуришларидан асар ҳам қолмай, жони кўзига ширин кўриниб кетди. Қачонки, киши кўрқса, унинг шуури шиддат билан ишлаб бошлайди. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Ўсар беихтиёр қочаркан, сайхонликда отаси отда бирпасда қувиб етишини англаб, йўлни бетга солди. Йирик-йирик харсанглар оралаб, юқорига ўрлай бошлади. У довон ошиб, қишлоққа олиб борадиган сўқмоққа тушиб олмоқчи эди.

— Тўхта!

Ота товуши гумбирлаб, акс-садо тингач, у қушлар сайрашини, отларнинг куртиллаб ўт чайнашини, сув шалдираб оқишини, кўй-кўзилар сасини, Ўсарнинг қадам товушларини эшитди.

— Тўхта деяпман!

Энди у чинакамига наъра тортган эди...

Ўсар тўхтамади. Бу нарса хаёлида ҳам йўқ эди.

— Тўхта, оқпадар!

Ота наъраси ер-кўкни тутди, бунга яна ҳам ваҳималироқ шовкин-сурон кўшилиб, борлик силканиб кетди. Бирдан ҳушёр тортган ота беихтиёр бошини кўтарди. Шундоқ тепада хўмрайиб турган баланд қоя пойидаги харсангтошлар уюми кўзғалиб, йигитнинг устига бостириб келмоқда эди. Не ҳодисот рўй берди, ё Қодир Эгам? Каттик изтироб ва қўрқувга тушган ота бир қотиб қолди-да, сўнг бор овозда бақирди.

— Чапга ўт, чапга!

Кўчкини Ўсар сал кечроқ пайқади. Пайқаши баробар у ҳам бирпасга ўзини йўқотиб қўйди. Кейин ваҳима оғушида аввал ўнгга, сўнг чапга ҳаракатланди. Орада бир қоқилиб ҳам тушди. Кўчки эса дара ичини шовкинга тўлдириб, тобора қуйига интилар, шу шиддати билан жамики нарсани ер юзидан сепуриб ташлайдигандек эди.

Эрназар полвон энг олдинда мисоли коптоқдай сакраб келаётган калладай-калладай тошлардан бири ўғлини уриб йиқитганини аниқ кўрди. Ундан кейинги чоғроқ харсанг белидан босиб, янчиб ўтганини ҳам илғади. Салдан сўнг Ўсар тошлар оқими орасида бутунлай кўздан йўқолди. Ота жонҳолатда бўқириб юборди.

— Ули-им!

Кўчки Эрназар полвон томон селдай эниб келарди. Аммо ота ажал даҳшатини ҳис этмади. Қаддини адл тутганча ўлимга тик қараб тураверди. У билан ёнбағирлик орасида анчагина сайхонлик ясанган. Кўчкининг кучи сайхонликнинг ярмисигача етди. Отанинг ёнига яқкам-дуккам тошларгина етиб келди. Отнинг калласидек беўхшов бир тош ҳатто унинг ўнг оёғини сийпаб ўтди. Шунда ҳам у чекинмади. Бақрайиб тураверди.

У кўчки шовқини тингачгина ўзига келди. Оҳ чекканча олға чопди. Тошлар оралаб ўрмаларкан, нафаси бўғзига тикилиб, ўғлини йўқларди.

— Улим! Улим!

Ўсар ҳеч қаерда кўринмас, кўчки уни ўз бағрига маҳкам яширганди. Эрназар полвон дуч келган тошга ёпишиб, бирини четга итқитиб, бирини юмалатиб, бекорга қидиринишда давом этаркан, нукул «улим»ларди.

У кучоққа сиғмас харсангга човут солиб, унга чоғи етмаслигини сезгачгина хаёли жойига келди. Ҳаракати фойдасизлигини англади. Тақдирга тан бергандек бир алфозда тошлар уюмига маъюс термулиб қолди: «Одамларга хабар бериш керак», дея гудранди. Гўё тезроқ хабар етказса, ўғли тирилиб қоладигандай пастга ошиқди. Отга сакраб миниб, улов бошини қишлоқ томон бурган жойидагина, эс-ҳушини бутунлай жиловлай олди. Отини секинлата-секинлата, ўгирилиб кўчкига, шовқиндан чўчиб, арчазорда ғуж бўлиб турган сурувга, қозиги атрофида айланаётган кекса отга, бағри куйган арчага бир-бир боқиб, аста йўлга тушди...

* * *

У ярим йўлда Сами чўлоққа дуч келди. Сами чўлоқ Чўнгтепа этагига зиғир эккан, ҳар куни ўша ерга қатнарди. Эрназар полвоннинг турқини кўриб, у жуда кўрқиб кетди. Овози қалтираб, шоша-пиша салом берди. Аммо саломи алиқис қолди. Ўғлининг ўлимига у сабабчидай, Эрназар полвон унга адоватли текилиб турарди. Ҳақиқатан, у шу ўйда эди. Аммо майдалиқдан холи эмасми, бу даввоси тентаклик эканини тезда фаҳмлаб, хезланишдан ўзини тийди. Йўл торлиги туфайли отини сал четлатаркан, тагин бирдан ажинаси кўзиди: «Ахир буям яшашга нолойиқ-ку!..» Шу ўй бошига келиши билан Сами чўлоқнинг устига от қўйди. Уни улоқдай илиб олиб, отини нуқиди. Улоққа ўрганган отнинг қони жўшди. Сами чўлоқни улоқ гумон қилиб, забт ила олға интилди. Фақат «улоғ»и тушмағур анча залворли, боз устига, жуда бақироқ экан, додлаб оламни бузмоқда эди. Умри бино бўлиб бу хил беўхшов «улоқ»ни кўрмаган отнинг қаҳри кўзиди. Уни тишлаб-тепкилиб ташлагиси келди. Аммо изми эгасида — унинг иродасига бўйсунмоқдан ўзга иложи йўқ эди.

Бу дунёни ғаламислардан тозалашга қатъий аҳд қилгандек, юзини шамолга тутиб, от устида адл елиб бораётган Эрназар полвон бирор муддатдан сўнггина «улоқ»қа кўз қирини ташлади. Уни ўта аянчли бир ҳолатда кўрди. Ҳали шунга ганим санаб, ўзимга тенгситдимми, дея ичида ғижинди. Шу ғижинишда «улоқ»ни ташлаб юборди. Сами чўлоқ йўл бўйида думалаганча қолаверди.

Эрназар полвон шу кетишда, дўнгга етгандагина тизгинни тортди. Қуйида ястанган қишлоғига ададсиз бир ғам билан разм солди. Ўтқир нигоҳини ҳовли юзидан урчуқ йигираётган аёлига, эндигина қурила бошлаган ўрмак атрофида уймалашаётган келинларига, бетда эшаккўпқари ўйнашаётган невараларига, Ўсардан кейинги ўғлига атаб солинган иморат томини ёпаётган ўғиллари ва кўшни йигитларга бир-бир тикаркан, оғир хўрсинди. Кейин унинг кўзлари келинлари орасидан Ўсарнинг аёлини қидириб топди-да, жувонга узоқ термулиб қолди. Тул қолган келини олдида ўзини гуноҳкор ҳис этди. Ҳозир бориши билан ҳовлида не қиёмат кўпишини ўйлаб, юрагида чексиз оғриқ сезди. Ушбу дақиқани ортга суриш илинжида, ғайришуурий бир ҳолат оғушида отдан тушди. Ҳовлисига қарамасликка уринди. Аммо боши ўз-ўзидан кўтарилиб, яна келинини қидириб топди. Нега энди айнан унга ачинмоқда? Ахир Ўсар уларнинг ҳеч бирига бегона эмаску. Шунда у бошига тушган мусибатнинг залворини янада теранроқ ҳис этди. Томоғига нимадир келиб тақалди. Нафас олиши тобора оғирлашиб, тикилма бўғзига томон силжий бошлади. Бу ҳолат кўзларида ёш пайдо бўлмагунча давом этди. Тикилма бўшашиб, кўзёшлари мўйловига сизиб, ундан кўксига тома бошлади.

У ўғлига ичида аза очаркан, яккаш, нима қип қўйдим, деб куйинарди. Энди кўз ўнгида ўғли беғуноҳ бир қиёфа касб этган. Ҳовли юзидан сал бодиланиб юришлари, бошини бир-ён буриб, кишига эрмакловчи табассум билан боқишлари, жаҳлланганда кўрмак чехрасининг важоҳатли бир тусда оқаришлари, салга хаҳолаб кулишлари кўзига жуда азиз кўриниб, юрагини ўртамоқда эди. Ўн-ўн беш дақиқа бурун у шундай кулмоғи, лаблари четини киноямуз қимтиб, табассум қилмоғи мумкин эди. Энди эса у йўқ. Энди у ҳеч қачон кулмайди, ота кўзини шамғалат қилиб, бирор шумликка қўл ҳам урмайди. Отанинг кўзига хокисор, ўз навбатида, ўктам феълени ўзида зоҳир этмиш лаблари буржидаги ним табассумини яшириб боқолмайди.

Шуларни ўйларкан, отанинг бағри ўпирилиб тушгандай бўлди. Юраги сирқираб, кўз олдини қоплай бошлаган кўкиш туман орасидан Ўсарнинг гўдак қиёфаси аста қалқиб чиқди. Бола касалванд эди. Қурама тўшақда чўзилиб ётганича жажжи кўлчаларини унга чўзарди. Отаси қўлига олиб, бағрига босиши билан жисмини қийнаётган дарддан фориг топадигандек, соғинчли ва илтижオリ бир гувраниш билан отага талпинарди. Ушанда ота уни бағрига олиб, ташқарига чиққан. Тоғларга жавдираб, Худодан мадад сўраган. Бу Эрназар полвоннинг илк ёзғириши эди. Измидан ташқарида юз берган ташвиш қаршисида бутунлай довдираб қолганди.

Бунгача у ўзини бир қоядай ҳис этарди. Ундаги бу ишонч ўғилларининг сони ортган сайин кучайиб борарди. Гап шундаки, биринчи ўғли тугилганда, ўзини девдай ҳис қилганди. Иккинчиси пайдо бўлганда, ўзини тоғлардан юксак сезган. Ўсар дунёга келганда эса, бу дунёга сиғмай қолганди. Кетма-кет уч ўғил. Ҳазил гап эмас! Эндиликда Эрناзар полвоннинг насли дунё тургунча давом этади. Бағридаги мурғак гўдак ўша таянч, ўша умидлардан бири эди. Мана энди, у ота пинжидан паноҳ қидирмоқда...

Ўшанда Эрназар полвон йиғламаганди. Ёзғириб илтижо қилган-у, лекин мижжала-рини ёшламаганди. Энди эса, ўша ҳолатни тасаввурида қайта жонлантириб, кўз ёшини тиёлмай гаранг эди. Ҳар ҳолда у пайтда умид бор эди. Эндиликда у йўқ — ўғли унинг кўз ўнгида ҳалок бўлди. Хатто у қичқиршигям улгуролмади.

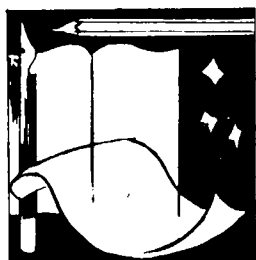
Ота, боши қуйи эгилган, ҳиқ-ҳиқ йиғларкан, улкан қўллари худди гўдакни қучмоқчидай беихтиёр ҳаракатланарди-да, яна тиззалари устига шилқ этиб тушарди. Бу ҳаракат дам-бадам такрорланиб турарди. Охири у тиззаларига таяниб йиғлай бошлади. Илик қўкламда тепадаги қор эриб, қоя бетини ювгандай, кўз ёшлари юзидан шашқатор оқиб, қўллари, тиззалари устига тўкилмоқда эди.

У ич-ичидан эзилиб бўзлагани сайин, хотиралар гирдобига тобора шўнғиб борар, яъники, ўзи сезмаган ҳолда ушбу гирдобнинг чир айланмиш юрмаси ўртасида жилोलаниб турган гўдакнинг маъсум нигоҳи томон интилмақда эди. Аммо кўп ўтмай дахшатли бу уорма гўдак сиймосини бутунлай ютиб юборди-да, юзага келган қоп-қора бўшлиқ ўрнида ёвқур бир йигитнинг ваҳший қиёфаси пайдо бўлди. Ота лунжида қучли оғриқ сезгандай, бир сесканиб тушди. Аста қаддини ростлади. Қалбида авайлаб-асраб келаётган чўнг эътиқодига нисбатан иккиланиш пайдо бўлди: «Тўғри яшадимми мен? Нимани талаб қилдим мен улимдан? Ундан баттарлар ҳам яшаб юрибди-ку!» Шу ўй бошига келиши билан унинг кўз ўнгида ўзи умри давомида учратган турли хил башаралар жиртак отиб, сузиб ўтаверди. Бунга сари отанинг мияси қарахтлашиб, кенг майдонда ўзини — Эрназар полвонни танҳо кўрди. Чор-атроф бўшлиқ. Қаршидаги тепалиқда ўзининг ёлғиз қулбаси. Қулбаси ғалати ерда — тик жарликнинг лабида жойлашган. Пастлик одамсимон илону чаёнларга тўла эди. Кўпи таниш. Қизиқ, уларни қаерда кўрган экан. Э, ҳа, ановусини қамокда учратган, мановуси қайнсинглисига кўз олайтирган. Эшна чала-ку... Вой-бўй, кўпчилик экан-ку булар. Махлуқлар жар тубида гўжон ўйнаб, юқорига — қулбаси томонга интиларди. Қулбадан нарисини ям-яшил яйлов — осойишталик маскани эди. Қулбаси ўша томонга оғиброқ турарди. Сал ҳимоядан яйлов ўртасигача тўкилмай-сочилмай борадигандек эди. Аммо тепага чиқмоқ ва уни нарига жилдирмоқ учун юқорига ўрлаган оғир сўқмоқни босиб ўтмоғи лозим эди. Чамаси, бу умр йўли эди. Эрназар полвон ўзини сўқмоқ ўртасида, салдан сўнг янада юқорида кўрди. Бу ердан қулбаси-ю, махлуқлар гўжон ўйнаётган жар туби баралла кўзга ташланиб турарди. Бир маҳал қулбадан ўша махлуқларга жуда ўхшаш яна бир жонзод соядай сирғалиб чиқди-да, ҳеч тап тортмай қуйига сакради. Охири дақиқада унинг қиёфаси Ўсарга ўхшашлигини илғаб, ота «иҳ»лаб юборди. Чақирмоқчи бўлди. Кейин кўрдик, Ўсар жар тубида махлуқлар билан бемалол қаймоқлашиб юрибди.

Эрназар полвон уйқудан уйғонгандай бир сапчиб тушди. Туман қайта қоқлай бошлаган кўзларига кафтини босиб, Ўсарнинг ўша мурғак қиёфасини тасаввурида қайта жонлантирмоқ истади. Аммо кўз олдида тағин ўғлининг ғазабнок турқи пайдо бўлди. У тишларини гирчиллатиб, кўркинчи суръатда ўқрайиб турарди. Гўдаклигида бўйнидан қучган, мўйловидан тортқилаб ўйнаган бармоқлари мушт бўлиб тугилган, отани урмоқдан ўзини зўр-базўр тийиб турарди.

Ота ёвузлашган бу башарани қувмоқ бўлиб, бошини илкис чайқади. Теваракка аста кўз солди. Қишлоғи-ю, одамларни кўрди. Қуёш ўша-ўша — мўл-қўл нур сочар, оппоқ бир булут кунботишдаги қоя бағрига соя ташлаб, оҳиста сузиб борар, неваралари аллақачон эшаккўпкарини тугаллаб, ҳовли саҳнида чопқиллашиб юришар, аёллар негадир ўрмак тепасида гўж бўлиб туришар, кампири эса, бир қўлида урчуқ, иккинчи қўли билан белини тутганича, улар бошида тик қотган, чамаси келинларига ниманидир уқтирмоқда эди. Ана, Ўсарнинг қайлиғи ўрнидан дик сакраб, наридан калава олиб келди-да, яна хотинлар тўпига қоришиб кетди. Эрназар полвон аёллар орасидан уни қидириб ўтирмади. Шунингдек, унинг олдида ўзини гуноҳкор ҳам ҳис этмади. Худди синовдан ўта олмаган итларини совуққонлик билан отиб ташлаганида, юрагида ачиниш туймагандай, ўғлининг фожиасига қалбида туйқусдан муздек совуқлик уйғонганини сезди. Бу совуқлик аста-секин бутун вужуди бўйлаб тараларкан, охир-оқибат, муштдеккина кампиригагина ичи ачиётганини англаб етди. Шўрлик аёли бу мусибатни кўтара олармикан?

У отини етақлаб, ўта қайғули ҳолатда қишлоққа эна бошлади...

Мирзо Абдулқодир Бедил

ҲАР ЗАРРАНИНГ АСЛИНДА ҚАРОР ШОҶИДИ БИР ОФТОБ

* * *

*Кўнглум ҳар бир зарраси ҳижронда жоним бўлғуси,
Ёрни ёд айлаб фиғон сарви равоним бўлғуси.*

*Ишқ лафзи боиси тилларга тақсим бўлди илм,
Бир сўзимни сўйласам, минг достоним бўлғуси.*

*Лаззати васлинг умидим ҳайратин бир сеҳридир,
Ҳар изим пойингни ўпмакка даҳоним бўлғуси.*

*Айлабон парвоз, висол шавқи этар тарк бизни, оҳ,
Тилга етгунча юракдан ишқ фиғоним бўлғуси.*

*Нозларининг дастидан гар тортса нозик қоматим,
Кўзу дарзи мисли ингичка нишоним бўлғуси.*

*Мен кўчиб кафтларга гул яроғидан, бўлдим хино,
Ўз юзим, рангим кетибким, ўз хазоним бўлғуси.*

*Ўз-ўзимни тарк этиб ким бўлмоғим айтмай қўйй,
Кетса бир заррам ўзимдан бир жаҳоним бўлғуси.*

*Бил, ҳумо парвозидан мақсад ёниб жаҳд айламак,
Сояси ёққай мени, то устихоним бўлғуси.*

*Қуп-қуруқ гап сиртмоғиндан афзал урфон эрки бил,
Ҳарне юксалса ўзиндан, нардибоним бўлғуси.*

*Мен қадаҳмен, ишқ аро теккан маломат тошлари,
Кўзёшим ичдан эзиб, номехрибоним бўлғуси.*

*Бедил, оҳ, ишқ мулкида мен жим ёниб сир сақладим,
Сурма ҳам ишқ дудига ўхшаб, забоним бўлғуси.*

* * *

*Лайлининг ишқи қани, то қайтадан гавғо қилур,
Қайс этиб бир заррани саргаштаи саҳро қилур.*

*Қоматининг жилвасин кўз-кўзлабон ҳар лаҳзада,
То қиёмат сарвининг бошин эгиб, расво қилур.*

*Тош дилимни эритиб, оҳ, шиша қуйган ҳар киши
Тўлдириб май унга, ишқ бозорида савдо қилур.*

Минг туморин елга совурғусидир Мажнун бу кун,
Чунки оҳимдан шамол саҳрода вовайло қилур.

Хокдан тан айламиш бизни ажиб осудалик,
Елсин ул довулки, биздан қайта хок барпо қилур.

Истаган ёғдуни нур олғусидир зулматдан ҳам,
Нурга юз бурган суюнчиқни икки дунё қилур.

Бу жаҳонга эътиборнинг излари қор узрадир,
Гарчи, оҳ, исмин узукка қай бир одам жо қилур.

Йўқ иложим, икки оламдан кўнгул уздим бугун,
Бу кунимни кун фалак эртан ё қилмас, ё қилур.

Сен ҳақиқат маънисин тил бирла англайман дема,
Жим бўлиб юрсанг, юрак бир кун забон шайдо қилур.

Мағзи тўлмайди умидимнинг, жаҳондир чунки куч
Гар шароб қуйсам, эриб жом, таъбини расво қилур.

Ҳасратингни парвариш қилмоқда, Бедил, бу жаҳон,
Касби шул, ҳар не хунук топса, безаб зебо қилур.

* * *

Бир-бирига кўрку андиша эмас бегона, йўқ,
Ёп-ёруғ шам теграси, у ерда то парвона йўқ.

Бўғзимизда ҳар нафас зинжийр овозин янгратар,
Ушбу борлиқ теябахона, унда бир фарзона йўқ.

Эслатур беҳушлигим паймонаси ҳар дам сени
Кузларимда телбавор ёш, бўлмасам мастона, йўқ.

Кирдию ваҳшат дилимга, бўлди бу хонам хароб,
Қайга кирса лаҳза сел, ул жой бўлар вайрона, йўқ.

Маҳв этар гул бизни деб титраиди шабнам беҳуда,
Турфа гуллар ўйида асло бу обу дона йўқ.

Мағзи пучлар маърифатдан баҳра топмас унчалик,
Чунки майдан маст киши фикринда ҳеч паймона йўқ.

Дилни боғлаб жим олур тин шайқатор кўзёшларим,
Тебратурга занжирин қобилмас у девона, йўқ.

Қисқақўл зулм аҳли жабриндин, ки, гофил бўлмағил,
Тошни кесган аррани кўр, унда ҳеч дандона йўқ.

Мижжа қоқса, кўзларимни тигламоқ истар эдим,
Гарчи мен бахти қарода бор тун... афсона йўқ.

Кулфатим тордек, тили йўқ бўлса ҳам, фарёд чекар,
Лек уни тинглаш ва англашга бирор ҳамхона йўқ.

* * *

Жунун тугёни ваҳшат сори ўзни раҳнамо қилғай,
Икки олам тўзонин бир оёқ ўрнига жо қилғай.

Агар озодлик истарсан, ўзингдан кетмагинг лозим,
Ҳаво қиш чилласин гул қилғали тафтдан жудо қилғай.

Бўлолмас васл аро ошиқ ўзига ҳеч қачон соҳиб,
Кўёшининг жилвасин кўрган маҳал шабнам ҳаво қилғай.

Мен ошиқ зор бўлиб, маъшуқани ишқ эркалатмиш кўп,
Кўзимдан дил сочар қон ёшни пойига хино қилғай.

Заифликдан мен ҳар жойда чизарман ҳайратим нақшин,
Бу эрмак, оҳ, ўз аксимни, ки кўзгудан жудо қилғай.

Киши тоқайгача ҳасрат чекиб, фарёд фиғон тортар,
Асо сундир, қачонки тоқат ўзни норасо қилғай.

Қилиб Қайсни тавоф тоқай, бўлурсан зор Фарҳодга,
Ахийр бир кун сенинг хокингни ҳам ишқ тўтиё қилғай.

Оёғим ердан узмасдан қуюнлик бошни тўзғитди
Ва итримлик бошим очиб, оёқни тубга жо ғилғай.

Хижолатда тўкиб тер осмон ҳайратда ҳолимга,
Тукилган терларим ўзни ажиб оби бақо қилғай.

Мен имкон оламидан хуш тополмасман, нечукким ҳақ
Умидимдан мени, мендан умидимни жудо қилғай.

Нафас олмақ — чиқармоқ ўртасинда зор юрак, Бедил,
Тугун ўзни бир инда ибтидо ҳам интиҳо қилғай.

* * *

Зулфу юзинг била солдинг дилга яро қаро ва оқ,
Бамисли бир жон киби жоним аро қаро ва оқ.

Тун била тонг хатту юзинг киши менга берар фириб,
Не ғавғодур, оҳ, бу не ҳол, не можаро — қаро ва оқ?!

Оқюзингнинг хаёллари қилди қаро кунда сарсон,
Мисли қоғоз узра қалам оқу қаро — қаро ва оқ.

Оппоқ қобоғинг ҳам қаро қошинга сўз айтар мижжам,
Кўрмамишмен сендек оху кўп ғамсаро қаро ва оқ.

Жо ойладим икки қаро чўғингни суртиб кўзима,
Куйган момуғ киби икков бўлдилар, о, қаро ва оқ.

Фасли баҳор доғ дилиму тиниқ ёшим сабаб, Бедил,
Турфа гуллар терадурман гулзор аро қаро ва оқ...

* * *

Дил хилватида нозли нигоримни кўринглар,
Бу оинада йўқ ила боримни кўринглар.

Хирмонларима ёғду сочиб ўтгучи зумда
Чақмоқ чақадир энди... шароримни кўринглар.

Уммонда кўз очмоққа илож топмайин асло,
Соҳилга гуҳар чиқди... каноримни кўринглар.

Борлиқ бетида кўзга илингаймиди мазмун,
Кўп хийра анинг хатти... губоримни кўринглар.

Ҳар зарранинг аслинда қарор топди бир офтоб,
Ҳар заррада ёрқин бу қароримни кўринглар.

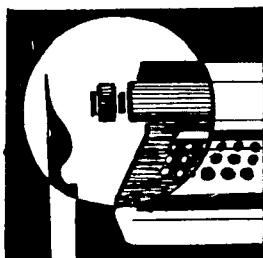
Раъно гулин ҳар барги бир оина, уларда
Минг бўлди, ки, бир булбул, ҳазоримни кўринглар.

Ҳар ҳалқаи ҳайрат аро гар ўсса не зотим,
Оҳ, олтига кўзгуга дучоримни кўринглар.

Қилмангки сиғинмоққа бўлак ёр тасаввур,
Ҳар кўзгуда акс этгучи ёримни кўринглар.

Бир кўзёши томган ери минг ларзага тушгай,
Тинч кўзлар ила Бедили зоримни кўринглар.

Фурс тилидан **Матназар Абдулҳаким**
таржималари.

Ҳожи Садриддин Салим Бухорий

ҲОЖА МАҲМУД АНЖИР ФАҒНАВИЙ

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм

Ҳожа Маҳмуд Анжир Фағнавий ҳазратлари «Силсилаи шариф»да ўн икки ҳалқанинг пири муршиди ҳисобланадилар. Бу зоти шариф Ҳожа Муҳаммад Ориф ар-Ревгарийнинг муриди бўлиб, нақшбандия тариқати ривожига муҳим ҳисса қўшган.

Ҳожа Ориф ар-Ревгарий ҳақида Абдураҳмон Жомий «Нафоҳатул унс»да бундай ёзган (таржимаси): Абдулҳолиқ Ғиждувонийнинг учта халифалари бўлган: Ҳожа Аҳмад Сиддиқ, Ҳожа Ориф Ар-Ревгарий, Ҳожа Авлиёйи Калон. Ҳазрат Ҳожа Баҳоул Ҳақ ваддин Нақшбанднинг силсиладаги иродатлари эса бу жамоат ичидан Ҳожа Ориф ар-Ревгарийга бориб тақалади.

Али Сафийнинг «Рашаҳоту айнул-ҳаёт» асарида Ҳожа Ориф ҳақидаги маълумот анча тўлдирилган. У кишининг туғилган ва марҳум бўлган жойи. Бу қишлоқнинг Ғиждувон ва Бухорога нисбатан масофаси кўшилган. Жумладан, Али Сафий ёзадилар (таржимаси): «Ҳожа Абдулҳолиқ Ғиждувонийнинг тўртинчи халифалари Ҳожа Ориф ҳисобланадилар. Ҳожа Орифнинг туғилган ва марҳум бўлган жойлари Ревгар қишлоғидир (бу қишлоқ ҳозирда Шофиркон туманидир. — С. С.) Бухоро шаҳридан Ревгаргача олти фарсанг. Ғиждувондан Ревгаргача бир фарсангдир. Ҳазрат Баҳоуддиннинг Абдулҳолиқ Ғиждувоний халифалари ичидан иродат нисбатлари Ҳожа Орифга бориб тақалади».

Маълум бўляптики, Ҳазрат Баҳоуддиннинг «Силсилаи шариф»даги иродатлари Ҳожа Аҳмад Сиддиқ, Ҳожа Авлиёйи Калон, Ҳожа Сулаймон Карманийларга эмас, балки бевосита Ҳожа Ориф ар-Ревгарийга бориб уланаркан.

Ҳожа Ориф ар-Ревгарий ҳақларида манбаъларда хабарлар жуда оз. У зотнинг ҳижрий 622 йилда ёзган «Орифнома» асарлари ҳақида Жомий ҳам, Али Сафий ҳам ҳеч қандай маълумот беришмаган.

Покистонлик Зулфиқор Аҳмад Нақшбандий ҳазратлари бу нодир қўлёзмани 1993 йил Масжиди Калон имом-хатиби Ҳожа Жонмуҳаммадга ҳада қилганлар. Ҳожа Ориф ар-Ревгарийнинг «Орифнома»лари форс-тожик тилидан ўзбекчага ўгирилиб, нашр қилинди (Ҳожа Ориф ар-Ревгарий, «Орифнома», Тошкент, «Наврўз» нашриёти — 1994 йил. Форс-тожик тилидан Садриддин Салим Бухорий, Исроил Субҳоний таржимаси).

Йирик тасаввуфшунос олим Идрис Шоҳнинг «Нақшбандия тариқати» (Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти — 1993 йил) китобида «Илм ва карвон» сарлавҳаси остида Шайх Ревгарий бир ҳаваскор муридни синаб кўрганлари ҳақида ривоят бор. Бу ривоят Идрис Шоҳнинг Лондоннинг 1968 йил чоп эттирган «Сўфийлик тариқати» китобидан таржима қилинган.

Маълумки, пирилар муридларини шогирдликка қабул қилгунча турли усуллар билан синаб кўрганлар. Кейин ҳам вақт-вақти билан унинг эътиқоду илҳосини, фидоийлигини, сабр-бардошини, ақлу фаросатини, уқуви, имкони, ахлоқини имтиҳон қилиб туришган.

Нақл этилишича, аввал Ревгарий ҳазратлари ҳузурига муридлик орзуида бир киши келади. Ҳожа Ориф турли мавзуларда суҳбат қургач: «Ҳузуримга қачон келишинг ҳақида хабар бераман», дебдилар. Сўнгра мансабдор бир муридларини чақирибдилар-да, «Фалон кишини карвонингга ишга қабул эт ва унга катта маош тайинла. Лекин бу

ишларни менинг ишоратим билан қилаётганингни зинҳор ҳеч кимга, жумладан, унга ҳам билдирма, сир тут», деб буюрибдилар.

Муридликка даъвогар ишга жойлашгандан сўнг пирга мактуб битибди: «Хурматли Шайх! Ҳузурингизга мен боролмайман, чунки бахтли тасодиф туфайли бадавлат бир кишининг карвонига ишга жойлашдим. Агар мен хизматни тарк этсам, оилам аҳволи танг бўлади. Шу боис, сиздан узр сўрайман!»

Хожа Орифга баъзан ҳаётда иши юришмай, бахти чоңмай қолганлар муридликка ҳавасманд бўлиб келар, Шайх эса уларни дарҳол таниб, ажиб усуллар билан синаб кўрар эканлар.

Дарвоқе, бундай синовларни Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд ҳам бошларидан ўтказганлар. Пиримиз Ҳазрат Нақшбандни устодлари Сайид Мир Кулол бир неча бор имтиҳон қилганлар. «Мақомати Шоҳи Нақшбанд», «Мақомати Мир Кулол»да бу тўғрида ажиб нақллар мавжуд. Биринчи синов қизиқ.

Куллардан бир куни Ҳазрат Мир Кулол бир чизиқ тортиб, асҳобларига қараб, «Ҳеч ким шу чизиқдан ҳатлаб ўтмасин», дейдилар ва ўзлари кетаверадилар. Ҳазрат Баҳоуддин тарадудда қолибдилар: чизиқдан ўтсалар, пирнинг гапини қайтарган бўладилар, агар ўтмасалар, пирдан ажраладилар (яъни, узокда қоладилар). Нима қилиш керак? Қай йўлни тутиш жоиз? Ҳазрат Баҳоуддин ўзлари бундай дейдилар: «Дарвешлар жамоаси ҳайрон қолдилар, кўпчилик анда кутиб ўтирди. Лекин мен илоҳий иноят ила ул хатдан ўтиб, Ҳазрат Мир Кулолдан ортда қолмадим. Ҳазратга еганимдан сўнг, дедилар: «Эй фарзанд! Нек иш қилдинг, бир чизиқ баҳона биздан ортда қолмадинг!»

Дарҳақиқат, бундай имтиҳондан фақат «илоҳий иноят ила» муваффақиятли ўтмоқ мумкин.

Иккинчи имтиҳон бундан ҳам қизиқ.

Нақл этилишича, бир пайт Ҳазрат Мир Кулол Баҳоуддинни даргоҳларидан қувадилар. Баҳоуддин узр сўраб қайтиб келадилар, лекин Ҳазрат Мир Кулол ул кишининг узрларини қабул этмай: «Бу остонага қайтиб оёқ босмагилки, мақсудинг ҳосил бўлмас!» деб яна ҳайдайдилар. Бундай муомаладан кейин Ҳазрат Баҳоуддин ноумид бўлиб Бухоро шаҳри томон йўл оладилар. Саргардонликда тасодифан бир қиморбозхонага кириб қоладилар. Бу ерда икки одам қимор ўйнар, бири бор-будини ютқазиб қўйган — қип-яланғоч аҳволда, шеригига яна қимор ўйнашни таклиф этарди. Шунда ғолиб қиморбоз: «Ҳеч нарсанг қолмади-ку, ўйинга нимани тикасан?!» — деб сўради. Мағлуб: «Жонимни, ширин жонимни тикмоқчиман!» деб жавоб берди.

Хожа Баҳоуддин бу савол-жавобни эшитиб, бу ҳолни кўриб, ўзларига ўзлари дедиларки: «Эй Баҳоуддин! Бу йўлда қиморбозчалик ҳимматинг йўқми? Бир оғиз кет деганларига ул муборак остонани тарк этдинг! Ортингга қайт, юзингни ул остонага қўй ва тупроғини кўзларингга тўғиёт!»

Шундан сўнг Ҳазрат Баҳоуддин қайтиб Сайид Мир Кулол остоналарига келдилар. Хожа Баҳоуддинда шундай одат бор эдики, ҳар бомдод намози учун Сайид Мир Кулолнинг таҳорат сувларини тайёрлаб, бағирларига босиб уни иситиб турардилар. Бу сафар ҳам худди шундай — таҳорат сувини тайёрладилар-да, остонага бошларини қўйиб, уйқуга кетдилар. Ўша кеча ҳаво совуқ бўлиб, қалин қор ёққан эди. Оқибат Хожа Баҳоуддин қор остида қолиб, кўринмай кетдилар. Эрта саҳар Ҳазрат Мир Кулол ташқарига чиқиш учун остонадан ўта туриб баногоҳ Хожанинг бошларига оёқ қўйдилар. Бу ҳолдан мутаассир бўлиб: «Эй фарзандим, Баҳоуддин! Туринг, бу саҳар бизнинг қадамимиз сизнинг бошингизга тушибдур, иншооллоҳ, барча халқнинг боши сизнинг оёқларингиз остида бўлур!» дедилар.

Мана, имтиҳоннинг натижаси! Бир қараганда, бу ҳар иккала ҳолда ҳам Ҳазрат Баҳоуддин устодларининг гапига амал этмаган, аниқроқ айтганда, пир буйруғига тескари амал қилганга ўхшайдилар. Лекин аслида ҳол бошқача эканини ҳар бир фаросатли шахс кўра олади. Дарвоқе, машойихлар: «Фаросат ярим каромат ҳисобланади», деб бежиз айтишмаган.

«Орифнома» асарига таъкидланишича, ушбу асарни Хожа Ориф ҳазратлари ўзларининг шоғирдлари Хожа Наимнинг илтимосига мувофиқ ёзадилар. Хожа Наим зубдатул соликин, яъни, солиқларнинг аълоси бўлган экан. Кўриниб турибтики, Хожа Наим Хожа Орифнинг кўзга кўринган муридлари экан. Лекин «Раъшадот»да ёзилишича, Хожа Орифнинг энг баркамол муридлари Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавий ҳазратлари эдилар. Хожа Маҳмуд ўз устодларининг кўплаб синов, имтиҳонларидан муваффақиятли ўтганлар. Шу боис, Али Сафий ёзадилар: «Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавий Хожа Ориф ар-Ревғарийнинг афзал ва акмал асҳобларидан эди. Хожанинг барча асҳоблари орасидан бу зоти шарифга халифалик муяссар бўлди».

Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавий туғилган жойлари Анжир Фағни қишлоғи. Бу қишлоқ ҳозирги Вобкент тумани ҳудудидадир. Хожа Маҳмуд қабрлари ҳам шу ерда. Қишлоқни ҳозир Анжирбоғ дейдилар, қадимий номларидан бири Пермаст эди.

Хожа Маҳмуд мазорлари обод зиёратгоҳга айлантирилган. Мазор ёнидаги қадимий жомеъ масжиди намозхонлар ихтиёрига берилган. Масжид қапталда қадимий қудуқ бор. Мазор атрофидаги боғда кўпилаб анжир дарахтлари ўтказилган.

Хожа Маҳмуднинг туғилган йиллари, вафот этган саналари ҳақида маълумотлар турлича. Лекин «Орифнома»нинг сўнгида ҳатто томонидан ёзиб қўйилган байтларга асослансак, Хожа Ориф вафот этган сана ҳижрий 634 йил чиқяпти. Бизнингча, шу санани асос тутсак бўлади. Тарихий манбаъларда бу зоти шариф 100 ёшдан ортиқ умр кўрганлари битилган.

Хожа Маҳмуднинг касблари гилкор эди, шу касбдан тирикчилик қилганлар. У зот Ҳазрат Ревгарийдан ижозат хати олганларидан сўнг халқни Ҳаққа даъват этиб, алония зикри (баланд товуш билан зикр айтиш) ила машғул бўлдилар («Рашаҳот», 33-бет).

«Рашаҳот»да ёзилишича, Хожа Ориф қуддиси сирруҳужонни Ҳаққа таслим этиш вақти Ревгар қишлоғида эдилар ва Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавийга дедилар: «Менга ишорат қилинувдики, толибу солиқлар ҳол маслаҳати ила жаҳрия зикрига машғул бўлишлари лозим. Шу гапни сизга етказиш вақти етди, унга амал айланг» (32-бет).

«Зикр» сўзи арабча бўлиб, «ёдлаш», «эслаш», «тилга олиш» маъноларини англатиб келади. Зикр Аллоҳ Таоло номини ёдлаш, такрорлаш демакдир. Зикр икки хил: жаҳрий ва хафийдир. Жаҳрий дегани, баланд товушда зикр этишдир. Хафий зикр — Аллоҳ таоло номини қалбда, ҳатто тилни қимирлатмай, тилни танглайга ёпиштирган ҳолда зикр этишдир.

Қуръони Каримда ёзилганки: «Аллоҳни зикр қилиш билан қалблар ором олади». Демак, қалбга ором бағишловчи восита зикр экан. Зумар сураси 23-оятда Аллоҳ таоло таъкидлайдики: «Аллоҳ энг гўзал Сўзни (оятлари фасоҳат ва балоғатда) бир-бирига ўхшаган (ичидаги ҳукмлари) такрор-такрор келувчи бир Китоб — Қуръон қилиб нозил қилдики (унда Аллоҳнинг азоби ҳақидаги оятларни тиловат қилганларида) Парвардигорларидан қўрқадиган зотларнинг терилари титраб кетар, сўнгра терилари — баданлари ҳам, диллари ҳам Аллоҳнинг зикрига юмшар — мойил бўлур...» (Алоуддин Мансур таржимаси).

Кўриниб турибдики, Парвардигордан қўрқадиган зотларнинг терилари, баданлари, шунингдек, энг асосийси диллари Аллоҳнинг зикрига мойил бўлар ва сўнг ором олар экан.

Жаҳрий зикрда тил ҳам, қулоқ ҳам, дил ҳам иштирок этади.

«Рашаҳот»да ёзилишича, Хожа Ориф вафотларидан сўнг Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавий Вобкент дарвозаси ёнидаги масжидда жаҳрий зикри билан машғул бўлдилар. Мазкур китобда жаҳрия зикри билан боғлиқ савол-жавоб ҳақида ҳам тарихий маълумот келтирилганки, бу бизга ибратдир. Зеро айрим тасаввуфшунослар яссавия билан нақшбандия тариқатлари орасидаги фарқни зикр усулида кўрадилар. Яъни, яссавияда жаҳрия, жогагон-нақшбандияда эса, хафий зикр қўлланилган, дейдилар. Ваҳоланки, маълум бир даврда нақшбандия тариқатида ҳам жаҳрия зикрига амал этилган экан.

Нақл этилишича, кунлардан бир кун Мавлоно Ҳофизиддин (Бу зоти шариф Ҳазрат Баҳоуддиннинг шогирдлари Хожа Муҳаммад Порсонинг боболари ҳисобланадилар) Бухоро шаҳрида жуда кўп одам йиғилган бир суҳбатда Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавийга ўз устодлари устод ал-уламо Шамсул зимма Ҳулвоний ишоратлари ила қуйидаги саволни берадилар: «Сиз нимага асосланиб алония (жаҳрия) зикрини танладингиз?» Бу мажлисда жуда кўп бухоролик уламолар, фузалолар ҳам иштирок қилган экан. Хожа Маҳмуд дейдилар: «Ухлаганларни уйғотмоқ ва ғафлатдин қутқармоқ ва аларни шариату тариқат қонунларига доимий бўйсунувчи этмоқ учун, шунингдек, аларни ҳақиқий тавба ва инобат шарафига етувчи бўлиб, тўғри йўлга киришлари ва саодатга етиш бахтига мушарраф бўлмоққа рағбат пайдо қилмоқлари учун биз жаҳрия зикрини танладик».

Мавлоно бундай асосли жавобни эшитганларидан сўнг: «Сизнинг ниятингиз саҳиҳдур ва бу машғулот сизга ҳалолдур», деб тан берадилар.

Худди шу мажлисда Мавлоно Ҳофизиддин яна Хожа Маҳмуддан илтимос қиладиларки, алония зикри ҳад (чегараларини бизга тушунтиринг, токи ҳақиқатни мажоздан, ошнони бегонадан ажратмоғимиз мумкин бўлсин).

Хожа буюрадиларки, алония зикри ила шундай киши машғул бўлсинки, унинг забони (тили) ёлғон гаплардан ва ғийбатдан пок, ҳалқуми (огзи) ҳаром ва шубҳали таомдан пок, дили риёдан пок, қулоғи ҳаром-ҳарош ва беҳуда гаплардан пок, боши Аллоҳ таолодан бошқа зот ҳаёлидан пок бўлиши лозим!

Бу жавоблар Мавлоно Ҳофизиддинни ҳам, мажлис аҳлини ҳам қониқтирган. Ушбу жавоблардан Хожа Маҳмуднинг илмлари, фаросатлари, ақллари нақадар юксак эканлигини билса бўлур.

Алония зикри ҳадлари ҳақида маълумот олдик. Хафий зикрнинг ҳадлари қандай? Бу зикр билан ҳам худди юқорида Хожа Маҳмуд ҳазратлари таъкидлаган сифатларга эга бўлган шахслар шуғулланиши мумкин. Зеро, Алоуддин Атгор деганларки: «Кўплар зикрни қалбда эмас, ошқозонда айтурлар!» Айтмоқчи, улуғ пиримиз Шайх Абулҳасан Ҳарақоний: «Киши суруд этса (яъни, ғазал ўқиса) ва Ҳақни тилаш, Куръони Каримни ўқиб, ғайрни тилагандан яхшироқ», дедилар. Яъни, Куръони Каримни тиловат қилиб, хаёли бошқа нарсалар билан банд бўлгандан кўра, ғазал ўқиб хаёли Аллоҳ таолога банд этмоқ афзалдур, дейилмоқда. Дарҳақиқат, рост. Зикр хоҳ хафий, хоҳ жаҳрия бўлсин, лекин қалбдан чиқиши шарт ва бутун хаёл Аллоҳ таолога қаратилмоғи зарурдир.

Хўш, вужуднинг-ку овқатини биламиз, руҳнинг овқати нима? Фаридуддин Атгор ёздилар: «Руҳнинг озиғи Аллоҳ таолонинг ёди ҳисобланади, мажруҳ дилнинг маъҳами (давоси) ҳам худди шу зикрдир».

Демак, зикрда буюк ҳикмат бор экан. У хафий бўладими, алония бўладими, қатъи назар, зикр руҳнинг озиқасидир.

Аллоҳ зикридан гофил кимсанинг ҳоли қандай бўлади? Фаридуддин Атгор дейдилар: «Аллоҳ ёдидан бир замон гофил бўлсанг, шу дам шайтонга ҳамдам бўласан».

Буни кўринки, ғафлатдаги одам, яъни, Аллоҳ ёдидан гофил қолган кимса доимо шайтонга ҳамдам ҳисобланади.

Ҳадиси кудсийда дейилишича, кимки Аллоҳни унутса, Аллоҳ таоло ҳам уни унутади. Бундай кимсани шайтон йўлдан оздириши осон кечади. Дунёнинг муваққат орзу-ҳаваслари, молу давлатига алданиб, бундай одам умрини беҳудага совуради ва дўзахий бўлади.

«Эй мўмин, Аллоҳ зикрини бисёр қил, шунда икки дунё саодатига эришасан. Лекин зикрни ихлос ила этмоқ дуруст, беихлос, шунчаки қилинган зикр қабул эмас».

Маълум бўляптики, икки дунё саодатига киши зикр воситаси ила эришар экан. Лекин риёкорлик билан айтилан зикр дуруст эмас.

Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавий ҳазратларининг шогирдларидан бири Хожа Али Рометаний (Хожаи Азизон) бўладилар. Хожа Али Рометаний дейдиларки: Хожа Маҳмуд яшаган даврда бир дарвиш бор экан ва ул дарвиш Ҳазрат Хизр алайҳиссалом билан ҳамсуҳбат бўлиб, ул зотдан: «Бу асру айёмда этагини тугишга арзийдиган, Ҳақ йўлидаги пир ким? Токи унга эргашайлик», деб сўрабди. Хизр дебдилар: «Ҳозирги асру айёмда замонанинг шайхи Ҳазрат Маҳмуд Анжир Фағнавийдурлар. Ўша кишига эргашса бўлур!» «Рашаҳот»да таъкидланишича, Хизр алайҳиссаломни кўриб, юқоридаги саволни берган зот Хожа Али Рометанийнинг ўзлари экан. Лекин камтарлик юзасидан бу воқеани бошқа бир дарвиш номидан эълон қилганлар. Зеро, Баҳоуддин Нақшбанд деганларки, «Шухрат офатдур». Тариқат пирлари доимо камтар яшаб, шухратпарастликдан қочганларига ушбу воқеа яна бир далилдир.

Хизр алайҳиссалом жуда кўп тариқат пирларига, жумладан, Ғиждувоний, ҳазрат Баҳоуддин, Иброҳим Адҳам, Аҳмад Яссавий ва бошқа пирларга таълим берганлари тарихдан маълумдир.

Али Сафийдин «Рашаҳот»ларида Хожа Али Рометаний билан Ҳазрат шайх Рукиддин Алоуддавла Симно ораларида бўлиб ўтган савол-жавоб келтирилган. Мазкур савол-жавобдан биз қай зот Хизр алайҳиссалом суҳбатларига мушарраф бўла олишини биламиз; Шайх Рукниддин дедилар: «Биз эшитибмизки, сизнинг тарбиятингиз Ҳазрат Хизр алайҳиссалом томонларидан бўлган экан. Бунга қандай мушарраф бўлдингиз?» Хожа али Рометаний дедилар: «Аллоҳнинг ошиқ бандаларига Хизр алайҳиссалом ошиқдирлар».

Бу жавобдан қуйидаги хулосага келиш мумкин: кимки Ҳақ субҳонау таоло ошиғи бўлса, ўткинчи дунё ҳою-ҳавасларидан буткул кечса ва тариқат йўлига кирса, ана ўша одамга Хизр учрашар, ҳамсуҳбат бўлиб, таълим берар эканлар.

Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавий соҳибкаромат авлиё бўлганлар. Нақл этилишича, Хожа Али Рометаний бир гуруҳ асҳоблари билан зикр ила машғул эдилар. Ногоҳ аларнинг устида катта оқ рангли қуш пайдо бўлди ва фасеҳ (бурро) тилда деди: «Эй Али, мардона бўл!» Барча асҳоб бу қушни кўриб, унинг гапини эшитдилар ва аларда ажаб бир кайфият пайдо бўлди, ҳаммалари хушдан кетдилар. Асҳоб хушларига келганларидан сўнг Хожа Алига дедиларки, «Бу оқ қуш воқеасини бизга баён қилинг». Хожа Али дедилар: «Бу қуш Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавий ҳазратлари бўладилар. Аллоҳ таоло ул зотга шундай каромат берган. Бу маҳал Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавий

ҳазратлари Хожа Дехқон Қалтий ҳузурларига боряптилар. Хожа Дехқон Қалтий Авлиёи Колоннинг халифалари, Авлиёи Колон эса Абдуллоҳиқ Ғиждувонийнинг халифалари ҳисобланадилар. Хожа Дехқон Қалтийнинг вафот қилишларига яқин қолган. У киши Аллоҳ таолодан сўнгги нафасим яқинлашганда дўстларингдан, яъни, аҳдуллоҳлардан бирини бошим тепасига ҳозир эт, токи рихлатим осон кечсин, деб сўраган экан. Шу боис, Хожа Маҳмуд у кишининг ёнига учиб бордилар».

Тариқат пирлари одамни мукаммал инсон қилиб тарбиялашга, ундаги ҳайвоний иллатларни йўқотишга ҳаракат қилганлар. Зеро, Имом Ғаззолий ҳазратлари «Кимийи саодат»да дейдиларки: «Одамда тўрт нарса — итлик, тўнғизлик, девлик ва фаришталлик сифатлари бор. Чунончи, одамдаги шаҳват — итлик, ундаги ғазаб, ўзгаларга озор бермоқлик — тўнғизлик (даррандалик), макру ҳийла, фитна — шайтон (девлик) хислатидур. Ва одам вужудида Аллоҳ таоло ақлни пайдо қилибдур, анинг хоҳиши фаришталар ишини қилмақдур» («Кимийи саодат», Тошкент — 1994 йил, 16-бет).

Дарҳақиқат, одам ақли билан ичидаги ҳайвоний, шайтонийликни енгиб олиши, уларни асир этиши, жиловлаши лозим. Бу ишга ақлнинг қуввати етади.

Ҳазрат Имом Ғаззолийнинг қуйидаги қиёслари ғоят ибратлидир: «Бирор киши мусулмонни кофир қўлида асир кўрса, кўнгли куяди ва уни асирликдан озод этмоқ учун саъй-ҳаракат қилади. Қўлдан келгунча югуради-слади. Лекин фариштани кучук, тўнғиз, (шайтон) девнинг қўлида асир кўрса-чи? Бундан кўра хунуқроқ, бундан кўра бадбахтроқ ҳолат борми?»

Ваҳоланки, кўлаб инсонлар ўз фаришталарини худди шундай тўнғиз, ит, шайтону девга асир айлаб, ўзлари ит, тўнғиз, девга айланганлар. Во дариғ!

Имом Ғаззолийнинг дил ҳақида билдирган фикрлари ҳам ғоят қимматлидир: «Дил деб сийна — кўракнинг чап тарафига қўйилган гўшторани (яъни, юракни) атамасмиз. Анинг ҳеч қадри, қиммати йўқдур. Ул гўшторани ҳайвонларда ва ўлуқларда ҳам бор».

Демак, инсон вужудидаги юрак бошқа экан, дил бошқа экан. «Дилнинг ичида олами малакутга равзан (дарича) бўлуб, ул дарича орқали одам илоҳий оламни кўриши мумкин. Лекин бу учун дилни ойнага айлантирмоқ керак».

Дилни ойнага айлантириш деганда дилни покиза этишни тушунишимиз лозим. Дилни тақво, тоат, хизмат, зикр покиза қилади, ойнага айлантиради.

Ғаззолий дейдилар: «Кимнинг дил равзани очик бўлиб, унга халқни иймонга даъват этиш буюрилган бўлса, у пайғамбардир. Агар дил равзани очик бўлиб, унга халқни иймонга даъват этиш буюрилмаган бўлса, у валийдур».

Ҳазрат Хожа Ориф ар-Ревғарий, Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавий, Хожа Али Рометанийлар мана шундай дил равзани очик (дил кўзлари очик) авлиё эдилар.

Имом Ғаззолий яна дейдиларки: «Баъзи диллар бўлурки, шарифроқ ва комилроқ фаришталар жавҳарига яқинроқдур. Бу навъ дилларга ўз баданларидан ўзга ҳамма мавжудот мутеъ ва мусаххардур (яъни, бўйсунувчи). Масалан, уларнинг ҳайбати шер ва йўлбарсга тушса, шер ва йўлбарс булар олдида забун ва мутеъ (яъни, тобеъ) бўлади. Ва агар булар беморга юзланса, у сихат топур. Ва агар тани дурустга ғазаб бирлан қараса, ул бемор бўлур. Ва агар йироқни ёвуқ қилмоқни хоҳиш этса, турфатул айн ичинда ҳозир қилур. Агар ёмғир ёммоғини хоҳиш қилса, ёғдиур. Бу навъ ишлар мумкиндулки, бурҳон (ақлий тажриба) бирла маълум».

Бу ишларнинг ҳаммаси авлиёларнинг каромати дейилади. Каромат ҳам дил кўзининг очиқлиги шарофатидан экан.

«Рашаҳот»да берилган маълумотга кўра, Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавийнинг биринчи халифалари Амир Ҳусайндир. Бу киши Мири Хурд (Амири Хурд) номи билан машҳур эди. Мири Хурд ўз замонасининг буюги бўлган. Хожа Маҳмуд вафотларидан сўнг ул кишининг ўрнида халифа бўлганлар.

Хожа Амир Ҳусайннинг акаси Хожа Амир Ҳусандир. Хожа Амир Ҳусан Мири Калон номи билан машҳур. Мири Калон ҳам Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавийнинг шогирдлари эдилар. Лекин халифалик Мири Хурдга насиб этди.

Мири Хурднинг қабрлари Вобкентда Хожа Маҳмуд Фағнавийнинг мақбаралари супасидадир.

Айни шу кунларда ҳам Вобкентда Мири Калон ва Мири Хурд номли масжидлар бор.

Хожа Али Арғандий Мири Хурднинг халифаси бўлиб, бу кишининг қабри Занданидаги Арғандон қишлоғида эканлиги ҳақида «Рашаҳот»да хабар берилган. Бу қишлоқ Бухоро шаҳридан беш фарсаҳ йироқда жойлашган.

Хожа Али Рометаний Хожа Маҳмуднинг иккинчи халифалари ҳисобланадилар. Хожагон силсиласида бу зоти шарифнинг унвонлари Хожаи Азизондир.

Хожа Маҳмуднинг вафотлари яқинлашганда халифаликни Ҳазрати Азизон Хожа Али Рометанийга топширдилар. Ва барча солиҳларга у кишига тобеъ бўлмоқни тайинладилар.

Хожа Ориф ар-Ревгарий, Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавий, Хожа Али Рометаний ҳазратларининг ота-оналари, зурриётлари ҳақида тарихий манбаларда хабар берилганми? Бу зотларнинг ота-оналари ҳақида ҳозирча қўлимизда асосли маълумот йўқ. Лекин ҳозирги Шофиркондаги Бобур жамоа хўжалигида Хожа Ориф ар-Ревгарийнинг оналари кўмилган мазор бор экан. Кексаларнинг айтишича, ул зотнинг исми-шарифалари Орифабиби бўлган. Орифабиби мазорлари ёнида қадимий масжид ҳам бор. Яна шу жамоа хўжалигида Кафшон мазори бўлиб, бу ер аслида «Кафш мон», яъни, оёқ кийимини ечиб қўядиган жой экан. Нақл этишларича, Хожа Ориф устодлари Абдуллоҳиқ Фиждувоний ёнларига бораётганда шу ерда оёқ кийимларини ечиб қўярдилар. Шу боис, бу жой «Кафшмон» номини олган.

Ревгар қишлоғининг қуйсида Арабхона қишлоғи бор. Шофирконлик Ҳожи Эгамбобо, Ҳожи Рустамбобо, Мулла Ҳақбердибобо, Ўлмас ака, Орифбоболарнинг таъкидлашича, Хожа Орифнинг Шоистабиби исми сингиллари ҳам бўлган. Шоистабиби илми, тақводор, ҳалол-покиза, ўз замонасининг олимаси эдилар. Ҳозирги кунларда Шоистабиби тасалиги ҳам зиёратгоҳдир.

Нақшбандия тариқатининг пири Ҳожи Тешабобо номи билан машҳур Қобил ибн Мустафо ал-Бухорийнинг айтишларича (ул зотни Аллоҳ раҳмат қилган бўлсин), Бухоро шаҳридаги Хожа Зайниддин гузарига яшаб ўтган Эшон Сулаймонхўжа номи билан машҳур олим, ориф зот Хожа Орифнинг авлодлари бўлганлар. Лекин бу зоти шариф насабномалари ҳозирча қўлимизда йўқ. Сулаймонхўжаниннг ўз муборак қўллари билан етти авлод номини ёзиб қолдирган ҳужжат мавжуд. Улар қуйидагилардир: Мухтор Хўжа, Нёмагуллоҳ Хўжа, Иброҳим Хўжа, Мирзо Хўжа, Асрор Хўжа, Аброр Хўжа, Исмоил Хўжа ва насаб бориб Хожа Ориф ар-Ревгарийга тақалган. (Эшони Сулаймонхўжа таниқли ўзбек адиби Омон Мухторнинг оталари эдилар.)

«Рашаҳот»да Хожа Али Рометанийнинг фарзандлари ҳақида маълумот келтирилган. Хожа Алининг кагта ўғиллари Хожаи Хурд номи билан машҳур бўлган. Хожа Алини Хожаи Калон, дерканлар. Хожаи Хурднинг асли исмлари Хожа Муҳаммаддир. Хожа Али Рометанийнинг иккинчи ўғиллари Хожа Иброҳим бўлганлар.

Дарвоқе, Хожа Алининг вафот қилган жойлари Кўҳна Урганжда. Бу зоти шариф 130 йил умр кўрганлар. Айни шу кунларда ул зотнинг мазорлари обод зиёратгоҳдир. Рометан кўрғони рўнарасидаги мазор эса, Хожа Алининг қадамжолари ҳисобланади.

Ҳозирча қўлимиздаги маълумотлар шулар. Худо хоҳласа, яна янги манбаълар топилса, бу маълумотларни тўлдирамиз.

Қуйида тариқат пирилари Хожа Ориф ар-Ревгарий, Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавий, Хожа Али Рометаний ҳазратларининг ҳикматларидан, алфози қудсияларидан айрим намуналарни илова қиламиз:

Хожа Ориф ар-Ревгарий дедилар: «Аййухал Ориф! Пок ва пок эътиқодли бўл! Зероки, қора юрак, чиркин кўнгил бутун аъзойи баданни палит (ҳаром) қилгай! Ахир, Аллоҳнинг бизни қабул этиши ё этмаслиги айни шу кўнгил туфайли-ку!»

Дедилар: «Аййухал Ориф! Ул қушки, бўйнида оғир (дунёвий) юк осиглик экан, бас, қандоқ кўкка парвоз қилсун? Солиқким, бу дунёга дилбандлиги бисёрдир, илоҳий парвоз қилолмас ва талаб водийсига қадам қўёлмас.»

Дедилар: «Аййухал Ориф! Пири муршид улдирки, халқни дунёдан ухрога (охиратга) ва маъсиятдан (гуноҳдан) тоатга ва ҳирсдан зуҳдга ва бахилликдан саховатга ва кибрдан тавозеъга ва гафлатдан огоҳликка ва ғурурдан парҳезкорликка чорлагай. Ва охират дўсти ва дунёвий зебу зийнат душманига айлантиргай.»

Хожа Маҳмуд дедилар: «Бизнинг илмимиз ҳам дунёвий, ҳам ухровийдур».

Хожа Али Рометаний дедилар: «Аллоҳ таолонинг «Тавба қилинглар!» деган каломида ҳам ишорат, ҳам башорат бордур. Ишорат тавба этмоққа, башорат эса тавбаниннг қабул қилинишигадир. Агар тавба қилинмаса эди, тавбага амр этилмасди».

Дедилар: «Бир тил билан дуо айлангизки, ул тил билан гуноҳ қилмаган бўлинг! Шунда дуо ижобат бўлур. Яъни, Аллоҳнинг дўстлари Саҳдуллоҳлар ёнига боринг, тавозеъ ва ниёзмандлик айланг, токи улар сизнинг ҳақингизга дуо қилсун. Уларнинг дуоиси ижобатдур».

Дедилар: «Агар ер юзида Ҳазрат Абдуллоҳиқ Фиждувонийнинг фарзандларидан бири тирик бўлса эрди, Мансур ҳаргиз дор остига бормас эрди. Ҳалложни алар тарбият айлаб, ул хатарли мақомдан эсон-омон ўтказардилар».

Дедилар: «Икки вақтда ўзингизни тута билинг: овқатланиш ва биров билан гаплашиш вақтида ҳушёр бўлинг!»

Омонулла Муталов

«Риёзуд давла» адиблар хусусида

Мустақиллигимиз шарофати билан 190 йиллиги нишонланган, чин маъноси билан машҳур ўзбек маърифатпарвари, серқирра ва баракали ижодкор Эрнийезбек ўғли Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг «Риёзуд давла» тарихий асари дунёнинг ғарбу шарқида тарихчилар томонидан эътироф этилган бўлиб, бу асар нафақат Хоразм, балки ўша даврдаги Бухоро, Қўқон, Русия, Афғонистон, Эрон каби мамлакатлар тарихини ўрганишда ҳам муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

«Риёзуд давла» асари эски ўзбек тилида, араб алифбосининг насталиқ хатида 1844 йили ёзилган бўлиб (117 varaқ), Хива шаҳрини дунёга кўз-кўз қилиб турган биноларнинг аксариятини қурдирган, бунёдкор хонлардан бири бўлмиш Оллоқулихон (1825—1842) даврида юз берган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳаёт хусусида батафсил ҳикоя қилади. Айниқса, ўша даврнинг беш забардаст адиби Мунис Хоразмий, Рожих, Диловар, Мирзо Масиҳо, Саид Мирзо Жунайд тўғрисида замондошларимиз учун номаълум бўлган маълумотларни бериши асарнинг қиммати янада оширади. Огаҳий ҳар бир адиб тўғрисида жуда самимий илиқ гаплар айтади. У айниқса, Шер Муҳаммад Мунис Хоразмий тўғрисида (асарнинг тўрт жойида тўхталиб ўтган) ҳикоя қилар экан, унга нисбатан қалб қўридаги жамики меҳр-муҳаббатини изҳор этади.

Тарихий манбалардан маълум бўлишича, Огаҳий тахминан уч ёшларида отадан етим қолиб, унинг тарбияси билан амакиси, яъни отасининг акаси — замонасининг буюк шахсларидан бўлган, сиёсий арбоб, муҳандис мироб, ҳарбий зобит, сермахсул адиб, тарихчи олим, бир неча тилларни мукамал ўзлаштирган таржимон, моҳир хаттот, мусиқа билимдоши Шер Муҳаммад Мунис шуғулланади ва унинг Огаҳий бўлиб етишишида хизматлари шаксиз, беқиёсдир.

«Риёзуд давла» китобида адиблар хусусида дастлаб сўз Муҳаммад Раҳимхон I нинг вафот этиб, ўрнига тўнғич фарзанди Оллоқулихон тахтга ўтириши воқеаларининг баён қилинишида кечади. Жумладан, асарда шундай дейилади:

«...Фузалойи замон ва шуаройи даврон бахшат (бахшламоқ) ва таҳнийят (табриклаш) юзидан қасоиди ғарро (равшан) ва тавориҳи балоғат авзоъ (ҳол) назм силқига чекибдурурлар. Ул жумладин устоди киром (меҳрибон, саҳий), мавлонойи вало, мақоми балоғат маоб, фасоҳат интисоб Мунис мироб мағфури нуруллоҳу марқада мазҳабиким, фарири замон ва нодирайи даврон эрди ва бу бобда икки тарих таҳрир қилибдурур. Бири ҳазрат султони мағфур ва хоқони мабрурининг (покланган) вафоти ва ҳазрат аъло хоқоннинг жулуси (тахтга ўтириш) мамнийат оётиға мунтамил (ташкил топувчи, ўз ичига олувчи) дурур...»

Демак, асардан маълум бўлишича, мазкур воқеага бағишлаб замоннинг фузалоларию машҳур шоирлари бадий савия даражаси юқори қасидалару табрик шеърлари битишган. «Ул жумладин устоди киром», ўта донишман, балоғат чўққисига эришган, фасоҳат санъатининг моҳир устаси, яъни, сўзга пихоятда чечан, замонанинг ёруғ юдузи, даврининг нодир мўъжизаси бўлмиш Мунис ҳам назда икки тарихий асар ёзибди. Улардан бири хоннинг ўлими (28 мисра), иккинчиси янги ҳукмдорнинг тахтга чиқишига бағишланади (36 мисра). Форс тилида битилган китобда бу ҳар икки ғазал тўлалигича келтирилади.

Иккинчи марта Мунис Хоразмий тўғрисида унинг хонлик тарихида из қолдирган Ойдўстбой воқеаларига муносабат билдириб, ғазал ёзганлиги сабаби билан эсга

олимпиади. Жумладан, шундай дейилади: «...Нуруллоҳи марқада (Қабрига Оллоҳнинг нури ёғилсин) ва бурд (ирода) мазжава (мазж — аралаштириш) ва Ойдўстбейнинг воқеон қатлига афсаҳ (энг фасиҳ, чечан) фузало акмал (энг етук) ишора сурур урафо (орифлар) устоди аҳли зако, балоғат интисоб Мавлоно Мунис мироб жаннатмаоб бу тарихни айтубдурурким (40 мисра). Тарих...»

Демак, Огаҳий Мунисга таъриф берар экан, бундай дейди: Унинг қабрига Оллоҳнинг нури ёғилсин, юксак ирода эгаси, фасоҳатда, яъни чечанликда энг етукликка эриша олган, заковат эгалари бўлмиш олимларнинг устози, балоғат мансуб Мавлоно Мунис мироб жаннатмаоб бу тарихни айтибди, дейилади.

Учинчи гал эса, Оллоқулихон 1828 йили Тошҳовузда кўркам бир боғ яратиб, боғ янги ҳосилга кирганида замонасининг барча уламою умароларини чорлаб, саховат-пешалик билан меҳмондорлик қилиб, жойида талабаю мударрисларни имтиҳондан ўтказиб, ҳар бир олимнинг берган жавобларига яраша мансаб ва амалларга тайинлайди. Ушбуга атаб: «Бу воқеага не фариди (тенги йўқ) замон, нодирай даврон, устод гул ҳодий (йўлбошчи, раҳбар), бул маоний (маънолар) антоби Мавлоно Мунис мироб сафароллоҳи сироҳ фасоҳат тамоми балоғат локалом била назм мулқиға ҳақимдурур ва хосу ом табиатиға бағоят хуб ва марғуб тушубдурур, они ба маврудда сабт қилмоқ бағоят муносиб кўрундиким, анқариб таҳрир силқиға чекилгисидурур». Сўнг маснавий тўлалигича келтирилади.

Асарда Муҳаммад Қиличбек исмли шоир ҳақида шундай ҳикоя қилинади: «Фазойил маоби камоли интисоб (тегишли) Муҳаммад Қиличбекким, ҳамул замоннинг забардаст шуоросидин эрди, ул ҳавли биносига таворихни айтубдурур:

*«Шоҳу олам паноҳу динпарвар,
Гирри барпо иморати чу эрам.
Соли тарих «ибн бино Рожеъ»*

Ҳизру ҳаббат нашон намуд (кўриниш, манзара) рақам. Рожеъ (қайтувчи) мазкурнинг таҳаллусидур».

Тарихий манбалардан маълум бўлишича, Муҳаммад Қиличбек Рожих ва Муҳаммад Ёқуббек Нозим таҳаллуси билан ғазаллар битган кимсалар Огаҳийнинг амакиваччалари бўладилар.

«Риёзуд давла»да учинчи адиб номи Муниснинг ўлими муносабати билан ёзилган марсия туфайли келтирилади. Муллиф буни шундай таърифлайди: «Ўзбекия хонадонининг зубдаси (сараси), юз дудмоннинг (уруғ, сулола) умдаси (оқсоқоли, таянчи), аморат (нишон) маоб (бошпана), фазилат интисоб (тегишли), устоди киromий (олий ҳимматлик) Мавлоно Мунис миробий мағфурий (раҳматли) наввароллоҳу (Оллоҳ унинг охиратини ёритсин) марқада (қабр) доғи ҳамул сафарда вабо касали била фавт бўлди. Онинг вафоти тарихин нодирай замон, аъжубаи (мўъжиза) даврон, маликушшуаро, мажмаул (йиғилган) фузало Ҳуббиқули Ҳожиким, таҳаллуси Диловардурур мундой айтубдурур:

*Бек Мунис гузашт гар гурбат,
Гашт тарих «Фавти беки ғариб».*

Демак, ўзбек халқининг сараси, юзта сулоланинг таянган оқсоқоли, бошпанаси, фазилат эгаси, олий ҳимматли устоз Мавлоно Мунис раҳматли (Оллоҳ унинг охиратини ёритсин) ушбу сафарда вабо касали билан вафот этди. Унинг вафоти тарихини нодирай замон, ўз даврининг мўъжизаси, шоирларнинг подшоҳи, фузалоларнинг фозили Ҳуббиқули Ҳожи Диловар таҳаллуси шоир бундай айтибди:

Бек Мунис гурбатда юриб,

«Ғариблиқда ўлган бек» тарихини олди.

«Фавти беки ғариб» ҳарфларини абжад ҳисоби билан саналса, 1243 рақами келиб чиқади, демак Мунис ҳижрий 1243 йил, милонинг 1829 йили вафот этган бўлиб чиқади.

Огаҳийнинг баҳо беришича, Диловар деган адиб замонасининг машҳур ижодкорларидан бўлган. Мунис ҳаётлиги давридаёқ «маликушшуаро» мартабасига эришган шоир Мунисдан кам бўлмайди, деган фикрга келасан киши. Келажакда тадқиқотчи олимлар бу адабни ўрганиб, кенг ўқувчиларга таништирсалар, ўтмиш аждодларимиз руҳларини шод қилган бўлар эдилар.

Огаҳий Мунисни ўлимидан сўнг ҳам эслайди ва амакиси ўрнига мироблик мартабасига тайинланганини ғурур ва бир олам қувонч билан қайд этади.

«...Фазойилмаоб ва иморатинтисоб Мунис мироб сафароллоҳ сирриҳнинг ўрнига фақирким, онинг биродарзодаю дастпарвардасидурурман, инояти подшоҳонадан мироблиғ мансаби киромиси била ашбоҳу ақроним (қарин — яқин) орасида мумтоз ила сарафроз қилди.

Чун ул тарафларнинг низоми саранжоми эҳтимомидан ул ҳазратнинг замири шарофат таҳмири филжумла ором ва фароғат топди. Давлат ва иқбол била Марв навоҳисидан (атрофи) кўчиб, Хоразм пойтахти сори юз қўйди ва Тахт йўли била озим бўлиб, Жайхун канориға (қирғоқ) ворид бўлди. Дарё каноридан куч-бакуч ҳаракат кўргузуб рабиул аввал ойининг ўн учланчи кунни қудуми саодат лузуми (фузотидан) салтанат тахтиға назорати тоза ва дийдори офтоби лаумоъотидан вилоят аҳлининг дийдаи (кўз) интизориға таровати беандоза еткурди ва бу сафари фархунда (хурсанд бўлиш) асарға мушши балоғат иншо ад-домла (чиройли сўз устаси) Мирзо Масиҳо ажойиб сафари бехатар лафзин тарих тапибдурур ва маълум хотир ашраф (энг шарафли) бўлсинким, ҳамул йил ул ҳазрат ҳамул сафардин юртга ташрифлари ҳузур келтургондин сўнг Тошқовли иморати ким, Хевақ шаҳрида, балки рубъи маскун (ер юзида) билодида беназиру мумтанъи-ул мисол (мисли йўқ) ва анга соний тасаввур қилмоқлиғ хаёли маҳолдурур, итмом (тугатиш) даражасига етушди.

Маснавий:

*Бўлиб андоқ биноким, сайди офат,
Ососиға етишмас то қиёмат.
Саройи қасри жаннатгек музаййан,
Масиратға бўлиб, даҳлизи маскан.
Бино ҳар сори топиб неча айвон,
Вали рифъат аро андоққи кайвон.
Фалакға бош чекиб, ҳар ён неча тоқ,
Кўриб ҳайратға қолиб аҳли офоқ,
Бўлиб девори сар то пой коми,
Топиб зар ҳайли била назм ҳувоми...*

Ва ул иморат тархининг корфармоси ул ҳазратнинг фармони саодат нишони мўжиби била вазири беназир, сойиб тадбир жалолат асар Муҳаммад Юсуф меҳтар наввара марқаданинг валади аржуманди Муҳаммад Яъқуббой эрдиким, алан отаси ўрниға визорат мансаби киромийси била сарафроздурур ва ул иморат биносиға фузалоийи даҳр (замон) ва булағойи (чечан) аср кўп тарихлар иншо қилибдурлар. Ул жумладан, шаҳбози маоний Сайид Мирзо Жунайд ул иморат ифтитоҳи (очиш) учун «Муборак манзили Оллоқулихон» иморатин тарих топибдур ва ихтимоми тарихин домла Мирзо Масиҳо «Беҳишт-га мусафғойи рўйи замин» таҳрир қилибдурур. Фақир доғи меҳтари... илтимоси била бир тарих назм силкига чекиб эрдим».

Бу жумлалардан маълум бўлишича, Хивадаги машҳур, ҳали-ҳануз жаҳон аҳлини лол этиб келаётган Тошқовли саройи қурилиши 1829 йилдан бошланган бўлиб, унинг тарихини Муҳаммад Ёқуб Муҳаммад Юсуф меҳтар ўғли чизиб берган. Ушбу иморат биносига атаб замонасининг ижодкорлари кўплаб тарихий қасидалар битганлар, шулар жумласидан Сайид Мирзо Жунайд ва Мирзо Масиҳоларнинг тарихлари энг машҳуридир.

Буюк маърифатпарвар, адиб, таржимон, тарихчи, мусиқашунос, муҳандис, мироб, ҳарбий зобит Огаҳий ўзининг «Риёзуд давла» асарида Оллоқулихон даврида бўлиб ўтган маданий воқеаларни таърифлаш орқали ўша замондаги ижодкор адиблар тўғрисида бой маълумотлар беради. Бу асар ўз ўрнида ўлкамиз тарихини ўрганишда асосий манба бўлиб хизмат қилажак.

Искандар
Мусабеков

Таъкиб остида Ўтган умр

(Театр арбобининг хотиралари)

Муаллифдан

Ушбу хотираларим ўн олти яшар набирам Яйранинг саъй-ҳаракатлари туфайли қоғозга туширилди. У кўрган-кечирганларимни ҳаққоний ёзишга мунтазам даъват этди. Инсулт дардига йўлиқиб, ўнг қўлим фалаж бўлиб қолгач, бу ишни набирам батамом ўз зиммасига олди. Бир неча ойлар давомида кунма-кун, кўпинча уйқусиз ўтказган тунларим мен айтиб турган гапларни у мунтазам ёзиб оларди. Баъзан янги ва янги ўтмиш воқеаларини эслашга каминани мажбур қиларди. Бир қарашда эслашга ҳам арзимайдигандек туюлган воқеалар, ҳар хил одамлар билан йўл-йўлакай учрашувлар ҳам ўша мураккаб замоннинг руҳини акс эттиришга ёрдам беради, деб таъкидларди Яйра.

Кейинги йиллари Ўзбекистонимизда ҳаёт бутунлай ўзгариб кетди. Жамият, унинг асослари тубдан янгиланяпти. Бугун Ўзбекистон халқи ҳақиқий демократик давлат барпо этмоқда. Агар ўтмиш сабоқларидан тўғри хулосалар чиқариб олинса, илло, мисли кўрилмаган даражадаги буюк ва машаққатли вазифаларни амалга оширишимиз энгил кўчади, мушуқулумиз осон бўлади.

Хурматли Президентимиз Ислом Абдуғаниевич Каримов 1999 йилнинг 12 май куни имзолаган «Мустамлакачилик даври қурбонларининг хотирасини абадийлаштириш тўғрисида»ги фармон ҳам мамлакатимиз том маънода демократик йўлни танлаганини кўрсатадиган ёрқин мисол бўла олади. Ўша фармонга асосан мустамлакачилик даврида ноҳақ жазоланган, таъқиб қилинган юртдошларимизнинг фаолиятини ўрганиш, азиз номларини аниқлаш ва абадийлаштириш, тақлиф-тавсиялар бериш учун махсус жамоатчилик комиссияси тузилди. Умид қиламанки, мўтабар ҳайъат томонидан аниқланган рўйхатга дадамнинг ва Сталин зиндонларида махв этилган кўплаб маслакдошларининг, бундан ташқари, узоқ йиллар давомида нафақат жисмоний жиҳатдан, балки маънавий томондан ҳам майиб-мажруҳ этилган фидокор ватандошларимизнинг номлари муносиб ўрин олажак.

Мен суюкли набирам Яйрадан миннатдорман, унга қайта-қайта раҳматлар айтаман. У мени азоб-уқубатлар билан ўтган болалигим, ибратли ҳаётимни бир-бир ҳаёл кўзгусидан ўтказишга мажбур қилди. Агар набирам қатъийлик кўрсатмаганда борми, бутун ҳаётим исзиз ўчиб кетиши мумкин эди. Эҳтимол, кимдир ушбу хотираларимни мутолаа қилар, кимдир каминани ҳам эслаб кўяр.

Барча ўқувчиларимизга соғлиқ-саломатлик, тинч-тотувлик тилайман. Илойим, Ватанимизнинг осмони доимо мусаффо бўлсин!

Шажарамиз

Менинг бобом ўзига тўқ киши эди. Унинг номи Мусо бўлиб, унга муурожаат этсалар «бек» қўшимчаси билан исмини жуфт айтишарди. «Бек» қўшимчаси унинг аслзодалар табақасига мансуб эканини билдирарди. Бизнинг шажарамизда «Мусабековлар» фамилияси шу йўсинда пайдо бўлган.

Дадам Эмин Мусаевич Мусабеков 1892 йили Хитойда, Қошғар шаҳрида туғилган. Дастлаб, Шанхайда таълим олган, сўнгра Парижда молия-иқтисод коллежини тамомлаган. У ўзбек, уйғур, хитой, француз ва рус тилларини мукамал биларди.

Дадам Париждан таҳсилни тугатиб келгач, бобом уни Пекинда йирик молиячи билан таништириб кўяди. Кўпгина мамлакатларда хусусий банклари бўлиб, шу жумладан, Қўқон шаҳридаги «Рус-Осиё банки» ҳам ўша молиячининг тасарруфида эди. Дадам ана шу банкка ваколатли вакил — банкчи этиб тайинланади. Ҳозир дадам эгаллаб турган ўша вазифадаги ходимлар «банк бошқарувчиси» деб аталади.

Онамнинг номи Ҳалима эди. Онамнинг отаси фабрикачи эди. Унинг корхонаси Тошкент шаҳрида жойлашган бўлиб, Андижон шаҳрида шоҳобчаси (филиали) бор эди. Фабрикада фойтонлар, тўрт филдиракли усти очиқ ва соябонли аравалар, отларнинг эгар-жабдуқлари ишлаб чиқариларди.

Онамнинг отаси — Саҳобиддин бобом новча, келишган, узун мўйловли киши эди. Башанг кийиниб юришни яхши кўрарди. Ёзда оқ шойи кўйлак кийса, қишда оқ жундан

Идрок этилган ҳақиқат

Иосиф Сталин ва унинг малайларининг кўз кўриб, кулоқ эшитмаган ваҳшийликлари тўғрисида «иқлиқлик даври»нинг муаллифи Н. С. Хрущёв биринчи бўлиб ошкора гапирган эди. Сўнгра «ёвузлик салтанати» талвасага тушиб қолган «қайта қуриш» йилларида ўша мавзуда оммавий суҳандонлик бошланди; Сталиннинг асл башараси беармон фош этилди, сталинчилар бадном бўлди. Аммо шалоги чиққан коммунизм ғоясидан воз кечилмади, натижада боши берк кўчада ур-йиқитлар давом этаверди — машхур масалдаги манзара рўй берди: аравани кимдир уммонга қаратиб тортди, кимдир тоғдан келди, бошқаси боғдан. Хуллас, Арава чилпарчин бўлди, «изм»лар издан чиқди, «ашула»чилар ишсиз қолди — Аравада айтиладиган хиргойининг бозори касод бўлди. Ич-ичидан фасод боғлаб кетган тузум инкирозга юз тутди. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Зотан, инсон қалбидан хуррият ғоясини ситиб ташлаб бўлмайди. Тўғри, хурриятпарвар зотлар жисмонан махв этилиши мумкин, бироқ ҲОЯни ўлдириб бўлмайди — у навқирон авлод қалбида гуллаб-яшнайверади.

Истиқлол нисбатан осонликча қўлга киритилди, деган гап-сўзлар тез-тез кулоғимизга чалиниб туради. Сиртдан қаралса, бундай гап-сўзларда жон борга ўхшайди. Лекин «социализм узил-кесил ғалаба қозонган» йилларда ҳам истиқлол учун кураш давом этганини инobatга олсак, озодлик йўлида қурбон бўлган улуғ зотларимизни бир-бир кўз ўнгимиздан ўтказсак, истиқлол нечоғлик бебаҳо эканлигига амин бўламиз.

тўқилган кўйлак киярди. Белида мудом қора атлас белбоғи бўларди. Оёғида қора этик, ингичка, узун ҳассасини ҳеч қачон қўлдан қўймасди. Бобом оқ от қўшилган бир ўриндиқли файтонни битга ўзи миниб юрарди, аравакаш ёллагасди.

Дадам билан онамнинг танишуви жуда қизиқ бўлган экан. Дадам иш юзасидан Тошкентга тез-тез келиб турар, Қўқондаги банкда хизмат қиладиган ва айни чоғда хат-хужжат ташийдиган чопарнинг хонадонидида кўноқ бўлар эди. Ўша чопар бўлажак онамнинг ён қўшнисини бўлиб, дадам Тошкентга таширф буюрган пайтлари баъзан қўшни қизга кўзи тушиб қоларди. Ўша пайтларда онам бўйи етиб қолган, ўн беш яшар истараси иссиқ қиз эди. Онам эски мадрасанинг қизлар бўлимида тахсил оларди. У ўша мадрасанинг эрлар бўлимида тахсил кўрадиган битта савдогар бойнинг Исқандар исмли ўғлини ёқтирарди. Бойнинг ўғли ҳам онамни кўз остига олиб қўйган эди. Лекин бирдан дадам пайдо бўладию онамга ишқи тушиб қолади. Бу пайтда дадам йигирма етти яшар бўлиб, алақачон уйланган ва иккита фарзанд кўрган эди. Дадам совчи қўяди. Саҳобиддин бобом розилик беради ва 1917 йили улар турмуш қурадилар. Онамга зимдан ошиқу беқарор бўлиб юрган Исқандар эса ниҳоятда хафа бўлади ва: «Саҳобиддин қизини банкчига сотиб юборди», деб таниш-билишларига ҳасрат қилиб юради. Кўп ўтмасдан Қримга кетиб қолади, ўша ерда ВЧКга (кейинчалик Шўро даврида бу идоранинг номи ГПУ — ОГПУ — НКВД — КГБ шаклида ўзгаради) ишга киради. 1933 йили «полковник» унвонига эришган Исқандар Тошкентга келиб бизнинг хонадонимизда меҳмон бўлади ва менинг ҳам исми «Исқандар» эканини эшитиб роставамизга ҳайратланади.

Бу воқеа қуйидагича бўлган эди. 1926 йили мен туғилганимдан сўнг дадам: «Ўғлимизга қанақа исм қўямиз?» деб онамдан сўрайди. Онам сукут сақлайди. Шунда дадам кулимсираб, онамга кутилмаган совға қилиш ниятида: «Уни Исқандар деб атаймиз», дейди. Онам бирдан йиғлаб юборади.

Тўй арафасида Саҳобиддин бобом дадамнинг олдида учта шарт қўяди: биринчидан, Россия фуқаролигини қабул қилиш керак; иккинчидан, ҳеч қачон қизи мамлакатдан ташқарига олиб кетилмаслиги лозим; учинчидан, янги уй қуриб, бу уй келинчакнинг номига расмийлаштирилиши даркор. Бобомнинг барча шартлари ба-жарилади.

Тўйдан сўнг дадам биринчи хотини билан ажрашиб, Хайринисо исми қизини олиб келиш учун Қошғарга жўнаб кетади. У пайтда қизалоқ эндигина бир ёшга тўлган эди, дадам қизи пианиночи бўлишини хоҳларди. Шу боис қизалоқ катта бўлгач, дастлаб уни мусиқа мактабига, сўнгра мусиқа йўналишидаги билим юртига ўқишга беради. Бироқ, охир-оқибат у мусиқачи бўлмайди, «Қизил қадам» колхозининг омбор мудирига турмушга чиқади.

Инқилобдан кейин Бутуниттифоқ курортлар бирлашмасининг бошқарувчисини вазифасида ишлайди. У жуфт от қўшилган, икки ўриндиқли файтонда юрарди. Хизматга ролпа-роса 9.30 да кетиб, 16.00 да қайтар эди. У пайтлари мамлакатда беш соатлик иш куни жорий этилган эди. Дадам тушлик қилиб олгач, бир оз ором оларди.

Таниқли маданият арбоби Исқандар Мусабековнинг хотиралари истиқлолнинг ботиний, теран қадр-қимматини яққолроқ тасаввур этишимизга хизмат қилади. Агар шўравийлар замонида оммавий қатағонлар тўғрисида ўлиб кетган «генсек»ни қоралаш ва бадбахт Ленин ғояларини оқлаш мақсадида гапирилган бўлса, фақат чалажон ҳақиқат, кемтик ҳақиқат тикланган, холос. Чалажон ҳақиқат эса ёлғондан, қип-қизил ёлғондан деярли фарқ қилмайди. Қачонки ҳақиқат бутун бўлсагина, чин ҳақиқат бўлади. Бутун ҳақиқатни тиклаш учун уни идрок этмоқ керак. «Бир қарашда эслашга ҳам арзимайдигандек туюлган воқеалар, ҳар хил одамлар билан йўл-йўлакай учрашувлар ҳам ўша мураккаб замоннинг руҳини акс эттиришга ёрдам беради», деб алоҳида таъкидланади ушбу хотираларда. Дарҳақиқат, мустамлакачилик даврида муттасил рўй бериб турган қатағонлар моҳиятини англаш учун «совет турмуш тарзи»ни беш қўлдай билиш лозим, шундагина инсон шахсиятини емиришга, инсоний туйғуларни йўқотиб юборишга даъвогар бўлган кечаги тузум бор бўйи билан кўз ўнгимизда намоён бўлади.

Биз истиқлолимизни кўз қорачигимиздай асраб-авайлашимиз лозим. Исқандар Мусабековнинг хотиралари мана шу қўтлуғ ишга қўшилган муносиб улушдир.

Оқшом чоғлари кўпинча уйимизга меҳмонлар келишади, улар қарта ёки шахмат ўйнашарди. Онам пиширган жиззали нонлар, тортлар, варақи сомсаларни меҳмонлар мақтаб-мақтаб истеъмол қилишарди. Бундай тансиқ таомлар тайёрлашни у тоғасининг нонвойхонасида ўрганиб олган эди. Уйимизда улкан рус печкаси бўларди, онам унга бировни яқинлаштирмасди — бекалик юмушларини ўзи бажарарди.

Эсимда, меҳмонлар орасида калласи катта битта киши бўларди. Мен ундан жуда кўрқар эдим. Кейинчалик суратидан билсам, у киши Марказкўм котиби Усмон Юсупов экан.

Хитойда истиқомат қиладиган Мусобек бобом 1930 йили вафот этади. Дадам ниҳоятда қайғуради, йирғайди. 1933 йили отамнинг онаси — Ҳурихон бувим бизникига меҳмон бўлиб келадилар. Мен уни «катта буви» дердим. У мени ўзи билан Қошғарга олиб кетмоқчи бўларди ва тез-тез: «Мен сенга хўтик, тойчоқ совға қиламан. Битта ўзинг файтоңда гердайиб юрасан!» деб кўнглимни овларди. Дадам лом-мим демасди, лекин онам Қошғарга кетишимни асло истамасди.

Дадамнинг ҳибсга олиниши

1938 йилнинг 12 январ куни дадам уйга қайтмади. Биз тун бўйи кўзимиз тўрт бўлиб кутиб ўтирдик. Эртаси куни эрталаб дадамнинг ишхонасига бордик. Битта ходимнинг айтишича, ўртоқ Мусабековнинг ҳузурига қандайдир ҳарбий киши ташириб буюрибди ва улар биргалиқда ишхонадан чиқиб кетибдилар. Кейин дадам ишхонага қайтибдию: «Агар йўлланма бериладиган муддат келиб қолса, менсиз ҳал қилаверинглар. Мана, сейфнинг калитлари», дебди.

Онам икковимиз бағоят ҳайратландик, ўзимизни йўқотиб қўйдик. Чунки дадамнинг Исқандардан бошқа ҳарбий таниш-билишлари йўқ эди. Исқандар эса ўша пайтда Қримда эди.

Ҳамма касалхоналарга бориб дадамни сўроқладик; ҳатто ўликхонага ҳам бориб келдик, лекин дадам ҳеч қаерда йўқ эди. Кутилмаганда эрталабки соат тўртда учта ҳарбий киши уйимизга бостириб кириб, ордерни кўрсатишдию бирдан тинтувни бошлаб юборишди. Тинтув соат ўн иккигача давом этди. Улар ҳеч нарса топиша олмади, фақат ов милтигини олиб кетишди, холос. Шундагина дадам «халқ душмани» сифатида ҳибсга олинганини билдик. Бу воқеа 15 январ куни содир бўлди.

Дадам ҳибсга олингач, барча қариндошларимиз биздан юз ўтирдилар. Улар бизникига келишдан кўрқишарди. Биз шу пайтга қадар улар тўғрисида ҳеч нарсани билмаймиз.

Ҳар куни тонгги соат тўртда Соловьёв деган терговчи мотоциклда бизникига келарди. У онамга ўшқирарди. «Агар эринг кимлар билан дўст эканини, уларнинг кимлар келишини айтмасанг, ўзингни қамоққа оламан, болангни эса дайди болалар сақланадиган етимхонага ёки болалар қамоқхонасига жўнатиб юбораман!» деб дағдаға қиларди.

Бу аҳвол то 1940 йилгача давом этди. Ҳар куни терговчи келиб онамни сўроқ қиларди. Онам оқшом чоғи иккита тугунчани ҳозирлаб кўярди: агар кечаси бизни олиб кетишадиган бўлса, каттароқ тугунча менга, кичикроғи ўзига эди.

Ўша пайтлари биз ит азобида кун кечирардик, ҳатто гадоёлар ҳам биздан яхшироқ яшардилар. Онамнинг асаблари ниҳоятда путурдан кетди. Бир куни у гастронимга киради. Пештахтада турган шоколадни кўриб қолади ва битта плиткасини олиб беихтиёр қочиб кетади. Уни пайқаб қолган сотувчи ортидан югуради. «Ўғрини ушланглар, ўғрини!» деб кичқиради. Ҳаллослаб кетаётган сотувчини қандайдир йўловчи тўхтатиб: «Бизнинг ҳақимизни уриб қолаётганинг етмагандек, бечора аёлнинг орқасидан сакиллашга уялмайсанми?! Ахир, ўша сабил қолгур шоколад бор-йўғи 70 тийин туради-ку!» деб танбеҳ беради. Сотувчи изза бўлиб орқасига қайтади. Мен бўлсам, онамнинг изидан югурдим. Онам ўпкасини босолмай йиғлар, бизни оғир аҳволда қолдириб кетган отамни қарғар эди: «Қайси юз билан халқ душмани бўлди экан?! Нима учун дохийимиз Сталинни ўлдирмоқчи бўлди экан?! Унга нима етишмасди?! Нега менга уйланди?!» деб саннаб-саннаб йиғлардию эриб кетаётган шоколадни беихтиёр эзгиларди.

Кейин у қўлларини обдан ювди. Икковимиз ҳам ўша лаънати шоколадга қайта қўл урмадик.

«Халқ душмани»нинг ўғли

Мен у пайтлари олтинчи синфда ўқирдим. Одатда, рус тили ва адабиёти ўқитувчиси синфга кирган заҳоти: «Сизлар бахтли болаларсиз! Сталин бобомиз сизларга ёрдам берапти, ғамхўрлик қиляпти. У болаларни яхши кўради. Афсуски, орамизда халқ душманлари пайдо бўлиб, улар Сталинни ўлдирмоқчи бўлишди», деб дийдиёсини бошларди. Лақма болалар ўринларидан сапчиб туришарди-да: «Искандарнинг дадаси — халқ душмани! Уринлар уни, чотига тепинглар, чотига!» деб бақирчақир қилишганича, мени ўртага олиб дўппослаб қолишарди. Муаллима эса бундай ваҳшиёна манзарага тикилган кўйи тиржайиб тураверарди. Мен хўнг-хўнг йиғлаб кўчага қочиб чиқардим, кўзешларимни енгим билан артиб: «Дада, сен нега бундай қилдинг?! Наҳот, бизни ўйламаган бўлсанг? Сталиннинг сабил қолгур жасади сенга нима учун керак бўлиб қолди?» деб хаёлан дадамни сўроққа тутардим. Шундан сўнг кўча-кўйда тентираб юраверардим, синфхонага қайтиб кирмасдим. Қайтсам, синфдошларим мени яна-тагин дўппослашлари тайин эди.

Биз хор-зорликда ҳаёт кечирардик, ҳатто нон харид қилишга ҳам қурбимиз етмасди. Кунлардан бир куни онам икковимиз катта кўчанинг ёқасида мунғайиб турганча ўтган-кетгандан хайр-садақа сўраётган пайтимиз тўсатдан мактабимиз директори бизни кўриб, бағоят ажабланди. У олижаноб инсон бўлиб чиқди: онамни мактабга фаррош қилиб ишга олди, рус тили ва адабиёти муаллимасига эса қаттиқ танбеҳ берди.

1940 йилда омад бизга кулиб боқди — бошпаналик бўлдик. Онам уйимизнинг битта хонасини Солтановская деган болалар боғчасининг мудирасига ижарага берди. Маълум бўлишича, НКВДнинг раиси ўз боласини ўша боғчага берган экан, Солтановская бир куни раисни учратиб: «Соловьёв деган терговчингиз худонинг берган куни Мусабековлар хонадонига боради, муштинар аёлни хўрлайди, қамаб кўяман деб дағдаға қилади», дейди. Афтидан, НКВД раиси қўл остидаги ходимига терговни бас қилиш тўғрисида буйруқ беради шекилли, ҳартугул, ўшандан сўнг чақирилмаган меҳмон уйимизга қадам босмай кўйди. Бундан ташқари, ўша ижарачимиз яна битта яхшилик қилди: онам пазанда аёл эди, уни болалар боғчасига ошпаз қилиб ишга олди.

Биз фақат моддий жиҳатдан қийналмасдик, балки халқ душманининг оиласи сифатида мисли кўрилмаган хўрликларни бошимиздан кечирардик, жамият биздан юз ўтирган эди. Гўё ҳаётнинг ҳам ҳеч қандай қизиғи қолмаган эди.

Тошкент яқинидаги академик Шредер номли бекат қошида битта ёрдамчи хўжалик бор эди. 1939 йили мени ўша хўжаликка картошка йиғим-теримига сафарбар этишди. Бекатдан унча олис бўлмаган жойда хийла чуқур кўл бор эди. Вақти-вақти билан ўша кўлда чўмилардим, офтобда тобланиб ётардим. Жонимдан тўйиб юрган кунлардан бир куни ўзимни ўзим чўктириб ўлдиришга аҳд қилдим — «халқ душмани»нинг ўғли бўлишни ортиқ истамасдим.

Хуллас, жон-жаҳдим билан кўлга шалоп этиб сакрадим, бир меъёрда фарқ бўла бошладим. Хийла фурсатдан сўнг кўзларимни очсам, сув пардалари орасидан қуёшнинг қип-қизил баркашдек доираси бошим узра муаллақ турибди. Ростакамига чўкиб кетаётганимни англаб, ич-ичимдан қувондим. Бироқ кимдир жон ҳолатда кўлга шўнғиб, мени маҳкам ушлаб олди ва зўрлаб қирғоққа судраб чиқди.

Мен ўша халоскорга:

— Нега мени қутқариб қолдингиз?! Ахир, мен чўкиб кетмоқчи эдим-ку! — деб ўшқирдим.

— Сенга нима бўлди? Ҳаёт жуда ширин-ку, сен бўлсанг яшашни истамай қолибсан... Хўш, уларинг қаерда? Мен сени бу атрофда илгари учратмаганман, — деди у киши.

— Тошкентликман, — дедим истар-истамас.

У мени уйимизга бошлаб борди, онам билан узоқ суҳбатлашди. Сўнг:

— Энди ўғлингизни картошка йиғим-теримига жўнатманг, — деб тайинлади.

«Ажалимни излаб фронтга бормоқчиман»

1941 йили фашистлар Германияси юртимизга бостириб киргач, мен кўнгили бўлиб фронтга кетмоқчи бўлдим — мени ўлдиришларини истардим.

Ариза ёзиб ҳарбий комиссариатга бордим, комиссарга учрашдим.

— Неча ёшдасан? — деб сўради у.

— Ўн бешга кирдим, — дедим.

— Ҳм-м, ўн олти ёшга тўлган кунинг мен оёғингни ерга теккизмай сени фронтга жўнатаман. Ҳозир эса, ҳақиқатан ҳам фронтга ёрдам беришни истасанг, мана йўлланма, Ростовдан кўчириб келтирилган «Қизил Оқсой» заводига бориб ишлайсан. Кечагина завод директори кўнғироқ қилиб, ишчи кучлари етишмаяпти, деган эди.

Ўша завод ҳозир ҳам Тошкентда фаолият кўрсатаяпти. Эндиликда унинг номи «Ўзбексельмаш» деб аталади.

Мен ноилож заводга йўл олдим. Қурилиш эндигина бошланган экан, завод деворлари тикланаётган эди. Ишга қабул қиладиган ходимни топиб, унга йўлланмани бердим. Ходим ёнида ўтирган йигитга қараб:

— Саша, агар истасанг, мана бу йигитчани ўзингнинг цехингга ишга олгин, нима қилиш кераклигини ўргатгин. Бизнинг шиоримиз «Ҳамма нарса фронт учун! Ҳамма нарса галаба учун!» эканини тушунтириб қўйгин, — деди.

Ўша ходим яна айтдики, «Назаримда, ўртоқ Сталин ҳарбий заводларнинг ишчилари фронтга сафарбар этилмайди, деган фармон чиқарибди. Ана энди дордан қочган одамлар заводга ёпирилиб келишади», деб қўшиб қўйди.

— Исминг нима? — деб сўради йигит.

— Искандар.

— «Искандар» нима деган маънони англатади?

— Шарқда Александр Македонскийни Искандар Зулқарнайн деб атайдилар.

— Демак, биз адаш эканмиз-да! Бўпти, кетдик бўлмасам, Саша, — деб у йўл бошлади. Биз вокзалга жўнадик.

У ерда вагонлардан дастгоҳларни туширишаётган экан. Биз битта дастгоҳни машинага юклаб заводга йўл олдик. Унга тўртта цемент «оёқ» ясаб, дастгоҳни ўрнатдик. Мен ўзимда йўқ хурсанд эдим, кўзларимда севинч ёшлари пайдо бўлди: ниҳоят, мен ҳам керакли одам эканимни ҳис этдим.

Заводда 18—20 соатлаб ишлардим. Шундоққина дастгоҳ ёнида ерга юмалаб ухлаб қолардим, лекин дарҳол мастер келиб: «Бўлди, ҳадеб ухлайверасанми, тур!» деб уйғотиб юборарди. Бир гал у ёнимга келиб:

— Саша, сенга маош ёзмабдилар, ўзинг ариза беришни эсингдан чиқариб қўйибсан, ишга қабул қилинганнинг тўғрисида буйруқ ҳам йўқ. Зудлик билан ариза ва таржимаи ҳолингни ёзиб бер! — деди.

Таржимаи ҳолимга кўз югуртиргач, ўйланиб қолди. Сўнг:

— Э-э, сени заводга ишга олмайдилар, — деди афсусланиб. — Ахир, биз миномётларга 80 миллиметрли миналар, миномётлар, «Катюша»га эҳтиёт қисмлар тайёрлаймиз-ку! Барча ишчиларга рухсатнома берилган. Ўртоқ Сталин бизни «Меҳнат фронтининг қатнашчилари» деб атади. Маълум бўлишича, сен халқ душманининг ўғли

Малик Қаюмов ва Искандар Мусабеков

экансан... Саша, сен менга укамдай қадрдон бўлиб қолдинг. Шунинг учун заводда қолиб ишлашингни истайман. Кел, мана бундай қиламиз: аризангни ҳозироқ кадрлар бўлимига элиб бераман-да, таржимаи ҳолини кейинроқ ёзиб беради, деб айтаман. Ҳозир ит эгасини, мушук бекасини танимайдиган замон бўлса, ким суриштирарди. Боз устига, Гитлер Москва остонасида турибди. Балки, кейинчалик таржимаи ҳол эсларидан ҳам чиқиб кетса ажаб эмас.

Дарҳақиқат, мен заводда 5 йил ишладим, биров мендан таржимаи ҳолимни сўрамади.

1943 йили кўнгулли бўлиб фронтга юборишларини сўраб яна-тагин ҳарбий комиссариатга бордим. Балки, фронтда ўлиб кетсам кошкийди, деб ўйлардим ўзимча. Комиссар ҳужжатларимни кўздан кечириб: «Ўртоқ Сталиннинг фармонида кўра, мудофаа иншоотларида ишлаётган кишиларга бронь берилган. Сени фронтга сафарбар этишга ҳаққим йўқ», деди.

Заводда ишлаб юриб ишчи-ёшларнинг мактабида таҳсил кўрдим. Кундуз куни ишласам — кечаси ўқидим, кечаси ишласам — кундузи ўқидим. Мактаб заводдаги иш тартибига монанд равишда ишларди.

Мактабни тамомлаб ҳуқуқшунослик институтига ўқишга кирдим. Завод директори, энди фақат тунги сменада ишлайман, деб ариза бердим. Ҳар куни тунги сменадан сўнг эргалаб институтга йўл олардим.

Барча йўллар ёпиқ

Уруш ғалаба билан тугади. Ҳаммамиз беҳад хурсанд эдик. Энди ҳаёт изига тушиб кетади, мушкуллимиз осон бўлади, деб умид қилардик. Бирдан уйимизга йўқлов қорози келди. Мени НКВДга чақирдишганди.

Қовоқ-тумшугини осилтириб ўтирган НКВД ходими мен билан истар-истамас саломлашиб:

— Фронтга борганмисан? Ҳозир нима қиляпсан? — деб сўради.

— Уруш йиллари ҳарбий заводда чилангир бўлиб ишладим. Ҳозир ҳуқуқшунослик институтида ўқияпман, — деб жавоб қайтардим.

Ходимнинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди ва мен айтган гапларни шоша-пиша қорозга тушира бошлади.

Орадан бир неча кун ўтгач, институт директори мени ҳузурига чақиртириб, бирдан столни муштлаб, шовқин сола бошлади.

— Хизмат вазифасига панжа орасидан қарагани учун кадрлар бўлимининг бошлигини ишдан бўшатиб юбордим! Ўша ходимнинг айтишига қараганда, у гўё сенинг таржимаи ҳолини ўқимаган эмиш! Сен халқ душманининг ўғли экансан-ку, ярамас! Сени институтга ўқишга қабул қилишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ! Боз устига, халқ душманларининг болалари ҳуқуқшунослик институтида ўқишга мутлақо ҳақли эмаслар, қолаверса, бу соҳада ишлашга ҳеч ким сенга рухсат бермайди. Қани, хўроз, институтдан туёфингни шиқиллатиб қол-чи! Йўқол, иккинчи марта кўзимга кўринма! Мен сени институтга қабул қилмаганман, ҳеч қачон бу қутлуғ даргоҳда таҳсил кўрмагансан! Мана, сенинг ҳужжатларинг ҳам асфаласофилинга кетди! — деб ҳужжатларимни бозиллаб ёниб турган печкага ташлаб юборди. Сўнг эшикни очиб кетимга зарб билан бир тепди-да, юзимга туфлаб остонадан итқитиб чиқарди.

Бошим айланиб, кўз олдим қоронғилашиб кетди. Кўчага қандай чиқиб қолганимни билмайман. Бош оққан томонга қараб кетавердим — гўё тўрт томоним қибла эди: «Адашган ит каби Фурқат, қаён боргум билолмасман», деб пичирлайман гоҳида. Эсимда йўқ, кундузмиди, кечамиди — фақат тўхтовсиз йўл юрардим, холос. Йўл юрардим, йўл юрсам ҳам мўл юрардим, аммо манзил йироқ эди. Аниқроғи, истиқболимда ҳеч қандай манзил, ҳеч қандай маёқ, ҳатто ялт этган чўғ ҳам йўқ эди. Ҳаммаси сароб эди, бутун орзу-умидларим, илинжларим пуч бўлиб чиқди. Афсус, минг афсуски, қўйнимни пуч ёнғоқларга тўлдириб юрган эканман!.. Туйқус эшакнинг ҳанграши қулоғимга чалинди. Сесканиб кетдим. Аста-секин ўзимга келдим. Кўзларимни катта-катта очиб мундоқ атрофимга қарасам, ҳаммаёқ ям-яшил дала, хув нарида чойхона кўриниб турибди. Ёнгинамда аравага қўшилган эшак, аравада эса битта чол чордона қуриб ўтирибди.

— Ота, қаерга келиб қолдим? — деб сўрадим ҳазин товушда.

Ўзбек санъаткорлари Жазонда

— Эсинг жойидами, ўғлим? Зангиотада юрибсан-ку! — деб ажабланди чол. Зангиота — Тошкентдан ўн саккиз-йигирма чақирим масофада эди.

— Йўғ-э! — деб юбордим ишонқирамай.

— Яна айтаман, сен Зангиотада юрибсан.

— Ота, ўзингиз қаёққа кетяпсиз?

— Тошкентга кетяпман, — деб жавоб берди чол.

— Мени ҳам олиб кетмайсизми?

— Ўтир.

Чол бир нималар деди, бир нималарни сўради, лекин мен ҳеч нарсани тушунмасдим, лом-мим демасдим. Йўл-йўлакай битта чойхонада тўхтаб, шу ерда тунаб қолдик. Эртаси куни пешинда Тошкентга кириб борди.

Ҳаётда қақшатғич зарбага учраган бўлсам-да, ўжарлигим тутиб яна бир марта бахтимни синаб кўришга аҳд қилдим. Қишлоқ хўжалик институтига кириб ўқимоқчи бўлдим. Ректор билан юзма-юз суҳбатлашаётиб, халқ душманининг ўғли эканимни очиқ-ойдин тан олдим. Шундан сўнг ҳужжатларимни институтга қабул қилишмади. Кейин Политехника институтига бордим, натижа ўша-ўша — мени остонадан қайтаришди.

Шундай қилиб, узил-кесил англаб етдимки, менга — халқ душманининг ўғлига барча йўллар ҳам, эшиклар ҳам тақа-тақ ёпиқ. Уйга тарвузим қўлтиғимдан тушиб қайтдим-да, тўппа-тўғри омборхонага кирдим. Арқон топиб сиртмоқ ясадиму битта учини тўсиндан ўтказдим. Сўнг сиртмоқни бўйнимга солиб,

Ҳинд кино усталари даврасида

тўнкарилган эски пақирнинг устига чиқдим, турган жойимда силтаниб-силтаниб сиртмоқни таранглаштирдим, юқоридаги тугунчани осилганимдан кейин қўлим етмайдиган масофага итариб қўйдим ва оёқларим остида турган пақирни тегиб юбордим. Арқонга муаллақ осилиб, жонҳолатда бир-икки типирчиладим, бироқ миямга қон тегиб, хушимни йўқотаётган пайтим кутилмаганда арқон узилиб кетди. Гуп этиб йиқилиб тушдим, чап қўлим синди. Гурсиллаган товушни эшитиб, онам омборхонага мўралади: ерда тишимни-тишимга босиб инграб ётганимни, тўсинда осилиб қолган арқон бўлакчасини кўриб нима бўлганини тушунди-ю, йиғлаб юборишдан ўзини тийиб қолди. Соғ қўлтиғимга кириб ўрнимдан турғазди ва чанг-чунгимни қоқиб, уйимиздан унча олис бўлмаган Тошкент медицина институтига етаклаб кетди. У ерда синган қўлимни гипслаб қўйдилар.

Ўшанда онам менга шундай деган эди: «Сенинг даданг халқ душмани эканига ҳеч қачон ишонмайман. У Тошкентнинг шайдоси эди, ўз мамлакатини яхши кўрарди. Агар истаганда алақачон чет элга чиқиб кетиши мумкин эди. Инқилобдан сўнг кўпчилик бузилган ўлкани тарк этди. Ўшанда даданг: «Бу одамлар нима қилаётганини ўзлари ҳам билмайди. Бирор жойда кўним топиб ўтирса бўлмасмикан?» деган эди аччиғи чиқиб. Шу гапларим мудом ёдинда бўлсин, жон болам!»

Онам ана шу сўзларини кейинчалик ҳам бот-бот такрорлади.

Албатта, у пайтлари СССР Министрлар Совети томонидан Давлат Хавфсизлик қўмитасига «№ 416—159сс» тарзида мутлақо махфий кўрсатма берилганини, ўша кўрсатмага мувофиқ Улуғ Ватан урушидан сўнг қамоқхоналардан жазо муддатини ўтаб қайтган барча сиёсий маҳбуслар «қонунда белгиланган тартибда» қайтадан ҳибсга олиниши зарурлигини, «халқ душманлари»нинг оила аъзолари ҳам «қонунда белгиланган тартибда» таъкиб этилиши лозимлигини билмасдим. Давлат ўз фуқароларига нисбатан мисли кўрилмаган даражада шафқатсиз эди. Беайб «айбдорлар» қайта-қайта «қонунда белгиланган тартибда» жазога тортилаверарди, ҳатто уруш йиллари жон олиб-жон берган фуқаролар ҳам мунтазам таъкиб остида яшашга мажбур эдилар.

СССР деб аталган давлат ва унинг Сталин деб аталадиган «доҳийси» худди ўзини-ўзи гажиб ейдиган баҳайбат махлуққа ўхшарди. Бу дунёда тимсоли ҳам, иккинчи нусхаси ҳам йўқ МАХЛУҚнинг ўзгинаси эди.

Мен артист бўламан

1945 йилнинг декабрь ойи бошланди. Бир куни консерваториянинг ёнидан ўтиб кетаётсам, рўпарамда йирик эълон осиглиқ турибди: «Островский номидаги Давлат театр санъати институти ташкил этилди. Театршунослик, режиссёрлик, актёрлик факультетларига қабул давом этмоқда. Консерваториянинг иккинчи қаватида қабул бўляпти. Хуш келибсиз!»

Шунчаки қизқисниб дарс жадвалларини кўздан кечиришга қарор қилдим: «Актёрлик маҳорати, нутқ санъати, сахна ва рақс сабоқлари... Ажаб, улар нималарни ўргатишар экан?» деб хаёлимдан ўтказдим.

Шу пайт тепакал бир киши ёнимдан ўтиб, кабинетга кириб кетди. Сўнг хонада қайтиб чиқиб, олдимга келди.

— Маълумотинг қанақа? — деб сўради у.

— Ҳуқуқшунослик институтида икки йил таҳсил кўрганман, яқинда ҳайдаб юборишди. Сиз барибир мени ўқишга қабул қилмайсиз. Чунки дадам «халқ душмани» сифатида ҳибсга олинган, — дедим.

— Юр, кабинетга кирайлик, — деди у кулумсираб.

Бу киши Михаил Полектович Верхадский бўлиб, у Ўзбекистон Халқ артисти, Совет Армияси театрининг бош режиссёри ва айни чоғда Давлат театр санъати институтининг директори экан.

— Халқ душманининг ўғли, — деди бир нуқтага тикилиб ўтирган кўйи хаёлга толиб. Сўнг, давом этди: — Сталин доно инсон, лекин кимдир унга панд берапти. Ҳечқиси йўқ, ҳали ҳаммаси яхши бўлиб кетади. Бир ҳисобда сени ҳуқуқшунослик институтидан ҳайдаб юборишгани ҳам яхши бўлибди. Акс ҳолда, ҳар куни эрталаб ҳам, кечқурун ҳам фақат жиноятчиларга дуч келардинг, холос. Бу ерда эса санъатта ошно бўласан! Қани, мен айтган сахнани жонлантириб бер-чи: «Қиш, совуқ, сен келасан, пальтони ечасан, печкага олов ёқасан».

Мен кабинетдан чиқиб қайтиб кирдим: хатти-ҳаракатларим билан пальтомни ечиб, ўтин ёраётган, ўтинни печкага қалаётган, ўтиннинг устидан керосин томчилатаётган ва гутурт чақиб олов ёққан манзарани тасвирлаб бердим. Ҳадеганда олов гуркираб ёнавермади, фақат тутун буруқсирди, холос. Шу пайт онам самовар қўйса-ю, лекин олов ёнмаса дарҳол маҳсисини ечиб, унинг оғзи билан ўтиннинг остига дам беришини эслаб қолдим. Мен ҳам этигимни ечиб, онамнинг ҳаракатларини такрорладим.

Ҳаракатларимни синчиковлик билан кузатиб ўтирган назоратчим:

— Тўхта! — деди. — Сендан яхшигина актёр чиқади. Мен сени институтга қабул қиламан. Эртага дарсга келавер!

Эрталаб институтга келдим, Верхадский ҳузурига кирдим. У мени аудиторияга эргаштириб кириб:

— Мен бу йигитчани ҳуқуқшунослик институтидан бездириб, оғдириб олдим. У иккинчи курсда ўқиётган эди. Ундан яхши актёр чиқади! — деб эълон қилди.

Курсдошларим одамохун, истеъдодли ёшлар эди. Бўлажак Халқ артистлари Зикир Муҳаммаджонов, Яйра Абдуллаева, Эркли Маликбоева, Воҳид Қодировлар мен билан бирга ўқиганлар. Биз олти киши эдик.

1947 йили мени яна-тагин НКВДга қақиртиришди. Назорат ҳамон сусайтирилмаган эди. Нима иш қилаётганимни суриштиришди. Театр институтига ўқишга кирганимни айтдим.

— Буни ўзимиз ҳам биламиз. Сиз ҳалол одам экансиз. Лекин ёзувчи Абдулла Қодирийнинг ўғли Тошкент медицина институтига ўқишга кираётиб таржимаи ҳолидаги айрим саҳифаларни кўрсатмади, яширди. Биз уни ҳибсга олдик. Энди қамоқхонада қайта тарбиялаймиз. Сиз бўлсангиз, отангиз қамалганини очиқ-ойдин айтгансиз. Биз давлат театр санъати институтининг директори ўртоқ Верхадскийдан сизга тавсифнома беришни илтимос қилдик. «Мусобековдан таржимаи ҳол ҳам, ариза ҳам ёздириб олмаганман, халқ душманининг ўғли эканини биламан. Шундай бўлса-да, фарзанд отаси учун жавоб бермайди. Қолаверса, актёрлик касбини танлаган эканми, демак бу соҳада мамлакатга зиён етказа олмайди», деб жавоб қайтарди, — деди НКВД ходими.

Верхадскийдан ич-ичимда миннатдор бўлдим. Шунда тушундимки, арзимас қаршилиқ ҳам зулм салтанатига таъсир ўтказиши мумкин экан. Бундан ташқари, агар ўзинг муносиб бўлсанг одамлар албатта ёрдам қўлини чўзадилар, сени ҳимоя қиладилар. Фақат ўзингга эмас, одамларга ҳам ишонин керак экан.

Дарвоқе, 1949 йили М. П. Верхадскийни космополитизм йўналишига (яъни, миллий анъаналар ва маданиятдан, ватанпарварликдан воз кечишни тарғиб қилувчи,

давлат ва миллат мустақиллигини инкор этувчи реакцион буржуйча мафкурага) гўёки тарафдор деб айбладилар. У пайтлари бундай айб бўйнига тақилган ҳар қандай одам жиддий мусибатларга дучор этилиши ҳеч гап эмасди. Верхадский Совет Армияси театрнинг бош режиссёри сифатида «Нью-Йоркка йўл» номли спектаклни сахналаш-тирган-у, аммо бу томоша кимгадир мутлақо маъқул келмаган экан. Ўша кезларда таомилга айланиб қолган анъанага кўра, биринчи бўлиб матбуотда бонг урилди. Республиканинг марказий «Правда Востока» газетасида «Верхадскийнинг ҳамма йўллари Нью-Йоркка олиб боради» номли фельетон чоп этилди. Верхадскийни шундан сўнг унвонидан махрум қилдилар. У Одессага бош олиб кетди ва ўша ерда вафот этди.

... Илк бора Верхадский билан учрашиб уйга келсам, онам: «Хўш, ўғлим, қандай қарорга келдинг? Энди нима қилмоқчисан? Агар ўқишга қабул қилинимаса, майли, ундан кўра бирор корхонага кириб ишлайвер», деди. Театр институтига ўқишга кирдим, актёр бўламан, дедим. Онам: «Ким бўлмоқчисан?» деб қайта сўради. «Актёр бўламан», дедим. «Актёр деган хунар ҳам бор эканми? Ундан кўра монтер ёки ошпаз бўлсанг-чи, бола!» деб онам йиғлаб юборди. Онаминг бағрига ўзимни отиб: «Ким бўлишимдан қатъи назар, энг, аввало, одам бўламан, одам!» дедим. «Ундай бўлса, билганингдан қолма!» деб қўл силтади онам.

Ҳамон мени НКВДга чақиртиришда давом этишарди. Энди мамлакатдан ҳеч қаёққа чиқиб кетмаслигим тўғрисида тилхат олишди.

— Сен Ўш орқали Кошғарга қочиб кетишинг мумкин. У томонларда чегара яхши кўриқданмайди. Чамаси, Кошғарда қариндошларинг бўлса керак. Агар отанг қамалганини эшитишса, улар сенга ёрдам бериши турган гап. Ўзинг ҳам ҳижрат қилишни, ҳойнаҳой, кўнглингга туғиб юргандирсан? Шу боис ҳозиргача уйланмагансан, шекилли. Ахир, йигирма бешга кирдинг-ку, тенгдошларинг алақачон иккитадан болалик бўлишди. Шундоқ эмасми? — деди НКВД ходими ўсмоқчилаб.

Хуллас, улар талаб қилган тилхатни ёзиб бердим-да, гапни кўпайтирмасдан уйга қайтдим.

1950 йили институтни тамомладим. Курсимизни тамомлаган ҳамма актёрларни ёспасига эндигина ташкил этилган Тошкентдаги ёш томошабинлар театрига ишга юборишди. 1953 йилда эса Ўзбекистон Маданият министрлигининг Санъат бошқармасига, катта инспектор лавозимига ишга таклиф этишди.

Дадам тўғрисидаги ҳақиқат

Дадамга нима бўлганини билиш учун онам тез-тез фолбинларга мурожаат этиб турарди. Узоқ йиллар мобайнида фолбинлар онамни лақиллатиб юришди: «У тез орада қайтиб келади», деб ҳар хил бўлмағур сафсаталарни тўқиб чиқаришарди.

Онам ўша масалада НКВДга ҳам мурожаат этишни бас қилмасди. Худди ўчакишгандек, онам 1953 йилнинг 5 март куни яна бир марта ўша масалада НКВД остонасига бош уриб боради. «Эрим қаерда? Уни 15 йилдан бери кўрганим йўқ-ку!» дейди кўзёш тўқиб. «Энди буёққа қадамингни босма! Жонимизга тегдинг-ку!» деб сўкишиб-сўкишиб онамни қатлгоҳдан ҳайдаб чиқаришади. Онам кўчага хўнг-хўнг йиғлаб чиқади. Кўчадан ўтиб кетаётган битта аёл онаминг кўзёшларини кўриб: «Йиғла, кўнглинг бўшайди. Ахир, ҳазил гапми, доҳиймиз, устозимиз Сталин ўлди!» деб ўзича далда беради.

Онам уйга ҳаллослаб келадию дарҳол радиоприёмник мурватини бураб, товушини кўтариб қўяди. Дарҳақиқат, бирпасдан сўнг Сталин вафот этганини эълон қиладилар. Мен қувонганимдан рақсга тушиб юбордим. Шаҳар марказига ўрнатилган «доҳий» ҳайкали томон югуриб кетдик. Оломон ҳайкал атрофини гир ўраб, тиз чўкиб турарди: ҳамма юм-юм йиғларди, кимдир айрилиқдан йиғласа, кимдир қувонганидан йиғларди (албатта, инсон қиёфасидаги махлуқнинг вафот этганидан қувонаётганини у пайтларда ҳеч ким намоиш қилишга ботинмасди).

1955 йили КПСС Марказий Қўмитасининг биринчи котиби Никита Хрущёв номига каттагина ариза ёзиб юбордим.

«Қачонгача пешонамда Совет халқининг душмани ўғли деган ёрлиқ ёпишиб туради? Агар дадам ҳақиқатан ҳам жиноятчи бўлса, агар у ҳақиқатан ҳам халқ душмани бўлса, мен унинг нима айб қилганини билишим керак. Агар айбдор бўлмаса, бу масала ҳал қилинсин. Ҳозир 29 ёшдаман. Қачонгача фарзанд отаси учун жавоб

беради? Мен дадам тўғрисидаги бор ҳақиқатни билишни истайман. Ким бўлишидан қатъи назар, у менинг отам, у менга ҳаёт берган! Мен Сиздан илтимос қиламан, буюринг — дадамнинг ишини бирёқлик қилиб берсинлар! Орадан шунча йиллар ўтди, лекин биз унинг тирик эканини ҳам, ўлик эканини ҳам билмаймиз», дейилган эди ўша аризада.

Орадан ярим йил ўтди. Кутилмаганда чақириқ қоғози олдим. Мени НКВДнинг раиси ҳузурига таклиф қилган эди. Унинг кабинетига кирдим. У ўрнидан туриб, кўлини чўзди.

— Хатолик рўй берибди. Отангизнинг ҳеч қандай айби йўқ. У халқ душмани ҳам, жосус ҳам, бирорта чет эл разведкасига хизмат ҳам қилган эмас. Афсуски, у энди орамизда, аниқроғи, тириклар сафида ҳам йўқ. У 1939 йилда отиб ташланган. Мана, қарор ва суднинг ҳукми, — деб бир варақ қоғозни узатди раис.

Дадамни Хитой жосуси деб айблашган эди. Айбига иқрор бўлишга мажбур қилишганди. Бундан ташқари, гўё ўзбек эмас, балки уйғур экан, исми ҳам Эминохун эмиш!

НКВДнинг раиси дадам «жиноят таркиби йўқ, бўлгани учун» оқланганлиги тўғрисида маълумотнома берди.

Бўғзимга муштдек тош қадалгандек бўлди. Кейин раис нималар деганини яхши тушунмадим, маълумотномани чангалаб кўчага чиқдим. НКВД қаршисидаги хиёбонда дармоним қуриб ўтириб қолдим. Соқчи икки марта ёнимга келиб: «Гражданин, бу ерда ўтириш мумкин эмас!» деб огоҳлантириб кетди.

Ахир, қандай қилиб бегуноҳ одамни қамоққа олиб, отиб юборгандан сўнг орадан 15 йил ўтгач: «У айбдор эмас!» дейиш мумкинлигини асло ҳазм қилолмасдим.

... Мен 1952 йили уйланган эдим. Рафиқам ҳомиладор бўлгач: «Энди биз фарзанд кўраимиз», деган заҳоти даҳшатга тушдим. Менинг болаларим халқ душманининг набиралари бўлишни асло истамасдим. Онам икковимиз рафиқамни ҳомиладан воз кечишга — аборт қилдиришга кўндирмоқчи бўлдик. У пайтлари аборт қилиш қатъиян ман этилган эди. Бундай қилмиши учун врачлар қаттиқ жазоланарди: 3 йилдан 5 йилгача озодликдан маҳрум этиларди.

Битта аёл-фельдшерни бизнинг илтимосимизни бажо келтиришга аранг кўндирдик. У юрагини ҳовучлаб рози бўлди. Хонадаги барча деразаларга қалин парда тутиб, шам ёруғида операция қилди.

Дадам оқлангандан кейингина — 1955 йили тўнғич ўғлим дунёга келди. Иккинчиси 1966 йили туғилди.

Бизнинг кўчада байрам бошланди

1956 йилда Никита Хрущёв Тошкентга ташриф бюрди. Сталиннинг шахсига сифиниш масаласида у оташин нутқ сўзлади. «Сталиннинг қўли қонга ботган», деди катта мажлисда.

Залда ўтирган бир киши унга хатча ёзиб чиқаради: «Ўртоқ Хрущёв, сиз Политбюро аъзоси эдингиз. Хўш, ўша пайтларда нега ўзингиз миқ этмагансиз?» У хатчани товущини чиқариб ўқиди-да:

— Бу хатчани ёзиб юборган ўртоқ, илтимос, қўлингизни кўтаринг, — деб залга мурожаат қилди.

Ҳеч кимдан садо чиқмади. Хрущёв илтимосини такрорлади. Бу гал ҳам ҳеч қандай натижа бўлмади.

— Мен учинчи марта илтимос қиляпман, ушбу хатчани ёзиб юборган коммунист ўртоқ кўлини кўтарсин, — деди ва бир оз сукут сақлаб турди Хрущёв. Сўнг: — Биз ҳам ўша пайтларда худди шундай миқ этмасдик, — деди. — Ҳаммамиз юрак олдириб қўйган эдик, қўрқардик.

Залда гулдурас қарсақлар янгради.

1959 йили Шароф Рашидовга яқин бўлган бир киши Ўзбекистон Маданият вазири этиб тайинланди. У ҳар душанба куни соат тўққизда министрликда хизмат қиладиган битта ходимни ҳузурига чақириб, у билан шахсан танишар эди.

Мени ҳузурига чақиртирган пайтда:

— Нима учун КПСС аъзоси эмассиз? — деб сўради.

Тайпандлик бавет усталари билан мулоқот

— Дадамни халқ душмани сифатида айблашган эди. Ҳаракатларида жиноят таркиби йўқлиги учун уни 1955 йилда оқладилар.

Менинг кўз олдимда министр ўринбосарини ва бошқа масъул ходимларни ҳузурига таклиф этиб:

— Мусабеков партия аъзоси бўлиши мумкинми? — деб сўради улардан.

— Ҳа, — деб жавоб беришди жўр овоз бўлишиб.

— Шундай бўлса, ҳар бирингиз КПСС сафига кириши учун унга тавсиянома ёзиб берингиз.

Сўнгра у министрлик партия ташкилоти котибини чақиртириб, навбатдан ташқари партия мажлисига ходимларни тўланг, деб буйруқ берди. Партия мажлисида фақат битта масала муҳокама қилинди: «Мусабековнинг КПСС аъзолигига номзодлиги тўғрисида». Ҳамма яқдиллик билан «тарафдормиз» деб қўл кўтарди.

Мажлисдан сўнг биз кабинетга қайтиб кирдик. Бошлиқ дарҳол, министрлик ҳудудида жойлашган район партия кўмитасининг биринчи котиби бўлимиш Шухратовга кўнғироқ қилди.

— Тўхтовсиз райком бюросининг мажлисини чақириб, Мусабековни партия аъзолигига номзод этиб олганимиз тўғрисидаги қарорни тасдиқлангиз! — деб айтди буйруқ оҳангида.

Ҳаш-паш дегунча яп-янги партия билетини олдим у тўппа-тўғри министрликка келдим. Министрнинг ҳузурига кирдим.

— Табриклайман! — деди у сиполик билан. — Сизни Ўзбек Давлат эстрадасининг директори этиб тайинлайман. Дарҳол Ўзбекистон эстрада оркестрини ташкил этинг!

Бу воқеа 1959 йили содир бўлди. Вазир тез-тез ишхонамга ташриф буюриб турар, тегишли маслаҳатларини аямас эди. Ўша пайтларда эндигина ижодий фаолиятларини бошлаган эстрада артистлари Ботир Зокировни, Луиза Зокировани ишга таклиф этдим. Мукаррам Турғунбоевнинг ўғли — Тельман эса акробатик номерларни ижро этарди. Саша Двозкин бизнинг бош дирижёримиз эди.

Ўша йили янги оркестр Москвага — Ўзбекистон маданияти декадасида иштирок этиш учун жўнаб кетди.

Бир воқеа сира эсимдан чиқмайди. Декаданинг очилиш маросимида Хрушчёв қатнашди. Декада очилгандан сўнг Большой театрнинг ҳукумат хонасида қабул маросими бўлди. Хрушчёв фирт маст эди. Ўша пайтларда энг машҳур артистларимиздан

бўлган Тамарахоним уни рақсга таклиф қилди. «Бизда фақат Анастас Микоян рақсга тушади», деб у ҳазил аралаш таклифни рад этди. Тўсатдан ҳаммага мурожаат этиб: «Ўзбекистон Компартияси Марказий комитети биринчи котибининг исми нима?» деб сўради. «Собир Камолович», деб жавоб қайтардилар. «У шу ердами?» Собир Камолович ўрнидан туриб: «Мен шу ерданман, Никита Сергеевич», деди. «Рухсатсиз Москвага келишга нима ҳаққинг бор?!» деб ўшқирди Хрушчёв ғазаби кўзиб. Камолов миқ этмади. Ҳамма тушундики, Хрушчёв уни биринчи котиб лавозимида узоқ ушлаб турмайди. Дарҳақиқат, орадан бир неча кун ўтгач, Камолов ишдан бўшатилади ва ўша лавозимга Шароф Рашидов тайинланди.

1961 йили мени Марказқўмга қақришиб, Давлат эстрадасидан Муқимий номидаги Республика мусиқали драма ва комедия театрига директорликка ўтказишди.

1964 йили Ўзбекистон Маданият вазирининг ўринбосари, Ҳайъат аъзоси, Санъат бошқармасининг бошлиғи лавозимида тайинладилар.

Биринчи хорижий сафар

1965 йили «Баҳор» хореографик ансамбли йирик халқаро сафарга ҳозирлик кўра бошлади. Ўнта хорижий мамлакатга ташриф буюриш лозим эди. Булар Сингапур, Ҳиндистон, Покистон, Тунис, Ливия, Судан, Ҳабашистон, Марокаш, Миср, Жазоир эди.

Биз маданият ходимлари партия ташкилотлари томонидан жуда кучли тазйиқ бўлаётганини доимо ҳис этиб турардик. Агар Марказқўм руҳсат бермаса, ҳеч ким хорижий сафарга чиқа олмасди. Гоҳида гастролга борган айрим артистлар чет элларда қолиб кетган ҳоллар ҳам учраб қоларди. Масалан, С. М. Киров номидаги Ленинград Катта Академик опера ва балет театрининг солисти Рудольф Нуриев шундай қилганди. У Франция ҳукуматидан сиёсий бошпана сўраб, Парижда қолади. Ўшанда театр директори билан партия ташкилотининг котибини партиядан ўчириб, ишдан ҳайдаб юборишган эди.

Гастрол гуруҳи таркибига киритиш учун «Баҳор» артистларидан ҳар бирининг шахсий жид-тахламини алоҳида-алоҳида ўрганиб чиқишимга тўғри келди. Бу иш мендан жуда катта масъулият талаб этарди. Чунки ҳокимият тепасида ўтирган шахслар мен собиқ «халқ душмани»нинг ўғли эканини ҳали эсларидан чиқармаган эдилар. Тўғри, ўзим ҳам улардан ҳеч қачон, ҳеч нарсани яширмасдим. Барча анкеталарга дадам 1938 йили репрессияга учраганини рўй-рост қайд этардим.

Шундай қилиб, сафарга жўнаш билан боғлиқ барча ҳужжатлар тайёр бўлди. Бу ҳақда Маданият министри З. Раҳимбобоевага батафсил ахборот бердим. Сўнгра биргаликда Ўзбекистон Министрлар Совети раисининг ўринбосарига ахборот бергани бордик. У бизнинг тайёргарлик ишларимизни маъқуллади ва ҳаммамизни қабул қилишини сўраб, Марказқўмнинг биринчи котиби Шароф Рашидовга сим қоқди. Қабул пайтида Рашидов менинг ахборотимни диққат билан тинглади-да, «Гастрол давомида ансамблга ким раҳбарлик қилади?» деб сўради. Дафъатан бу саволга жавоб бериш учун З. Раҳимбобоева билан бояги ўринбосар шошиб қолишди. Чунки даъвогарлар анчагина эди. Раҳимбобоева Марказқўмда ишлайдиган икки кишининг исмини айтди. «Мусабековнинг ўзи раҳбар бўлиб борса нима қилади?» деб сўради Рашидов кулумсираб. Шу заҳоти телефон дастагини кўтариб, СССР Маданият министри Е. Фурцевага қўнғироқ қилди ва: «Биз энг тажрибали, ҳалол ходим ўртоқ Мусабековни тавсия этамиз. Мен Сиздан унинг номзодини қўллаб-қувватлашингизни сўрайман. У эртага биринчи рейсда Москвага учиб боради», деди.

Назаримда, гастрол гуруҳига мени раҳбар этиб тайинлаш тўғрисидаги фикр Рашидовнинг хаёлига суҳбат чоғида келиб қолган эди. Шу боис: «Ўртоқ Мусабеков, сиз ҳозирча тушлик қилиб олинг. Соат учда Марказқўм бюросининг мажлиси бўлади, ўшанда Сизнинг номзодингизни тасдиқлаймиз», деди.

Мажлис қатнашчилари биринчи бўлиб каминани ичкарига таклиф қилдилар. Мен тўғримида Рашидовнинг ўзи ахборот берди.

— Биз Мусабековнинг таржимаи ҳолини яхши биламиз. Биз унга ишонишимизни алоҳида таъкидлаб қўйишни истардим. Унинг «Баҳор» хореографик ансамбли раҳбари этиб тайинланганини тасдиқлаб қўйишларингни сўрайман, — деди у.

Шундан сўнг Рашидов КГБнинг раисига мурожаат этиб:

Копия

КОПИЯ

СССР

СПРАВКА

ВОЕННЫЙ ТРИБУНАЛ
ТУРКЕСТАНСКОГО
ВОЕННОГО ОКРУГА

Дело по обвинению Мусабехова Имина Ахуна, 1892 года рождения, пересмотрено военным трибуналом Туркестанского военного округа 21 сентября 1956 года.

" 26 " сентября 1956г.
№ 4/3992
г.Ташкент

Постановление Особого Совещания от 4 ноября 1938 года в отношении Мусабехова Имина Ахуна отменено и дело за отсутствием состава преступления производством прекращено.
Мусабехов Имин Ахун полностью реабилитирован.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ ВОЕННОГО ТРИБУНАЛА
ТУРКЕСТАНСКОГО ВОЕННОГО ОКРУГА

"Гербовая печать"

печать

подпись

/ПРИЙМАК/

1956 г. октября 21 /21/ д.г. Государственный нотариус, нотариальной конторы, Куйбышевского района г.р. Ташкента Узбекской ССР, Хасанов _____, свидетельствую достоверность настоящей копии с подлинником ее. При сравнении настоящей копии с подлинником в последнем подравок, подчисток, приписок, зачеркнутых слов и иных особенностей не оказалось. Визуально рев руб. удостоверены марками. По реестру № 14187

— Мусабековни бўлажак ўринбосари билан таништириб қўйинг, — деди.

Б. Азизовни менга ўринбосар этиб тайинладилар.

КГБ раисининг хонасига кириб бораётиб.

— Қачонлардир дадам ҳам ана шу останада хатлаб ўтган-у, лекин изига қайтмаган, — дедим.

— Ҳалигача эсингиздан чиқарганингиз йўқми? — деб сўради раис.

— Бу ҳеч қачон эсдан чиқмайди.

— Аммо Рашидовнинг сўзлари ҳам эсингизда бўлсин, — деди у кулумсираб, — «биз Сизга ишонамиз».

Сафар арафасида тунги соат учда телефоним жиринглаб қолди. Мен дастакни қулоғимга тутдим.

— Сизга КГБдан қўнғироқ қилишимиз, раиснинг ўринбосарини кабинетидан. У Рашидов Сизни раҳбар этиб тайинлаганидан жуда ҳайратланыпти. Илгари у билан келишиб олмаганига афсусланыпти. Ахир, бюрода эътироз билдириб ўтириш одобсизлик бўларди. Мен сиздан қаттиқ илтимос қиламан, уёқда ҳар хил ўйин кўрсатиб, бизни иснодга қолдирманг!

— Хотиржам бўлинг, ҳаммаси яхши бўлади. Мен ҳеч қандай «ўйин» кўрсатмайман, — деб жавоб қайтардим.

КГБнинг битта ходими қачонлардир каминага раҳми келиб «ҳамдардлик» изҳор этган эди:

— Искандар Эминович, Сиз жуда ҳам зерикарли ҳаёт кечирасиз. Фақат Маданият министрлиги билан уйингизга олиб борадиган йўлни биласиз, холос.

Наҳотки, ҳамон изимдан пойлоқчилик қилиб юришса?» деб ўйладим. Қиёфамда рўй берган ўзгаришни кўриб:

— Нималарни ўйлаяпсиз? — деб сўради.

— Зерикарли ҳаётимни ўйлаяпман, — деб жавоб қайтардим.

«Баҳор» ансамбли билан сафарда юрган чоғимда, Жазоирда бир гал хаёлимда ҳамма кўргуликларим учун улардан қасос олгим келди: шартта Американинг элчихонасига борсам, сиёсий бошпана сўрасам! Ёлғиз эмас, кўпгина артистларни даъват этиб, эргаштириб кетишим ҳам мумкин эди. Лекин ундан кейин юртимизда бизнинг оиламизни ер юзидан супуриб ташлаш тўғрисида кўрсатма берилиши турган гап эди! Мен ўз фикримдан қайтдим, шайтонга ҳай бердим, албатта.

Дипломат ўрнида

Концертларимиз аъло даражада ўтарди, ҳамма шаҳарларда томошабинлар залларни тўлдириб ўтиришарди. Чиқишлардан сўнг бизни ҳашаматли ресторонларда зиёфат қилишарди. Кейин артистлар меҳмонхонадаги ўз бўлмаларига кириб кетишарди, мен эсам ҳамманинг жойида бор-йўқлигини текшириб кўришим зарур эди.

Чет элларда ўзбеклар кўп. Ўша даврда улар Ватан соғинчи билан яшардилар, жудодикка тамоман кўникмаган эдилар. Шу боис бизнинг концертларимизни қолдирмасдан томоша қилишга интилишарди. Концертдан кейин раққосаларимизни қуршаб олишар, гулдасталар ҳадя қилишар, тинмасдан олқишлашар эди. Бўш пайтларимиз дўконларга ёки бозорларга бориб совға-салом харид қилсак, изимиздан эргашиб юришарди. Мен бирорта артист уларнинг тўкин-сочин ҳаётига маҳдиё бўлиб, чет элларда қолиб кетмаса гўрғайди, деб хавотирланардим. Шукрки, гуруҳимиз тўла-тўқис, омон-эсон Ўзбекистонга қайтди.

Ҳиндистонда юрган пайтимиз бир куни тўсатдан мени элчихонага чақириб қолишди ва шифровкани қўлимга тутқазишди. Унда ёзилишича, зудлик билан «Баҳор»нинг концертини Малайзияда, Куала-Лумпур шаҳрида уюштиришим керак эди. СССР Маданият министри Е. Фурцева Москвадаёқ: «Сингапур билан Покистон ўртасидаги гастрол пайтида уч кун бўш бўласизлар», деб айтганди.

Нима қилишим кераклиги тўғрисида хийла бош қотирдим. Совет Иттифоқида юрганemizда-ку, гастролга алоқадор ҳар қандай масала биргина телефон қўнғироғи билан ҳал этиларди. Устига-устак, ишнинг чигал томони шундан иборат эдики, СССРнинг Ҳиндистондаги элчиси маълум қилишича, Индонезия президенти Сукарно билан муносабатларни бузиб қўймаслик учун Совет Иттифоқи яқинда Индонезия таркибидан ажралиб чиққан Малайзиянинг мустақиллигини ҳалигача тан олмаган эди.

Худди ўчакишгандек, қутилмаганда Малайзия президенти ўзининг охирги нутқида, Совет Иттифоқи билан алоқа ўрнатилса ёмон бўлмасди, деб эълон қилади.

КПСС Марказқўмида бу таклиф мамнуният билан қабул қилинади ва қандай йўсинда «дўстлик қўлини» узатиш борасида ўйлай бошлайдилар. Айни шу кунларда «Баҳор» ансамбли Малайзиядан унча олис бўлмаган мамлакатларда гастролда юрганини эслаб қоладилар. Хуллас, Фурцевага қўнғироқ қиладилар, вазиятни тушунтирадилар: ўз навбатида министр тезкор суръатда гастролни уюштириш тўғрисида каминага кўрсатма беради.

Биз аллақачон Сингапурга етиб борган эдик. Менда Малайзиянинг элчиси билан Маданият ишлари бўйича маслаҳатчисини «Баҳор»нинг концертига таклиф этсак, қандай бўлар экан, деган фикр пайдо бўлди. Таклифномаларни, ўзимнинг ташриф қозғоғимни олиб элчихонага жўнадим. Соқчига ташриф қозғоғимни бердим. Истиқболимга маслаҳатчи пешвоз чиқди, элчи билан учраштириб қўйиш учун шахсан ўзи йўл бошлади. Таржимон воситасида уларни «Баҳор»нинг концертига таклиф этдим. «Албатта, борамиз», деб ташаккур изҳор қилдилар.

Мен ўша кун тезроқ келишини интизор бўлиб кутдим. Концерт бошланиши арафасида Малайзия элчиси билан Маданият ишлари бўйича маслаҳатчиси ҳозир бўлдилар. Мен уларни қарши олиб, фахрий ўринлардан жой кўрсатдим. Ўзимизникиларга эса, миллий тўн билан совғабоп сервис тайёрлаб қўйинглар, деб шипшитиб қўйдим. Кейин элчининг ёнига қайтиб бориб: «Бизнинг сафимизда Ўзбекистоннинг энг машҳур раққосаси Мукаррама Турғунбоева ҳам бор. Мен Сизни ўша раққосамиз билан таништириб қўймоқчиман. Агар ижозат берсангиз Мукаррамахоним беҳад хурсанд бўладилар», дедим. Антракт пайтида ҳурматли меҳмонларни саҳнага таклиф этдим. Барча артистлар, созандалар бизни қуршаб олдилар.

— Ўзбекистонда азиз меҳмонларга албатта тўн кийдирадилар, — деб совғаларимизни тантанали равишда топширдим.

Эртаси куни Малайзия элчихонасининг Маданият ишлари бўйича маслаҳатчисининг қабулига бордим. У каминани эски кадрдонлардек зўр иззат-икром билан қарши олди.

— Барча артистларим Малайзия тўғрисида сўрайвериб сира ҳоли-жонимга қўйишмаяпти. Малайзияда ҳам концерт бериб қайтайлик, деб илтимос қилишяпти, — дедим. — Гастрол жадвалимизда уч кунлик бўш вақтимиз ҳам бор, — деб қўшиб қўйдим.

Эртаси куни ўша маслаҳатчининг шахсан ўзи меҳмонхонадаги бўлмамага ташриф буюрди.

— Биз ҳукуратимиз раҳбарияти билан гаплашдик. Улар рози бўлдилар. Куала-Лумпурда концерт беришларинг учун барча шарт-шароитларни яратиб берамиз, — деди у.

Бир томондан кўнглим тўқ бўлди. Аммо бошқа бир муаммога дуч келиб қолдим. Бирорта ҳам авиакомпания бизнинг юқларимизни Малайзияга элтиб беришга рози бўлмади. Бунинг сабаби шунда эдики, ўзимиз 60 нафар бўлсак, 2 тонна юкимиз бор эди; Сингапурдан Куала-Лумпургача бор-йўли 45 дақиқа парвоз этиларди, холос.

Ҳамкасбларим билан хайр-хўшлашганимдан сўнг тун бўйи уйқум келмади. Нима қилмоқ керак? Тунги соат иккида меҳмонхонадан ташқарига чиқдим-да, океан соҳили бўйлаб сайр эта бошладим. Бирдан реклама чироқларига кўзим тушиб қолди: унда самолёт сурати билан «Lifthanzer» ёзуви яққол кўришиб турарди. Бу мен мурожаат этмаган бирдан-бир авиакомпания эди. Умид пайдо бўлди. Меҳмонхонага қайтдим, бир қултум виски ичиб, хона бўйлаб одимлай бошладим. Вақт имилаб ўтарди, ҳали-бери тонг отай демасди.

Ниҳоят, эрталабки соат еттида элчимизга қўнғироқ қилдим. Чамаси, каллаи саҳар безовта қилганим учун элчи ичида норози бўлди.

— Мен эшигини қоқиб бормаган битта авиакомпания қолибди. Бу «Lufthanzer», — дедим.

— Нима бало, эсингизни едингизми! — деб хитоб қилди элчи. — Бу немисларнинг авиакомпанияси-ку! Ахир, у Фарбий Германияники! Сизни ансамбл-пансамблингиз билан қўшиб аллагўрга олиб қочиб кетадию сўнг раҳбар ўз ихтиёри билан таслим бўлди, деб эълон қилишади. Токи Совет Иттифоқи Сизни топиб, норозилик ноталари ёзилгунча қимматли фурсатлар бой берилади. Хуллас, шахсан мен бу компания хизматидан фойдаланишни маслаҳат бермайман!

— Кечирасиз-у, аммо бошқа иложимиз ҳам йўқ-да! — деб жаҳдим чиқиб телефон дастагини тарақлатиб қўйдим.

Шу заҳоти ўринбосаримнинг (КГБ ходимининг) хонасига йўл олдим; эшикни тақиллатиб, жавоб бўлишни кутиб туришга ҳам сабрим чидамасдан ичкарига кирдим. Элчи билан ўртамазда бўлиб ўтган суҳбат мазмунини унга гапириб бердим.

— Мен элчининг фикр-мулоҳазаларига қўшиламан, ўз зиммамдан барча маъсул-ятни соқит қиламан. Аммо-лекин, Сиз ансамблнинг раҳбарисиз, нима қилиш кераклигини ўзингиз ҳал этаверинг, — деган жавобни эшитдим ундан.

«Lufthanzer» компаниясининг вакили мени очик чехра билан қарши олди. Дарҳол дастурхон тузаб, арзимни диққат билан тинглади.

— Мен Ўзбекистон нима деганини ҳам, Тошкент нима эканини ҳам билмайман. Лекин Сизга ёрдам бераман. Сиз ниҳоятда дилкаш инсон экансиз. Қўлимдан келадиган ҳар қандай ёрдамни аямайман, бироқ битта муаммо бор. Ҳамма гап шундаки, бизнинг авиакомпаниямизга қарашли самолётлар Куала-Лумпурга қўниш ҳуқуқига эга эмас. Агар Малайзия ҳукумати рухсат берса, мен шу заҳоти Лондондаги касбдошларимга қўнғироқ қиламан — улар Сингапурга самолёт юборишади. Лекин Сиз шу бугундан кечикмай жавобингизни айтишингиз лозим, — деди у.

Мен дарҳол таксига ўтириб Малайзиянинг элчихонасига жўнадим. Соқчининг эътирозига ҳам парво қилмай тўғри элчининг ҳузурига кириб, вазиятни тушунтирдим.

— «Lufthanzer» компаниясининг самолёти Куала-Лумпур аэропортига қўниши учун бизга шошилинч равишда ҳукуматнинг рухсати керак! — дедим.

Элчи шу заҳоти ўз мамлакатининг Бош вазирига қўнғироқ қилди. Сўнг менга қараб:

— Малайзия «Lufthanzer» компаниясининг самолётини қабул қилади. Фақат авиакомпания вакили парвоз бўладиган кун ва соатни олдиндан маълум қилиб қўйса бас, — деди.

Мана, ниҳоят, концертдан кейин биз тунги соат иккида «Боинг-707» русумли самолётда Куала-Лумпур шаҳрига учиб кетяпмиз. Назаримда, самолёт ҳали осмонга кўтарилиб улгурмасдан қўниш майдони сари эниб бораётгандек бўлди.

Бизни Маданият ва информация министри кутиб олди.

— Малайзиянинг Президенти билан Бош вазири бизнинг концертимизни томоша қилишларини жуда-жуда истаймиз, — дедим унга.

Аслида, бундай таклифни бизга КПСС Марказқўми тавсия этганди.

Концертимизни Президент ҳам, Бош вазир ҳам томоша қилди. КПСС Марказқўмининг вакили гўё менинг номимдан Президентга мурожаат этиб, СССРнинг касаба уюшмаси делегациясини қабул қилишни сўради. Президент рози бўлди. Шу тарзда икки мамлакат ўртасида алоқалар ўрнатилишига замин ҳозирланди.

Куала-Лумпурда «Баҳор» ансамблининг концертлари муваффақиятли ўтди. Самолёт бизни уч кун мобайнида кутиб турди. Экипаж аъзолари ҳар куни концертимизни томоша қилгани келишарди.

Энди Покистонга учиб боришимиз лозим эди. «Lufthanzer» самолётига тунги соат бирда чиқдик. Ўн икки соат парвоз қилдик. Атрофимиз зимистон эди. Дам-бадам соатимга кўз ташлаб қўяман: 9, 10, 11. Лекин ҳамон тонг отмасди. Ҳавотирлана бошладим. Бейхтиёр Сингапурдаги элчимизнинг огоҳлантириши эсимга тушди... Худога шукр, ниҳоят, самолёт пастлай бошлади. Олисдан аэропорт биноси тепасидаги ям-яшил рангдаги «Карачи» ёзувини кўриб қолдим. Ўпкамни тўлдириб уф-ф тортиб юбордим.

— Искандар Эминович, сизга нима бўлди? — деб сўрашди артистлар.

— Кароматчининг айтганлари нотўғри чиқди.

Хорижий сафаримиз поёнига етди, биз Тошкентга қайтиб келдик. Бизни Маданият вазири билан КГБ раисининг ўринбосари кутиб олди.

— Хўш, қалай? — деб сўради ўринбосар салом-алиқдан сўнг.

— Ҳаммаси жойида, ёппасига қайтиб келдик, — дедим.

— Чин қалбимдан табриклайман, — дедию мамнун қиёфада идорасига жўнаб кетди.

Мен бўлсам, оёқ устида уйга қўнғироқ қилдим-да, ўша самолётга ўтириб Москвага учиб кетдим. У ерда СССР Маданият министрлигининг кенгайтирилган ҳайъат мажлиси бўлиши керак эди. Кун тартибда хорижий мамлакатларга гастролларимиз тўғрисидаги менинг ҳисоботим қўйилганди. Мажлисда Ўзбекистоннинг Маданият

министри ҳам иштирок этди. Мен бир ярим соат ҳисобот бердим. Ўзимиз концерт берган жойлардаги сахна майдонларининг аҳволи тўғрисида ҳикоя қилдим. У ерларда оркестр жойлашадиган «қути» борми? Сахна «чўнтаги»нинг ҳажми қанақа? Ўша сахналарда катта спектаклларни намойиш этиш мумкинми?..

СССР Маданият министри Е. Фурцева гастролларимизни юксак баҳолади, менга ташаккур эълон қилди. «КПСС Марказқўмининг вакили ташкилотчилик қобилиятингизга қойил қолибди», деди у.

Аслида, ўша «қойил қолган» вакил чет элларда ҳар бир қадамимни ўлчаб юрганини жуда яхши билардим.

Театр директори

1966 йили «Баҳор» ансамбли билан яна хорижий элларга гастролга бордик. Бу сафар дунёнинг етти та мамлакатада бўлдик: Тунисда, Ливияда, Суданда, Камбожада, Ҳиндистонда, Мисрда концертлар берилди. СССР Маданият министри Тошкентга телеграмма жўнатиб, бу сафар чоғида ҳам каминани гуруҳ раҳбари этиб тайинлашни сўради. Мени Марказқўмга чақиришиб, телеграммани кўрсатишди ва: «Сафар тадорингни кўринг», дейишди.

Ўша йилнинг декабрь ойи охирида бизни Рашидов қабул қилди. Қабул маросимида Ўзбекистон Министрлар Советининг ўринбосари ҳам иштирок этди. У менга ёнма-ён ўтиришни таклиф қилди. Ёнига ўтирганимдан сўнг:

— Биз сизни Ҳамза номидаги ўзбек академик театрига директор этиб тайинлашга қарор қилдик, — деб қадаҳларимизга коньяк тўлдирди. — Қани, янги жойда муваффақият қозонишингиз учун олайлик! Эртага Марказқўм бюросида номзодингизни тасдиқлаймиз.

Бюронинг эртаси куни бўлиб ўтган мажлисида таниқли шоир Тўроб Тўла менинг ўрнимга Маданият министрлигининг Санъат бошқармасига бошлиқ этиб тасдиқланди.

Шундай қилиб, мен театрда ишлай бошладим.

Дарвоқе, менинг эски иш жойимдаги кабинетимни ремонт қила бошлайдилар. Ишчилар таклиф этилади. Тўсатдан нотаниш киши кабинетга киради-да, китоб жавонини четроққа суриб, қандайдир аппаратни чиқариб олади. Ишчилар уни ўғри гумон қилиб тутиб олишади ва театр комендантига рўпара қиладилар. Комендант эса «ўғри»ни Маданият министри Раҳимбобоевага дуч қилади. Ўшандагина «ўғри» чўнтагидан гувоҳномасини чиқариб кўрсатадию министр ундан кечирим сўраб, шахсан ўзи йўлакка кузатиб чиқади. Ўша воқеа содир бўлгач, орадан бир неча кун ўтиб, министр:

— Исқандар Эминович, мен сиздан хавотирланяпман, — деди тагдор оҳангда. — Маълум бўлишича, сизнинг гапларингизни яширинча эшитиб ўтиришар экан! Китоб жавонининг остидан товушни ёзиб оладиган аппаратурасини йиғиштириб кетишди. Сиз гаплашадиган телефонлар ҳам ўшандай аппаратлар орқали бошқа жойда эшитилса ажаб эмас. Бундан кейин оғзингизга маҳкам бўлинг, деворнинг ҳам қулоғи бор, деган гап бекорга айтилмас экан.

Менинг гапларимни яширинча эшитишдан нима фойда борлигини сира ақлимга сиғдира олмасдим. Наҳотки, ҳамманинг орқасидан кузатиб юришса? Наҳотки, ҳаммамиз бир умр таъқиб остида яшашга маҳкум этилган бўлсак?!

Ҳамза номидаги театрга ҳаммаси бўлиб 20 йилдан ортиқроқ директорлик қилиб, КПССнинг иш методини, услубини жуда яхши билиб олдим. Улар бирорта конференцияни ҳам, қурултойни ҳам, пленумни ҳам ўз ҳолича эркин ўтишига йўл қўймас эдилар. Дастлаб, нутқ сўзлайдиган «булбулигўё»ларнинг рўйхати тузиларди ва керакли идораларда тасдиқланарди, шундан кейингина нотиклар огоҳлантириларди, нутқнинг матнини тайёрлатишарди, устидан таҳрир қилиб беришарди, қўшимчалар, тузатишлар киритишарди. Агар масъул шахслар назаридан ўтказиш учун тақдим этилган нутқ матнида қандайдир танқидий фикр-мулоҳаза бўлса, «олиб ташлансин!» деб туриб олишарди. Мабодо нотик эътироз билдирса, у иккинчи марта минбарга яқин йўлатилмасди. Афсуски, ўзим ҳам барча мажлисларни худди шундай тартиб бўйича ўтказишга мажбур бўлардим.

Ҳамза номидаги академик театрда камина Шукур Бурҳонов, Сора Эшонтўраева, Наби Раҳимов, Зикир Муҳаммаджонов, Ёқуб Аҳмедов каби ўзбек сахнасининг улуғлари ва бошқа истеъдодли актёрлар даврасида ишлаш бахтига муяссар бўлдим.

Бир гал маддоҳ қаламкаш Сафроновнинг «Тўққизинчи долға» пьесасини сахна-лаштирдик. Унда Л. И. Брежневнинг образи акс эттирилган бўлиб, қаҳрамоннинг фамилияси Бережнов (тежамкорлик сўзига ишора; агар эсингизда бўлса, ўша пайтларда Брежневнинг «иктисод тежамкор бўлиши керак!» деган сўзлари ҳамма жойга шиор қилиб осиб қўйиларди) эди. Премьерага Рашидов ташриф буюрди. У менинг елкамга кўлини қўйиб туриб: «Ҳамза номидаги театрға янги бино қурилаётган пайтда директор ким эди?» сўради. «Мен эдим», деб жавоб қайтардим.

Ўша пайтлари театрдан унча олис бўлмаган жойда цирк биноси қурилаётганди.

— Сиз анави қурилишни бориб кўрдингизми? — деб сўради Рашидов. — Ҳажм жиҳатдан бизнинг циркимиз мамлакатда иккинчи ўринда туради, унга 3000 томошабин сифади.

Орадан бир неча кун ўтгач, каминани Марказқўмга чақиртиришди. Мафкуравий ишлар бўйича котиб:

— Янги циркка директор бўлиб ўтишингизни Рашидов илтимос қиляпти, — деди у.

Бу лавозимга тасдиқланиш учун ҳам, одатдагидек, яна-тагин Москвага йўл олдим.

Биз Иван Рубай, Эмиль ва Игорь Кио, Маргарита Назарова каби йирик цирк артистларининг гастролларини Ўзбекистонда уюштирдик. Сув устидаги цирк, муз устидаги цирк, лилипутлар цирки ҳам меҳмонимиз бўлди. Ниҳоятда қизиқарли программалар тайёрланарди, бу ўзимга ҳам ёқарди. Бирок, 1977 йили Ҳамза номидаги театрнинг янги директори Олим Хўжаев вафот этдию мен эски жойимга қайтиб бордим. Бир гал Рашидов мени ҳузурига таклиф этиб Брежневнинг «қўриқ асарини сахналаштиришимизни сўради.

Ижодий жамоа кечани кеча, кундузни кундуз демай жонини жабборга бериб меҳнат қилди. Натижада «Қўриқ» муваффақиятли равишда сахнага қўйилди. Ҳукумат раҳбарлари бутун таркиби билан премьерарада қатнашди. Менга махсус топшириқ беришди: Тошкентда «Қўриқ» ўзбек тилида сахналаштирилиши муносабати билан Брежнев номига табрик телеграммаси юбордим. «Ҳаммамиз учун ҳурматли бўлган зот»нинг юбилеи Москвада тантанали равишда нишонлангач, Рашидов ниҳоятда мамнун бўлиб Тошкентга қайтиб келди. Брежнев унга ҳотамтойлик билан миннатдорлик билдирибди.

1987 йили мени қайтадан Санъат бошқармасининг бошлиғи вазифасига тайинладилар. Кейин Республика қўғирчоқ театрнинг труппаси билан унга раҳбар бўлиб Булғорияда ўтказилган турдош театрларнинг халқаро фестивалида иштирок этдим.

1990 йили мени иккинчи марта Муқимий номидаги мусиқали драма ва комедия театрига директор этиб юбордилар. Орадан бир неча кун ўтгач, Ўзбекистон Марказқўмининг мафкуравий ишлар бўйича котиби Ҳамидов ҳузурига таклиф қилди.

— Навоий номидаги Катта Академик опера ва балет театрида ниҳоятда ёмон муҳит пайдо бўлиб қолди. Ижодий ишлар путурдан кетган. Театр директори — республика халқ артисти Муҳиддиновни ҳам, бош режиссёр — республика халқ артисти Сафаровни ҳам, бош дирижёр — халқ артисти Абдурахмоновни ҳам ишдан бўшатиб юборишга тўғри келди. Навоий номидаги театрни қабул қилиб олишингизни сўрайман, — деди у.

Очигини айтганда, бу театрнинг директорлиги лавозимига талабгорлар анчагина эди. Ўша номзодлар орасидан каминани танлашибди. Мен узил-кесил рад жавобини бердим, чунки опера санъатини ҳам, балет санъатини ҳам мутлақо билмасдим.

— Ёшим бир жойга бориб қолди, бу вазифага ёшроқ одам топинглар, — деб изимга қайтдим.

Орадан уч кун ўтгач, яна Марказқўмга чақиртиришди. Яна ўша мавзуда суҳбат бўлди. Бу гал: «Шахсан Ислом Абдуганиевич Каримов Навоий номидаги театрға ўзингиз раҳбарлик қилишингиз кераклигини сўраптилар», дейишди. Рози бўлишимга тўғри келди.

Шундай қилиб, Навоий номидаги Катта Академик опера ва балет театрида директор бўлиб ишлай бошладим. Ҳар йили балет труппасининг хорижий гастролларини уюштирдик. Биз Гонконгга, Таиландга, Сингапурга, Малайзияга сафар қилдик. Асосан «Оққуш кўли», «Уйқудаги гўзал», «Енгилтак» каби классик асарларни намойиш этардик. Гастролларимиз муваффақиятли ўтди. Мен ажойиб театрда хизмат қилганим билан фахрланаман.

Назорат

Умуман олганда, менинг болалигим, меҳнат фаолиятим ана шундай ўтган. Кўпгина азоб-уқубатларни бошимдан кечирган бўлсам-да, ҳартугул, умрим зое кетмади. Коммунистик партия собиқ Иттифоқ халқларига мисли кўрилмаган кулфатлар келтирди. 30-, 40- ва 50-йилларнинг бошларида оммавий қатлиом тўлқини сон-саносиз инсонларни ўз қомига тортиб кетди. Асосан, мустақил фикрга эга бўлган, оқ-қорани таниган зиёлилар нишонга олинди. Ўша қатлиом тўлқини Ўзбекистонга ҳам ёпирилиб келди. Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон, Мақсуд Шайхзода, Саид Аҳмад, Ҳамид Сулаймон, Абдураҳмон Алимўхаммедов каби атоқли ёзувчиларимиз, олимларимиз қамалиб чиқдилар, айримлари Сталин зиндонларида жисмонан маҳв этилди. Ҳа, халқимизнинг асл фарзандлари фақат жисмонан йўқ қилинди, холос. Уларнинг покиза руҳи ўзбек миллатининг қалбида ҳамиша барҳаёт.

Андропов, Черненко замонларида Ўзбекистонда «пахта иши» баҳонаси билан минг-минглаб бегуноҳ кишилар яна-тагин қамоқхоналарга тиқиб юборилди, пешона тери билан топилган ҳалол мол-мулклари мусодара қилинди, боқувчисидан маҳрум этилган оилалар қон-қора қақшатилди. Коммунистик партиянинг сиёсати — одамларни кўрқувда ушлаб туришдан иборат эди.

60-йилларнинг бошларида қамоқдан қутулиб келган машҳур шоиримиз Мақсуд Шайхзода менинг хонамда ўпкасини босолмай йиғлаб юборгани ҳали-ҳали кўз ўнгимдан кетмайди. «Қўлларим қалтирайди, миям ишламайди, ҳеч нарса ёзолмаяпман», деб зорланган эди у киши. Сўнг кўйлагини кўтариб орқаларини, елкаларини кўрсатди: унинг аъзои бадани тиртиқ бўлиб кетганди. Мен даҳшатга тушиб донг қотиб қолдим. Уни аёвсиз калтаклайдилар, ўзига ўзи бўҳтон қилишга мажбур бўлади. Ўшанда ўйладимки, демек менинг дадамни ҳам худди шундай йўсинда қилмаган айбларига икром қилганлар!

Шўро ҳокимиятининг қинғир ишларига халақит берадиган ҳалол инсонлар жисмонан йўқотиб юборилса, шижоатсиз ҳалол одамларга гўеки марҳамат кўрсатилиб, тупроқдан ташқарида яшашга рухсат бериларди, аммо улар ҳар қандай эркин фикрдан мосуво этиларди. Шу ўринда умр бўйи олчоқ ҳокимиятнинг кирдикорларини фош этиб яшаган жасур ёзувчимиз Абдулла Қаҳҳорнинг битта ибораси беихтиёр эсга тушади. Яъни, у киши: «Шижоатсиз ҳалоллик — ўлик сармоядир», деган эдилар. Ҳақиқатан ҳам, тупроқдан ташқарида яшайдиган шижоатсиз ҳалол одамлар жамиятга ҳеч қандай фойда келтирмайдилар, айни чоғда зулм салтанатига таъсир ҳам кўрсатмайдилар.

Ана шундай «совет кишиларининг турмуш тарзи» нафақат ёвуз Сталин даврида, балки Шўролар Иттифоқининг сўнгги нафаси чиққан дамларга қадар тарғиб қилинди, рағбатлантирилди.

Иккинчи жаҳон уруши авжига чиққан 1941 йили рўй берган битта воқеа эсимдан чиқмайди. Тельман номидаги шаҳар боғида каттагина шаршара бор эди. Шу ерда «Ленфильм» киностудиясини ижодкорлари кейинчалик оммавийлашиб кетган «Икки жангчи» картинасини суратга оларди. Тунги сменадан кейин мен боққа бориб, суратга олиш майдончасида киночиларга ёрдам берардим: қандайдир ашқол-дашқолларни жойдан-жойга кўчирардим, прожекторларни ўчириб-ёқардим. Бу ишларим учун каминани бир пиёла «бошоғриғи» билан сийлашарди. Боққа кириб чиқиладиган жойда битта қоравул чол ўтирарди.

— Гитлер Москва остонасида турибди. Фашистлар тез кунларда буёққа ҳам етиб келиши мумкин, — дерди у хомуш бўлиб. — Бизни Олоҳнинг ўзи қўллайди. Сен Қуръон ўқишни биласанми? Ҳозир мен Қуръон ўқийман, сен такрорлайсан. Бу унчалик қийин эмас.

Мен мўсафиднинг гапларини тинглаб ўтиришни яхши кўрардим. У пайтлари Қуръон оятларининг мазмунини тушунмасам-да, лекин изма-из такрорлайверардим. Кейин бирдан чол кўринмай қолди: ё кўчиб кетди, ёки вафот этди, ёхуд «олиб кетишди». Ҳатто унинг исми шарифини ҳам, қаерда яшашини ҳам билмасдим.

Орадан кўп йиллар ўтди, мен пенсияга чиқдим. Бир куни тўсатдан ўша чол эсимга тушиб қолди. Ёшлиқда ўрганган нарсаларинг умр бўйи ёдингга сақланар

экан. Чоддан ўрганганим Қуръон оятларини қироат қилганимда рафиқам ниҳоятда хайрон бўлди.

— Қачон ўргандингиз? — деди у ёқасини ушлаб.

Ўқидим, ишладим, тирикчилик кўйида минг кўчаларга кириб чиқдим. Ҳатто Ҳақ таоло тўғрисида ўйлашни хаёлимга ҳам келтирмаган бўлсам ажаб эмас. Чунки диний эътиқодга мойиллик пайқаб қолинса — бас, дарҳол партия сафидан чиқариб ташланарди. КПСС сафидан ўчирилган кимса эса Шўро жамиятининг энг тубан табақасига мансуб бўлиб қоларди.

Айниқса, Марказқўмининг биринчи котиби И. Б. Усмонхўжаев, мафкуравий котибаси Р. Ҳ. Абдуллаева жавлон урган йилларда диний иймон-эътиқод сурбетларча исканжага олинди, диндорлар аёвсиз таъқиб қилинди. Ҳатто умуминсоний мезонлар ҳам оёқ остида топталди. Ўзбеклар марҳумни охириги манзилга кузатиб боришга ҳам кўрқиб қолишди. Негаки, қабристонда Қуръон тиловат қилинарди, жаноза ўқиларди. Агар мансабдор шахсларнинг жанозада иштирок этганини билиб қолсалар борми, «айбдор»га ҳайфсан эълон қилинарди ёки биратўла партиядан ўчириб қўя қолишарди. Минг йиллардан бери барқарор бўлган миллий таомил — анъаналаримиз қувғинга учради, марҳумларни бежаноза дафн этиш «қондалари» ишлаб чиқилди, маййит устида митингбозлик одати бошланди... Тақдири азалнинг расолигини қарангки, муқаддас қадамжоларга — қабристонларимизга от солиб юборган жавлонқулару жавлонойлар жарга қуладилар: нафақат Оллоҳи Каримнинг, балки одамларнинг ҳам қаҳр-ғазабига учрадилар.

Инсоннинг шахсий ҳаёти ҳам доимий назорат остида бўлиши керак эди. Шу боис ҳар қандай имзосиз хат — анонимка худди муҳрланган ҳужжатдек қонуний кучга эга бўларди.

Қора кунларнинг бирида кимдир менинг устимдан КПСС Марказқўмига анонимка ёзиб юборди ва ўша хат Абдулласанинг қўлига тушиб қолади. Мен у пайтларда Ҳамза номидаги театрнинг директори лавозимида ишлардим. Тошкент шаҳар партия қўмитасининг ходими каминани ҳузурига чақиртирди. У юқоридан бу масала билан шуғулланиш тўғрисида жиддий кўрсатма олибди: агар имзосиз хатда келтирилган бўҳтоннинг, жилла курса, атиги ўн фоизи тасдиқланса борми, мени тўхтовсиз равишда КПСС сафидан ўчириб ташлаш керак эди. «Шунча йиллардан бери директорлик қилгани стади!» дейишибди.

Имзосиз хатда етти ухлаб тушимга кирмаган «айбларим» қоғозга туширилганди: гўёки тўнғич ўғлимга қонунга хилоф равишда квартира олиб берган бўлсам, иккинчи ўғлимни ҳарбий хизматдан қутқариб қолиш ниятида уни Туркистон ҳарбий округининг ансамблига жойлаштириб қўйибман. Ниҳоят, учинчи «айбим» шундан иборат эдики, ишлаб турган вақтимда ўзимга ноқонуний асосда пенсия расмийлаштириб олибман. Ҳар бир модда бўйича ўзимнинг айбдор эмаслигимни исботлаб беришга тўғри келди.

Квартирани шахсан Шароф Рашидовнинг ўзи менга берган эди, у бир куни:

— Искандар Эминович бизни ҳар сафар ниҳоятда меҳмондўстлик билан кутиб олади. Биз бўлсак, ўз ишларимиз билан шу қадар бандмизки, ҳатто унинг қандай яшаётганини, оилавий аҳволини сўрашга ҳам фурсат тонолмаймиз, — деди.

— Мени табриклашингиз мумкин, — дедим Шароф акага, — мен бобо бўлдим.

— Ёшлар қаерда яшашапти? — деб сўради Шароф Рашидович.

— Биз билан яшашпти, — деб жавоб бердим.

— Искандар Эминович, балки сизга коттеж бериш керакдир?

— Коттеж бериш керак эмас, — деди Рашидовнинг рафиқаси. — Чунки қайнона билан келин ҳар доим ҳам тил топишавермайди. Шароф ака, яхшиси, келин-куёвга алоҳида квартира бериш керак.

Шу пайт кўнгироқ чалиниб қолди, танаффус тугади. Сиктакдан сўнг мен уларни кузатиб қўйдим. Уч кундан кейин мени Марказқўмга — Рашидовнинг қабулхонасига чақиришди. Бордим. Дарҳол биринчи котибнинг ҳузурига кузатиб қўйдилар. У киши ўрнидан туриб қўлларини чўздилар. Салом-алиқдан сўнг:

— Театрда ўртамизда қандай гап бўлган эди? — деб сўрадилар.

— Ҳеч қандай гап бўлгани йўқ, — деб жавоб бердим.

— Йўғ-с?! Квартира тўғрисида-чи? — деб у киши шаҳар ижроқўмининг раиси Козимов билан тўғридан-тўғри боғланадиган телефоннинг тугмачасини босди. Ундан: — Сиз Мусабековни танийсизми? — деб сўради.

— Ҳа, Ҳамза номидаги театрнинг директори, — деган жавоб эшитилди.

— У кишининг ўғлига квартира беринг, — деди Шароф Рашидович, — лекин отасига яқинроқ жойдан бўлсин. Токи, кейинчалик ўғли: «Кечирасиз, отажон, ҳолингиздан хабар ололмаяпман, хийла олисда яшайман», деб баҳона қилиб юрмасин.

Шундай қилиб, тўнғич ўғлимга квартира олганман. Кейинги ўғлим масаласига келсак, кўрик-танлов бўйича у ТуркВОнинг ансамблига ишга ўтган эди. Учинчи гуруҳ ногирони (иш фаолиятим давомида қанд касали ва стенокардия дардига йўлиққандим) бўлганим туфайли ойлик маошимга пенсия пулини ҳам қўшиб беришарди. Шу тарзда навбатдаги бўхтон ҳам тасдиқланмади. Партиявий идораларнинг иш тартибини ич-ичидан билганим учун уларнинг назарида «ишончини йўқотган» кимса бўлиб қолмасликка ҳаракат қилардим, ўзимни эҳтиёт қилардим.

1965 йили камина мунтазам назорат остида юрганимни тасдиқлайдиган яна бир қизиқ воқеа рўй берган эди. Ўшанда «Баҳор» ансамбли билан илк бора хорижий сафарга ҳозирлик кўрардик.

Ҳужжатларни расмийлаштириш ниятида Москвага бордим, «Москва» меҳмонхонасига жойлашдим. Ҳар куни ронша-роса 14.00 да тушлик қилгани ресторанга тушардим. У ердан айнан ўша пайтда ўттиз ёшлар чамасидаги кўҳликкина жувон билан ёши ўтиб қолган битта эркак киши пайдо бўлиб қоларди. Улар мен билан биргаликда битта стол атрофида ёки яқинроқдаги бошқа жойда ўтиришарди. Бир куни меҳмонхонага кирсам, ўша аёл менга пешвоз чиқиб:

— Бир нарса харид қилмоқчи эдим, лекин 25 сўм етмайпти. Менга қарз бериб туролмайсизми? — деб сўради.

— Марҳамат, — деб 25 сўм чиқариб бердим.

— Осиёликмисиз? — деб сўради.

— Тошкентликман, — деб жавоб қайтардим.

Орадан бир неча кун ўтди. Холлга кирсам, ўша аёл ўтирибди. Ёлғиз. Маълум бўлишича, каминани кутаётган экан. Қарзини қайтариб берди, миннатдорлик билдирди.

Ўзимнинг бўлмаган кўтарила бошладим. Аёл эса орқамдан эргашиб келяпти, тинмасдан дийдиё қияпти: «Ўша ўзингиз кўрган кекса кишининг қўлида боқиманда бўлиб яшайман. Машинистка бўлиб ишлайман-у, лекин маошим жуда оз, атир-упага ҳам етмайди».

Хонамга бориб эшикни очдим. Аёл индамасдан ичкарига кириб олди ва бирдан ечина бошлади.

— Бас қилинг! Қани, дарров эгнингизни кийиб олинг-чи! Мен ҳеч қачон хотинимга хиёнат қилган эмасман, бундан кейин ҳам хиёнат қилмайман. Илтимос, хонамдан чиқиб кетинг! Ёки ўзим ҳайдаб юборайми? — дедим.

— Қандай қилиб? — деб ҳайратланди аёл.

— Қандай кирган бўлсангиз, шундай чиқиб кетинг, вассалом!

Аёл ниҳоятда ҳайрон бўлди.

— Ахир, сиз анчадан буён Москвада юрибсиз. Хотинсираб қолмадингизми?

— Чиқиб кетинг! — дедим эшикни очиб.

Орадан яна бир неча кун ўтди. СССР Маданият министрлиги биносининг йўлаги бўйлаб кетиб борардим. Тўсатдан сафарот бўлмасининг эшиги очилиб, ичкаридан ўша таниш аёл чиқиб қолди.

— Сиз бу ерда нима қилиясиз? — деб сўрадим ажабланиб.

— Менга ўхшаган аёллар бутун мамлакатни — Совет Иттифоқини кўтариб турибдилар, — деди у фахрланиб. Агар ўшанда таклифимга рози бўлганингизда борми, ҳамкасбларим иккинчи калит билан хонангизнинг эшигини очишарди-да, бизни суратга олишарди.

Кейин ўша суратларни Тошкентга, КПСС Марказқўмига, ҳатто уйингизга ҳам жўнатиб юборишарди. Албатта, сиз хорижий сафардан маҳрум этилардингиз. Бундан ташқари, Рашидов кимларни тавсия этаётгани тўғрисида керакли жойга ахборот ҳам беришарди,

Пешонамдан совуқ тер чиқиб кетди.

Ҳайр-хўшлашаётиб:

— Кўришгунча хайр, Искандар Эминович! Кеча КПСС Марказқўмига сизнинг номзодингизни қўллаб-қувватлашимиз тўғрисида ахборот бердик. Сиз орқа-олдини йиғиштириб юрадиган ҳалол инсон экансиз. Сизга ҳавас қиламан, — деди «хўрак» аёл.

Мен бу аёлнинг сўзларини шубҳаланиб эшитдим. Бироқ, эртаси куни КПСС Марказқўмида номзодим гастрол гуруҳининг раҳбарлигига тасдиқлангач, унинг гапларига чишпа-чин ишондим.

Зимдан мени кузатиб юришганини, гапларимни яширинча эшитишаётганини, «ишончли одам» эканимни текширишаётганини яққол фош этиб қўядиган кўплаб воқеаларга дуч келганман. Аччиқ ҳаётий тажрибаларим мени ҳамиша эҳтиёткор бўлишга — қатикни ҳам пуфлаб ичишга, ифвогарликка учмасликка ўргатди. Ахир, менинг оилам, фарзандларим, онам бор эди. Онам учун то умрининг охирига қадар бу дунёдаги энг азиз инсон бўлиб қолдим, у мен билан фахрланарди, онамнинг ягона умиди ҳам мендан эди. Шундоқ экан, менинг тақдиримда рўй берган ҳар қандай салбий ўзгариш уларни боши берк кўчага киритиб қўйиши турган гап эди.

Менинг набираларим инсоннинг қадр-қиммати бир пул бўлган ўшандай жамиятда яшашини истамайман. Умид қиламанки, бизнинг мамлакатимизда ҳеч қачон коммунистлар ҳокимият тепасига қайтиб келмагайлар!

Ўзбекистонимиз истиқлолни қўлга киритгандан сўнг ҳаётимизда рўй бераётган ўзгаришлар шунини кўрсатмоқдаки, насиб этса, болаларимнинг болаларни бу ҳаётда кўкракларини мағрур тутиб, бошларини баланд кўтариб ҳақиқий инсондек яшайдилар. 1991 йилдан кейин жамиятимизнинг барча қатламларида, барча фаолият соҳаларида юз берган ўзгаришлар теран илдиз отмоқда. Ўзбекистондаги қамровдор ислохотларнинг бевосита ташаббускори бўлган ҳурматли Президентимиз Ислон Абдуғаниевич Каримов сиёсатининг устивор йўналиши — том маънодаги ҳуқуқий демократик давлат барпо этишдан иборат. Бунда биринчи навбатда давлатнинг ўзи инсон ҳуқуқларига риоя этилишини, инсоннинг ор-номуси, миллий ифтихорлари ҳимоя этилишини кафолатлайди. Мана шу жабҳада ҳозирнинг ўзидаёқ мисли кўрилмаган амалий ишлар қилинганини ҳаммамиз кўриб-билиб турибмиз.

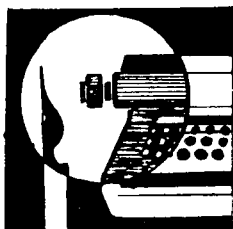
* * *

Ушбу хотираларимнинг бир жойида Навоий номидаги Катга Академик театрга Президентимиз И. А. Каримовнинг тавсияси бўйича директор этиб тайинланганимни айтиб ўтган эдим. Янглишмасам, ўша вазифада ишлаб юрган кезларим биз бири-биримизни яхши билиб олдик. Мен-у киши билан 15—16 марта юзма-юз учрашдим. У киши бизнинг театримизда ўтказиладиган йиғилишларга, баъзан янги спектакллар премьерасига ташриф буюрардилар. Азиз меҳмонимизни кутиб олиш ва кузатиб қўйиш каминанинг вазифаси ҳисобланарди. Шахсий кузатишларим натижасида амин бўлдимки, Ислон Абдуғаниевич том маънода бизнинг халқимизнинг йўлбошчиси, теран билимга эга бўлган ниҳоятда матонатли зот эканлар. Худди шу маънода давримизнинг буюк алломаси Чингиз Айтматовнинг Президентимиз тўғрисидаги қуйидаги сўзларига мен ҳам шохидлик бераман: «Бу зот ўз халқининг, ўз давлатининг тарихини теран биладиган, маданият ва санъатнинг турли тармоқлари бўйича чуқур тасаввурга эга бўлган улкан давлат арбоби экан» (Чингиз Айтматов, Мухтор Шохонов, Чўққида қолган овчининг оҳи-зори, Тошкент — 1998 й., 238 бет).

«Ўзбекистон — келажаги буюк давлат», дедилар Ислон Абдуғаниевич комил-ишонч билан. Дарҳақиқат, халқимиз доно Президентимиз раҳнамолигида буюк келажакимизнинг мустақкам пойдеворини яратмоқда. Илло, мудҳиш ўтмиш ҳеч қачон қайтиб келмагай, юртбошимизнинг иборалари билан айтганда, «орқага қайтиладиган барча кўприклар ёқиб юборилган».

Бизнинг авлодларимиз инсон номи ниҳоятда қадрланадиган мустақил мамлакатда истиқомат қилажагини ўйласам, кўнглим тоғдек кўтарилади. Беихтиёр бунёдкорлик жабҳасида фаолият кўрсатаётган ҳозирги ёшларга ҳавасим келади ва: «Эҳ, сенинг ёшлигинг менда бўлсайди!» деб белбоғимни тортиброқ қўяман.

Илойим, Ўзбекистонимизга кўз тегмасин! Ҳаммамизни ва хусусан, юртбошимизни Оллоҳ ўз паноҳида асрасин!

ТАРИХИЙ ШАХС ТАЛҚИНИ ВА РУҲИЙ ТАСВИР ИМКОНИЯТЛАРИ

Тарихий шахс образини яратиш ҳаракати собиқ совет ҳукмронлиги даврида ҳам бўлган. Айниқса, мумтоз адабиёт намоёндаларининг таваллуд йиллари муносабати билан улар ҳақида турли савиядаги асарлар яратилди. Табиийки, мавжуд сиёсат кўтарган даражада. Натижада тарихий мавзуда асар ёзиш бир маънода тарихни сохталаштиришга айланиб кетади. Сохта тарих эса ўтмишни бутун борлиги ила кўрсатишдан ожиз эди. Ҳақиқатни бутун бўйи-басти билан кўрсата олмаган адабиёт қалбидаги армонларнинг бири ҳам давр хатоларини тuzатишдир. Истиқлол бундай хайрли ишларни амалга ошириш имкониятларини яратди.

Мутасаввуф шоир Бобораҳим Машрабнинг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги турли қарашлар бу шахсга бўлган муносабатни янада мураккаблаштириб юборди. Машраб шахси ва ижоди ҳақидаги чалкаш фикрлар озми-кўпми у ҳақда яратилган бадий асарларга ҳам ҳукмини утказди. Умуман, адабиётда Машраб руҳидаги ижодкорларнинг деярли барчасига тўғри ва холис баҳо берилмаганининг сабабларидан бири мумтоз адабиётни (дунёвий, диний-мистик, сарой) булақларга бўлиб ва бир-бирига қарама-қарши қўйиб урганиш бўлди.

Совет сиёсати мумтоз адабиётни диндан ва диний бир фалсафа бўлмиш тасаввуфдан ажратиб урганиш тамойилларини ишлаб чиқдики, бу тамойиллар ҳақиқатга зид бўлиб, тан-жонни бир-биридан ажратиш билан баробар эди.

Бу ҳол масаланинг бир томони бўлса, иккинчи томони Машраб ҳақидаги ривоятларнинг кенг тарқалганлигидир. Табиийки, ривоят қанчалик тарихий маълумотларга яқин бўлмасин, соф тарихий факт эмас. Демак, бундан шундай хулоса келиб чиқади: халқ оғзаки ижоди жанрларига мансуб асарларда тасвирланган Машраб тарихий шахс Машрабнинг айнан ўзи бўлмайди, унинг яратувчиси бўлган халқ орзуларига мослаб яратилган умумлашма образдир.

Машраб тимсолини бадий адабиётда яратмоқчи бўлган ижодкор олдида кўпроқ тарихий шахс Машраб феъл-хўйига хос етакчи томонларни илғаб олиш ва тасвирлаш масъулияти туради.

Машраб шахси, қисмати, унинг асарлари марказидаги исёнкорлик туйғулари турли даврларда ижодкорлар диққатини тортиб келган. У ҳақда аввал чоп этилмаган асарлар бугун ўқувчиларига етиб борди. XX аср ўзбек адабиётида унинг тарихий-бадий образини яратишга ҳаракатлар бўлди. Ойбек, Миркарим Осим, Ҳамид Гулом, Шўҳрат, Муҳаммад Али кабилар романи, ҳикоя, шеър ва дostonлар яратиб, қисмати фожиаларга тўла шоир қалбини тасвирлашга ҳаракат қилишди. Уларнинг асарлари совет адабиётининг маҳсули бўлиб, унда ҳукмрон сиёсат таъсири кучли эди, албатта. Адабиётдаги бу кемтикни тўлдириш истаги билан тарихий мавзуларга қўл ураётган шоирлардан бири Тулан Низомдир. Унинг «Руҳи равоним» достонидаги Машраб ўзининг бир қатор томонлари билан аввалги асарлардан фарқ қилади.

Авалло совет даврида яратилган асарларда гоҳ уни даҳрий шоир даражасига кўтаришга мойиллик сезилар, бу даъвони далиллаш мақсадида Машраб ҳақидаги ривоятлар, газалларидаги айрим риндона сатрлар келтирилар эди.

Машраб ҳаёти ва ижодига холис қаралса, умуман даҳрий бўлмаганига, асарларидаги исёнкорлик туйғулари эса тасаввуф фалсафаси булоқлари билан боғлиқлигига тўла ишонч ҳосил қиламиз.

Тасаввуфона исломий гоялар мумтоз адабиётнинг барча вакиллари ижодида турли шакл ва шамойилларда ифодалаб келинган. Нусратулло Атоулло ўгли Жумахўжа таъкидлашича: «...Бобораҳим Машраб лирикасида дарвешлик ва қаландарлик руҳи устуналик қилади».¹

Машраб лирик қаҳрамони руҳиятига тобора кириб борилса, бу фикр ҳақиқатга яқин эканига ишонч ҳосил қилинади.

Биз «Руҳи равоним» достонига муносабат билдириш асносида асосан Машрабнинг шу хусусиятига аҳамият беришга ҳаракат қилдик. Бу уринда Муҳаммад Алининг «Машраб» ҳамда Тулан Низомнинг «Руҳи равоним» достонларининг айрим томонлари-га тўхталиш билан чегараланамиз.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Тулан Низомнинг Машраб мавзуига такрор қўл уришнинг сабабларидан бири тарихий шахс Машрабга яқин бўлган бадий тимсол яратишдир. Машраб ҳақидаги ёзма ва оғзаки манбаларга таянган ҳолда худди Муҳаммад Али каби у ҳам Машраб номи билан боғлиқ латифаларга ижодий ёндошиб, асар сюжетига олиб киради. Албатта, ҳар иккала ижодкорнинг латифаларга мурожаат қилишдан мақсадлари асарда юмор ҳиссини кучайтириш ёки бўлмаса (у Афанди каби) халқ орасида донг чиқарган, деган даъвои тасдиқлаш эмас, балки оғзаки ижод намуналари воситасида тарихий ҳақиқатни бадий ҳақиқатга айлантиришдир.

Аммо Т. Низом М. Алидан фарқли улуроқ, Руҳ манзиллари сари интилаётган қалб фарёдларини бериш воситасида тарихнинг маҳзун қиёфаларини чизмоқчи бўлади. Мана шу мақсадда бўлса керак, асарда кечинмалар тасвирига кенг ўрин берилган.

Муҳаммад Али ҳам Машраб ҳаёти билан боғлиқ бир қатор драматизмга бой лавҳаларни киритиш билан унинг қалб ҳурлиги йўлидаги фидойиликларини курсатмоқчи бўлади. Муаллиф Ҳаққа интилаётган чинакам ошиқ табиатиға хос қирралар тасвирида ҳамма нарса инсон учун, Инсон барча жонзотлардан ўзининг ақлу тафаккури ила устун, деган гоядан келиб чиқиб масалаға ёндошади. Бу нарса Машрабнинг пир билан баҳсида кўринади: «Дегайман, бошимға келса ҳам ўлим, Севдим, пир, худонинг ожиза қулин!» дейди Машраб.

Муҳаммад Али достонидаги Пир Машрабнинг ошиқлик йўлидаги хатти-ҳаракатларига тўғри баҳо беришға ожизлик қилади. Унинг: «Ғуноҳ! Қолмабди ҳеч гапларингда туз! Йўқол даргоҳимдан, даҳрий, шарманда! Яхшилик ёқмаган ношукр банда!» деган сўзлари Машраб фикрларига жавоб эмас, балки жаҳолат кишисининг фикридир. Муҳаммад Али Пир образини тасвирлашда совет сиёсати ўргатганидек, диндорлар жоҳил бўлади, деган қарашға амал қилди. Шунинг учун ҳам бу образда бутун бир оммани ортидан етаклаб юрган, улар қалбига гояларини сингдира олган шахс табиати йўқолган. Кучлар ўртасидаги тенгсизлик ҳар иккала образға хос томонларни атрофлича тасвирлаш имкониятларини чегаралаб қўйган.

Тулан Низом масаланинг бу томонига алоҳида аҳамият беради. «Руҳи равоним» марказидаги Машраб мутасаввуф шахс сифатида талқин этиладики, бу тарихий шахс Машрабға яқин келади. Ундаги дарвешона, риңдона табиат бадий далиллашға ҳаракат қилинади.

Машрабни мажнунона ҳолатларға солиб қўйган куч унинг Ҳаққа бўлган ишқидир. Тулан Низом кўпроқ булажак шоир табиатида уйғонаётган исёнларни тасвирлар экан, шоир ва табиат масалаларига алоҳида аҳамият беради. Бошқача айтганда, Машрабни кундалик турмуш ташвишларидан узини балаңд тутган Руҳ кишиси сифатида тасвирлайди. Шунинг учун ҳам унинг айрим хатти-ҳаракатлари нафс бандаларига эриш туюлади. Уни телбаға чиқаради. «Аллоҳ муҳаббати қалбида чироқ» ёққан қалбнинг нолишлари-ю таннинг ҳаракатларида қандайдир илоҳий куч борлиги асарда босқичма-босқич далиллаб борилади.

Қалбини қийнаётган сўроқларға инсонлардан жавоб ололмаган Шоирнинг табиатға илтижо ва ёлборишлари тасвириға бағишланган ўринларни достонға алоҳида руҳ бағишлаган лавҳалар, деса бўлади.

*Тонг ёришмай чиқиб кетди уйдан у ёлғиз,
Кенглик сари интилади, келади гиз-гиз...*

¹ Нусратулло Атоулло ўгли Жумахўжа. Миллий мустақиллик мафкуриси ва адабий мерос. «Ўзбек тили ва адабиёти». 1998, 1-сон, 6-бет.

*Тог эчкиси каби қочар кўзлардан нари,
Дараларда, жарликларда кезар сар-сари.
Сочин усиқ, усти-боши йиртиқ, бир аҳвол,
Кўзларида пориллайди сунгги йўқ хаёл.
Оғзи тўла утли газал, тилида нола,
Юрагида буюк бир дард, бечора бола —
Неча ҳафта шундоқ юрар, оёқларига
Тикан тўди, садо кирмас қулоқларига.
Жуда севар сокин чўлни, тилсиз саҳрони,
У излайди қайгу билмас бедард дунёни.¹*

Бу ўринда гапни сунгги сатрдан бошлаш ўринлидек туюлади. Муаллиф таъкидлаганидек, у «Бедард дунёни» излаш билан андармон эмас, дунё дардларига малҳам топишдек эзгу армонлар етагида интилаётган инсон. Юқоридаги сатрларда мана шу мақсад кишисининг ҳолатлари чизилади. Фақат «дунё»нинг сифатловчиси «бедард» сўзи бу ерда ўринсиз қўлланилган.

Достоннинг таъсирли чиққан уринлари сифатида Машрабнинг онаси ва синглисига бўлган муҳаббати тасвирига багишланган лавҳаларни эслаш мумкин. Муаллиф изсиз йўқолган ўгли ҳажрида куяётган Она руҳиятидаги силкинишларни чизар экан, руҳий тасвирга кенг ўрин беради. Шоир яратган Эгам васлига интилган қалб ёруғ дунёдан тамоман узилганини, Руҳ кишисига айланганини шундай тасвирлайди:

*Неча кун довдираб саҳро йўлида,
Углин кўрди. Узун тасбеҳ қўлида,
Ёлғиз ўлтирибди, пичирлаб лаби,
Ўзлигин йўқотган ул Мажнун каби.*

Ҳаққа интилаётган қалб Руҳ каби енгил бўлмоғи учун унинг тану жони пок, яъни, она фарзандни ҳалол кўкрак сути билан боққан бўлиши керак. Муаллиф комиллик сари интилаётган шахс табиатига хос ана шундай нозик нуқталарга эътиборни қаратиб. Она табиатидаги поклик, ҳалоллик сифатларини далилловчи узум воқеасини асар тизимига олиб киради.

Достондаги таъсирли чиққан тимсолардан яна бири шу она — биби Салимадир. Муҳаммад Алининг «Машраб» достонида Она тимсолига кам аҳамият берилган. Аниқроғи, Машрабнинг Намангандан кетиши билан боғлиқ уринлар, она илтижолари асарда батафсил ифодасини топмаган. Тулан Низом эса аини шу ўринлар тасвирига диққатни қаратиб, асарга руҳият бахш эта олган.

Машрабнинг Намангандан кетиш сабабларини бадий асослаш мақсадида достонга шундай суҳбат киритилади:

*Насиҳат, уғитлар сели ёғилди,
Гуё бунда бошқа Машраб тугилди.*

*— Буца қол, қўй, кетма, буца ризқинг е,
Кўз очган маконинг — бу тупроқни де.*

*Устод Мулла Бозор деди олмай тин:
— Алҳамдуллоҳи раббил оламни,*

*Опангни сира ҳам энди ташилама,
Хизматин адо эт, кўзин ёшлама.*

*Анога меҳнат бу — фарзу вожибдур,
Ғанимат бил уни, бир кун гойибдур.*

*Машраб ҳунграб деди: — Эй азиз устод,
Аллоҳ карамлари руҳим ичра ёд.*

Мутасаввуф Машраб учун тан эмас, руҳ муқаддасдир. Унинг назарида, онани, юртни ташлаб кетаётгани йўқ, балки қалбига жо айлаб, ўзи билан бирга олиб кетяпти.

¹ Тулан Низом. Сайланма. «Шарқ» НМК бош таҳририяти, Тошкент, 1998 й., 252-б.

Шу уринда муаллиф қаҳрамони оламига янада чуқурроқ кириш мақсадида, унинг сатрларидан келтиради ва Шоир қалбидаги олам уфқлари анча кенг эканини далиллайди:

*Дашту саҳрою биёбонларни излаб сарбасар,
Топмади ҳаргиз бу Машраб ўз вужудини хабар,
Бир назар қилсангки роҳат топқуси жону таним.*

Юқорида айтилганлардан шундай хулосага келиш мумкинки, «Руҳи равоним» марказида турган Машраб аввалги асарлардан (жумладан, Муҳаммад Алининг «Машраб» достонидаги) шоир образидан фарқ қилади.

Машраб «умумшеъриятида илоҳий ишқ моҳиятини поэтик талқин этади» (И. Ҳаққул). Ижодига хос бундай хусусият аввало унинг шахсиятида зуҳур топади. Шахс табиатига хос бўлган етакчи хусусият, шубҳасиз, унинг ижодида ифодасини топади.

Машраб шеърияти марказида турган «мен» ўзининг асосий хусусиятлари билан шоир табиатига яқин келади, деган хулосага борган Тулан Низом «Руҳи равоним» қаҳрамонини яратар экан, тасаввуфона ислом ҳаволаридан нафас олган шахс характери тасвирига кўпроқ аҳамият беради. Кўз олдимизда ўткинчи сийёсатнинг турфа рангларида холи бўлган тарихий шахс — Машраб тимсоли гавдаланади.

Раъно Содиқова,

Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт
институтининг илмий тадқиқотчиси.

ТИЛНИНГ СУЯГИ ЙЎҚ

*«Сен барибир муқаддасан, муқаддас аёл!» — куйлайди хонанда.
«Барибир» сўзи ортиқча. Нега «барибир»?!*

* * *

*«Манзилимизни яна қайтарамиз» — дейди диктор.
Манзилни қайтариб бўлар эканми?!*

* * *

*«Энг яхши сўз азиз болангизда» — деган ёзув бор метрода.
Тилгинангдан ўргилай!*

* * *

*«У аёлнинг олдига яқинлашди» (газетадан).
Бу нима дегани?! «Олдига борди» ёки «унга яқинлашди» эмасми?!*

* * *

*Касалхонада бўлим мудираси бемордан сўрайди:
— Олдин ҳам менда ётганмисиз?!
Куласанми, куясанми...*

* * *

*«Сен бўлмасанг, ерда гиёҳ кўкармас» (қўшиқдан).
Наузамбиллоҳ! Бошқа нима дейиш мумкин?!*

ЗАМОНДОШ

Абдусамад Тўйчиев

ЖАДИД ҚАҲРАМОННИНГ НАСРГА КИРИБ КЕЛИШИ

Йигирманчи аср бошларида Ўрта Осиё, Кавказ, Кавказортида, Қозон ва Қримда кўплаб зиёлилар Чор Россиясининг истибдоди туфайли қоқоқ аҳволга тушиб қолган, халқнинг ижтимоий-маданий турмуши, онги савиясини кўтариб, тараққий эттириш мақсадида жуда катта маърифатчилик ишлари олиб борилган эди. Миллий-озодлик курашининг кучайиши боис Туркистон халқларининг миллий уйғониш даври ҳам ана шу давр воқеаларига тўғри келади.

Ўрта Осиёдаги янги тарихий вазият тақозо этган маърифатпарварлик ҳаракатлари секин-аста ялпи жади́дчилик ҳаракатига айланган эди. Маърифатчилик ҳаракатининг илди́злари эса, бир томондан, Шарқнинг азалдан маърифатга ташна бўлган қатлами зиёли кишиларнинг оилавий анъаналарига, иккинчи томондан эса, мустамлакачилик кишанларидан озод бўлишнинг бирдан-бир йўли илм-маърифат деб билган кишилар тафаккурига боғланади.

Жади́дчилик XIX аср охири ва XX аср бошларида Туркистон халқларининг турмуш тарзи ва тарихий қадриятларининг шаклланиш жараёнини ўзида жам эта олган амалий куч сифатида майдонга келди.

Тарихдан бизга маълумки, бу даврда ўлка халқлари жаҳон тараққиётидан анча орқада қолиб кетган эдилар. Туркистон халқларининг ижтимоий-маданий турмуши, онги-савияси ачинарли бир аҳволда бўлиб, турмушнинг ҳамма соҳалари ривожланишдан секинлаб, қоқоқликка юз тутга бошлаганди.

Жади́дчилик ҳаракатининг намоёндалари ҳисобланмиш зиёлилар бу борада Европача усулдаги театр тўғарақлари туздилар, турли газета ва журналлар чиқардилар. Театр томошалари ва матбуотдан тушган маблағларга дунёвий илмни ўргатадиган «усули жади́д», яъни, янгича, илғор усулдаги мактаблар очдилар.

Жади́дларнинг мактаблар очишдан мақсади, халқ оммасини саводхон қилиш ва айни пайтда янгиланаётган замоннинг муносиб фарзандларини тарбиялаш эди.

Жаҳолатнинг илди́зини илмсизликда деб билиб, жаҳолат қурбони бўлаётган туркий халқлар фарзандларини илмли қилиш эди. Бу ҳақда маърифатчи аллома Алихонтўра Соғуний: «онги очилмаган, билимсиз миллат ўз душманлари олдида қўшхонага ҳайдалмоқда бўлган бир тўп ҳайвондан ҳеч қандай айирмаси йўқдир. Инсоннинг ўзига энг яқин ҳалоқатнинг душмани онгсизлик, илмсизликдир. Шунга кўра, Аллоҳ таоло Қуръоннинг биринчи сурасини «ўқиш, билдириш, ёзиш ва қалам билан бошланмиш эди», — деб ёзганда нақадар ҳақ эди.

Жади́дчилик Туркистон халқларига маърифат, тенглик, озодлик деган тушунчаларни олиб кирди. Улар «Тилда, фикрда, ишда бирлик» (Исмоилбек Фаспирали) шиори остида ҳаракат қилдилар. Оғир бир шароитда Бухоро ва Туркистон аҳолисини ўқимишли, саводли қилиб, ижтимоий-сиёсий ҳаётида ўзгариш ясашга ҳаракат этдилар.

Жади́дчилик ҳаракати аввал-бошдан мавжуд китобларга ислоҳ киритишигина талаб қилиб чиққан бўлса, кейинчалик маориф тизимини бутунлай янгилаш шиорини илгари сурди. Сўнграқ эса, Туркистон ўлкасидаги бу ҳаракат маданий-маърифий йўналиш билан бир қаторда сиёсий ва маъмурий ислоҳотлар ўтказиш талаби билан чиқди.

Улар ўз мактабларида маҳаллий миллат фарзандларидан етук олимлар, саноат ва қишлоқ хўжалиги соҳаларининг билимдон мутахассислари, маданият арбоблари етишиб, юртни обод, Ватанни озод, фаровон этишларини орзу қилдилар ва шу йўлда фидойилик кўрсатдилар. Марказий Осиёда бу ҳаракатнинг марказлари Бухоро, Самарқанд, Қўқон, Андижон, Тошкент шаҳарлари бўлди.

«Янгичи»лар «Қадимчи»ларга қарши ўлароқ миллий-озодлик ҳаракатини ривож-лантиришда каттагина роль ўйнадилар. Кейинчалик 1917 йил ноябрида эълон қилинган «Туркистон мухторияти»нинг асосчилари ҳам ўша «янгича» — жадиждчилар эдилар:

Жадиждчиликка маҳаллий ҳокимият вакиллари ҳам қарши эдилар. Бу ҳақда Абдулла Авлоний ёзади: «Муллалар «жадиждчи»ларни «мунофиқ», «муфсид», «Зиндик», «дахрий» сўзлари билан халқ орасида ёмонотлиқ қила бошладилар. Ва буларнинг қилган бу ҳаракатлари бизнинг-да қонимизни қайнатуб, бойларнинг ёнига муллаларни ҳам қўшуб, муллаларга қарши «жадиждчи»ларнинг ҳам душманлик-лари орта борди».¹

Жадиждчилик ҳаракати 1917 йилги Октябр тўнтариши тарафдорлари бўлган большевиклар билан ҳам келиша олмади. Чунки шўролар Туркистон халқларига ваъда қилган эркинлик, озодлик, тенглик ва мустақиллик ҳуқуқларини бермадилар.

Большевиклар ҳуқумати жадиждчилик ҳаракати вакилларини «босмачилар» тамғаси остида йўқотишга ҳаракат қилиб, уларни «миллатчи» сифатида қораладилар. Мана шундай тўсиқлар сабабли жадиждчилик шўро даврида 1920—22, 1929—30, 1937—38 йилларда бир неча марта қатағонга учради. Уларнинг миллатпарварлик, ватанпарварлик орзулари саробга айланди, «фуқаропарвар» шўролар томонидан куртаклигидаёқ поймол қилинди.

Мустақиллик шарофати туфайли миллий адабиётимизнинг кечаги ва бугунги тараққиёт йўлини янгича нуқтаи-назардан баҳолаш имкони туғидади. XX аср тонготиридаги жадижд адабиёти Маҳмудхўжа Бехбудий ва Мунаввар Қори, Абдулла Авлоний ва Абдулла Қодирий, Фитрат ва Чўлпон, Ҳамза ва Айний сингари улуғ ёзувчиларни етказиб бергани жуда холис айтилмоқда.

Жадиждчилик ғояларини тиклаш ва холис илмий баҳо бериш учун эса, адабиётнинг ўзидан ўзгариш ва янгиланиш ҳам талаб этилади.

Жадиждчилик асида миллатнинг миллий кўтарилиши эди. Жадиждчиларнинг ўзлари бу қарашларини турли бадиий асарлари қатида ифода этдилар. Натижада адабиётга жадижд образи кириб келди. Давр тазйиқи бу янги қаҳрамон сифатларини тўла очиб беришга имкон бермаган бўлса ҳам, жадиждчилик иккинчи даражали персонажлар ёки ёрдамчи образлар воситасида бадиий таҳлил объектига айланди. Бу энг аввало, жадиждчи адиблар ижодида кўзга ташланди. Жадижд ижодкорлари ўз асарларида маърифатчилик ғояларини тарғиб қилиб, ижтимоий шарт-шароитни ойнадек акс эттирдилар, бу ҳақда Чўлпон шундай ёзади: «Ҳеч тўхтамасдан ҳаракат қилиб турган вужудимизга, танимизга сўв, ҳаво нақадар зарур бўлса, мана шундай ҳар хил қора кирлар ила хираланган руҳимиз учун шул қадар адабиёт керакдир».²

Ўзбек адабиётида жадиждлар образи, аввало, ижтимоий ҳаёт тақозоси ва эҳтиёжи туфайли содир бўлди. Тарихий шароит, ижтимоий воқелик жадижд қаҳрамонларнинг ҳам «мақсад ва вазифалари»ни белгилади.

«Янгичилик» ёрдамида омма «жакриётдан (Анбар Отин) онгли ҳаракатга, оломондан халққа ўсиб чиқди, бирлашди, маънан мустаҳкамланди. Улар ёрдамисиз жамият ҳаётида, халқ аҳволида жиддий сифат ўзгаришлари руҳий инқилоблар юз бериши амри маҳол.

Мана шу ҳақиқатни биринчи бўлиб англаган ва уни ўз ҳаракатида дастуруламал қилиб олган Бехбудий, Ҳамза, Фитрат, Чўлпон каби ижодкорларимиз бадиий адабиётга жадижд образини олиб киришда карвонбошилиқ қилдилар.

Халққа ўз ҳаётини кўрсатиш орқали унинг кўзини очиш жадижд адабиётининг мақсади эди. Бу билан жадижд адабиёти ҳаётга яқинлашди ва тарбия воситасини бажарди. Бундай хусусиятлар Фитрат, Ҳамза, Чўлпон каби ижодкорларимиз асарларида ўз аксини топди.

Бу ижодкорларимиз драматик асарлари билан бирга насрий асарларига ҳам биринчилардан бўлиб жадижд образини олиб кирдилар. Жумладан, Марказий Осие адабиётида насрга илк бор жадижд образини олиб кирган адиб Абдурауф Фитрат ҳисобланади. У ўзининг форс тилида ёзган «Мунозара» қиссасида қуйидаги қатор масалаларни илгари суради.

Энг аввало, Бухорода содир бўлаётган маориф тизими изчил кузатилиб жадижд образи орқали таҳлил қилинди.

Жадиждчилик ва қадимчилик ўртасидаги ихтилофлар қаттиқ танқид остига олинди. Уларнинг бир-бирларига душманлиги Ватанни парчалаб ташлашга олиб келиши муросасиз равишда айtilди.

Хор ва харобланишнинг асосий сабаби мусулмонлик эмас, балки ўша маънисиз ихтилофдан экани таъкидланди.

Асардаги жадижд образи — Фаранги муаллифнинг ўзи бўлиб, у ўлкадаги мустамлакачилик ва жаҳолатга кескин қарши чиққан янги қаҳрамон эди.

¹ Бу ҳақда қаранг: Қосимов Б. Жадиждчилик // Миллий уйғониш — Т. Университет, 1993—Б. 15.

² Чўлпон А. Адабиёт надур? Т., Чўлпон нашриёти, 1994, — 36.

Фаранги: «Худди шу ўринда, мен айтаман ва бутун ислом олами ҳам айтмоқдадирки, бу мактаб болаларингизни кофир қилмайди, балки ватанпарвар, баодоб комил муслмон қилади».¹

Бу асар улуг юнон файласуфи Афлотун асарлари услубида, яъни суҳбат-баҳс тарзида ёзилган. Баҳс Фаранги ва Мударрис ўртасида бўлиб, халқнинг аянчли илатлари очиб ташланади.

Ана шундай жаҳид образига дастлабки чизгилар Чўлпон ижодида ҳам кўринади. Жаҳид адабиётининг ёрқин намоёндаларидан бири Чўлпон ўз ижодини публицистик мақолалар эълон қилишдан бошлаган бўлса-да, бутун умр шоир бўлиб қолди. Аммо унинг поэтик мероси насрий асарларда ҳам барқ уриб турди. У «янги адабиёт қандай бўлмоғи лозим?» деган саволни биринчилардан бўлиб ўртага ташлаган ва унга баҳоли қудрат жавоб беришга интилган эди. Унинг дастлабки насрий асари ҳисобланмиш «Дўхтур Муҳаммадёр» ҳикоясида жаҳид образига чизгилар берилди. Шунинг учун унинг насрий ижодида «Дўхтур Муҳаммадёр» ҳикояси алоҳида мавқега эга.

Бу ҳикоя ўзбек маърифатчилик адабиётида ҳам ўзига хос ўрин тутди. Тўғри, у хаёлий ҳикоя. Бошланғичда «Туркистоннинг қоронгу бир гўшасида «...номлик уездни(й) шаҳарда» деган сўзларга дуч келамиз. Муаллиф сарлавҳа остидаёқ «хаёлий» деб таъриф беради.

Аммо ҳикояда адибнинг Туркистон тақдири ҳақида куйиб-ёниб ўйлаши, халқни жаҳолат ботқоғидан, нодонлик исканжасидан қутқарувчи самарали омилни излаши аҳамиятлидир. Ҳикоянинг бош қаҳрамони егимликда ўсган Муҳаммадёрдир. У отасининг ўлимидан таъсирланади ва унинг душмани жаҳолат эканлигини тушуниб етади. «Ва жаҳолат ила чиндан олишмоққа қарор қилади. Жаҳолат ила олишмоқнинг қуроли (асбоби)ни эса отаси айтиб кетган эди. Яъни, жаҳолатга қарши тўп, милтиқ, тўппонча, ханжар, ўқ-дори эмас, ёлғуз «ўқи-ўқи-ўқи» сўзларидир!»².

Чўлпон ҳикояда реал муҳит фониди идеал қаҳрамонни — ўқувчи ибрат олиши лозим бўлган фаол шахсни гавдалантиради. Муҳаммадёр эзилибгина яшамайди. У орзуларини рўёбга чиқариш мақсадида ҳаракат қилади. У қийинчилик билан илм эгаллайди. Эл орасида «доктор, ходими миллат» дея эъзоз топади. Муҳаммадёр отасининг айтганини қилади.

Албатта, бу гоёлар айнан ёзувчиникидир. Улар Муҳаммадёр тилидан ифодаланади. Аммо булар шунчаки Чўлпоннинг орзулари эди, холос. Шунинг учун ҳам улар ўлка шароитида ҳам хаёлигича қолиб кетаверади. Ўлка ҳаётидаги жамики илатлар иддизини жаҳолатда деб билган ёзувчи ўт тўрт ёшли қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини, ҳатти-ҳаракатларини ўзининг қарашларига мослаб тасвирлайди. Бу билан адиб «Дўхтур Муҳаммадёр» ҳикоясида ибратли қаҳрамон яратади.

Миллий уйғониш ўзбек адабиётида ибратли қаҳрамон яратган ижодкорлардан яна бири Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийдир. У ўзининг «Янги саодат — ёхуд миллий роман» асарида ўзбек халқининг аянчли ҳолатини тасвирлайди. Асар сарлавҳаси биланоқ саодат «янгичилилик»да эканини англатмоқчи бўлади, яъни жаҳидчилик саодат калити эканини сарлавҳага чиқарган. «Янги» сўзи орқали жаҳидчилик гоёси саодатга элтувчи янгилик эканини уқтиради.

Асардаги марказий образлардан бири Олимжон, ёзувчи мақсадининг ифодачиси-дир. У илм-маърифатдан маҳрум қолган, жаҳолат қурбони бўлган отаси Абдулқаҳҳорни тубан йўлдан қайтаради. Олимжон оқила онаси Марямнинг яхши тарбияси туфайли ўқимишли бўлади. Оиласида йўқолган давлатнинг Олимжон орқали қўлга келишига ишониб, уни мактабга берадилар. Олимжон «усули жаҳид» мактабида тарбия олади, шу мактаб орқали саодатга эришади.

«Олимжон саъй ва ижтиҳод орқасида ўқиб, илм-маърифат шароитидан бутун фақр ва асорат, зили разолат зулматида қолгон ота-онасига иккинчи бир қандай Янги саодат кўёшларин келтуруб, қора бахтларни ёрутди. Булар ҳаммасига сабаб илм-маърифат шарофатидир»³.

Юқоридаги мулоҳазалардан шундай хулоса қилиш мумкинки, жаҳидчилик қисқа умр кўрди. Бироқ шу қисқагина давр катта бир халқнинг миллат сифатида шаклланишида, эстетик диди камол топишида катта роль ўйнади. Жумладан, насрий асарларга илк жаҳид образини олиб кириш ҳам мана шу даврдан бошланди. Жаҳид ижодкорларининг кенг оммага мўлжалланган ташвиқий характердаги ва маърифий руҳдаги асарлари шу даврда яратилди. Жаҳид ижодкорларининг халқ онгини, тафаккурини янгилашдаги эзгу мақсадлари, саъй-ҳаракатлари чин маънода жаҳид насрида ҳам ўз аксини топди.

¹ Фитрат А. Мунозара // Шарқ юлдузи, 1997—1-сон. Б. 141. Форс тилидан Ҳ. Болтабоев таржимаси.

² Чўлпон А. Дўхтур Муҳаммадёр // Шарқ юлдузи. 1992 й, 1-сон.

³ Ниёзий Ҳ. Ҳ. Янги Саодат М. А. Т. Беш томлик II том, Т., Фан, 1989, Б-127.

ЭРТАКДА ҚЎШИҚ

Хоразм халқ эртақларининг ўзига хос хусусиятларидан бири матнда қўшиқларнинг кенг қўлланилиши ҳисобланади. Эртақ ва қўшиқ муносабати масалаларини биринчилардан бўлиб ўрганган Т. Жалоловнинг аниқлашича, «эртақларда ишлатилган қўшиқларнинг маъно-мазмунини эртақ сюжетига бўйсундирилган, ифодаланаётган воқеа мазмунига тобе бўлади. Қўшиқлар бир мотивдан иккинчисига кўчиб юриш характерига эга эмас».¹

Т. Жалолов эртақлардаги қўшиқлар «характерлар орасидаги муносабатларни диалог (лапар) формасида баён этиш учун қўлланилади», деб тушунтиради. Ҳақиқатан ҳам, Хоразм эртақларида қўшиқларнинг диалог тарзида берилиши ҳолати мавжуд.

«Олтин бешик» эртагида опасининг гапига кирмасдан таъқиқланган ҳовуздан сув ичган қизча кийикка айланиб қолади. Сингил чашма бўйида ўтлаб юрибди, опаси бир тошнинг устида боши қотиб, қайғуга ботиб, майда тошларни чашмага отиб, мунгли-мунгли қўшиқлар айтиб ўтирибди.

Бу ўринда эртақ қаҳрамони ўзининг мунгли ҳолатига монанд қўшиқлар айтганлиги баён қилинса-да, қўшиқнинг матни келтирилмайди.

Эртақда тасвирланишича катта тош ёрилиб, қиз унинг ичига кириб ғойиб бўлибди. Укаси қидириб бориб қараса, ҳалиги опаси ўтирган тошнинг орасидан бир тутам соч чиқиб турган экан. «Опамни тош ютибди», деб яна қаттиқроқ йиғлабди, куйиниб:

*Очил, очил тош-ей,
Мен сенга йўлдош-ей.
Бир опам бор, кўрайин,
Дийдорига тўйин.
Очилгайсан, очил,
Очилсанг ҳам очил,
Очилмасанг ҳам очил,
Очил, дейман очил, —*

деб қўшиқ айтиб, тошни тирмалаб йиғлайверибди. Бирдан тошнинг ичидан опасининг:

*Очил, тошим, очил,
Очилсанг ҳам очил.
Дешонда бир синглим бор.
Дийдорина этма зор.
Мен укамни кўрайин,
Дийдорига тўйин, —*

деб айтаётган қўшиғининг овози келибди. Бу вақт бирдан тош тасирлаб ёрилиб кетибди-да, опаси тошнинг орасидан чиқиб келибди.

Аввало, юқоридаги парчада қайд қилинган «бир тутам соч» деталини изоҳлаб ўтайлик. «Бир тутам соч» тош орасидан чиқиб туриши — қаҳрамоннинг шу тош ичига кириб кетганлигини билдирувчи нишона. Излаётганлар ана шу белги орқали қаҳра-

¹ Т. Жалолов. Ўзбек фольклорига жанрлараро муносабат. Тошкент. Фан. 1979, 133—134-бет.

монни топадилар. Файритабий равишда ғойиб бўлган қизнинг сочи кўришиб қолиши Хоразм фольклорига хос мотив бўлиб, афсоналарда ҳам учрайди. Масалан, «Етти қиз» топонимик афсонасида душман кўлига тушишни хоҳламаган бокира қизлар сирли ҳолатда ёрилган ерга кириб, ғойиб бўладилар. Уларнинг ер юзида қолган сочлари юлғунга айланади.

Тош ёки ер орасига кириб ғойиб бўлган қаҳрамоннинг сочи ташқарида қолиши қоннинг сочда мавжудлиги ҳақидаги анимистик мифларга боғлиқ мотивдир. Энди тош ичида турган қаҳрамон — опа билан кийикка айланган сингил (ука)нинг лапарни тарзида берилган кўшиқнинг бадий хусусиятларига назар ташлайлик. Қўшиқ сеҳрли мўъжизага сабаб бўлган тошга мурожаат сифатида айтилган. Ука — кийикнинг шеърӣ мурожаати саккиз мисрадан иборат бўлиб, олти ва етти ҳижоли бўғин тузилишига эга. Опанинг жавоб мурожаати эса олти мисрада баён этилган.

Қўшиқда бир-бирини кўришга зор бўлган опа-сингилнинг мунгли ноласи, дийдор кўришиш умидида мўъжиза рӯй бериши — «Тошнинг очилиши»ни илтижо қилишда ифодаланган.

Бу кўшиқ маълум маънода сингилси гамида куйган қаҳрамон — опани ўз бағрига олган тошга сирли равишда таъсир ўтказишнинг магик-вербал воситаси вазифасини ҳам бажаради. Яъни, кўшиқда анъанавӣ тарзда такрорланиб келувчи «очил, очил, тош-ей», «очил, тошим, очил» мисралари ўзига мос магик формула ҳисобланади. Т. Жалолов «Олтин бешик» эртагида ишлатилган кўшиқлар сеҳрли-фантастик эртақлар талаби асосида жанрнинг бутун хусусиятларини ўзида ифода этиб, эртақда кўшиқлар қаҳрамонларининг ҳолати, лирик кечинмаларини жонли ифодалаб берганлигини тўғри қайд этади.

Кийик — қизнинг опаси подшога эрга теккач, кундоши уни ҳовузга итариб юбориб, сувга ғарқ қилади. Кейин «кийик гўшти егим келди» деган баҳонада кийик-қизни сўйдирмоқчи бўлади. Шундай қилиб эртақ воқеалари мураккаб, драматик ҳолатларга бой босқичга киради. Сўйилиши муқаррар бўлиб қолган кийик-қиз опаси чўкиб кетган ҳовуз бўйига бориб, ўз бошига тушган кўргуликни ифодалайди: ёвузлик кучлари қаршисида ожиз бўлган кийик-қизнинг бирдан-бир орзуси — жонажон опасининг дийдорига бир тўймоқдир:

*Пичоқларни қайрадилар,
Томоғимга тирадилар,
Ҳозир мени сўядилар,
Қайда бўлсанг, етиш тезроқ,
Нима десанг, шу бўлайин,
Опа, сендан ўргилайин.
Ўлмай туриб бир кўрайин,
Жоним опам, етиш тезроқ.*

Сингилсининг бу сўзини эшитган опа ҳовуз ичидан туриб, ўз дардини баён қилади:

*Ўзим ғарё ичинда,
Сочим ғарё тошинда,
Олтин бешик бошимда,
Ҳасан-Ҳусан қошимда.
Жон укажон, ишғлама,
Юрак-бағрим доғлама,
Ўламан, деб чоғлама,
Тез поччангга хабар бер.*

Опа кўшиғидаги эпик хабар эртақ сюжетида мотивлаштирувчи бадий восита вазифасини бажаради. Чунки ана шу эпик хабар қаҳрамон тақдирида ўзига хос ечимга асос бўлади: опа-сингил кўшиқ айтаётганида, ҳовуз бўйида подшонинг вазири дам олиб турган экан. Дарҳол бу хабарни ўз ҳукмдорига етказилади. Подшо эса одамларини йиғиб, ҳовуз сувини қуритади ва хотини билан болаларини қутқаради. Демак, эртақда қўлланилган кўшиқлар фольклор асари бадий қурилишида маълум маънода композицияни шакллантирувчи поэтик детал вазифасини бажаради.

«Севги дориси» эртагида ҳам¹ кўшиқ айтишув бадий шаклда келтирилади.

Дармон деган табиб тоғдан гиёҳ териб келаётганида йўлда паранжи ёпинган бир қизни учратибди. У қизнинг юзини кўрмоқчи бўлиб:

*Зулфингга боғла мени,
Бўй-бастингдан ўтагур,
Юздан кўтар паргани,
Рухсоринг беркитагур, — дебгу.*

¹ Адабиёт институти фольклор архиви. Инв. № 1638/158.

Шунда қиз тўхтаб, юзидан чачвонини кўтарибди-да:

*Сочимга ҳавас қилма,
Жон офати балогур,
Юзимга кўп тикилма,
Юрагингни ологур, — гебди.*

Қизнинг тўлинойдек юзи, жоду кўзлари Дармоннинг юрак-бағрини эзиб юборибди. Эс-ҳушини йўқотган йигит:

*Паримисан, хурмисан,
Барча дилхуш отагур,
Дармонни танирмусен,
Сени деб не айгур?*

— деб пичирлабди.

Унга жавобан қиз ҳам:

*Шодмонмен, эшитганмен,
Амалинг беҳатогур,
Севиб қолган бўлма сен,
Табиб топмас давогур, —*

дебди.

«Севги дориси» эртагида келтирилган тўртликлар халқ кўшиқларининг анъанавий бадий қурилиш турларидан бири — етти ҳижоли, икки туроқли тартибга эга. Маълумки, бундай кўшиқлар билдирилган фикр тингловчига тез етиб боради. Ритмик енгиллик эртақ сюжетига ҳам муסיқийлик бахш этган, воқеаларнинг бир маромда, раvon кечишини таъминлайди.

Бу эртақдаги лапар-қўшиқнинг қофияланиш таркиби ҳам ўзига хос. Тўртликларнинг барчаси бир хилда, яъни «а-б-а-б» тарзида қофияланган.

Фольклоршунос Ф. Райҳоновнинг таснифига қараганда, «ўзбек халқ шеърияти»да «қўшимчали қофия» ҳам алоҳида ўрин тутлади. Қўшимчанинг сўзда келиш ўрнига қараб, бундай қофиялар иккига бўлинади: а) олд қўшимчали қофия; б) сўнг қўшимчали қофия. Бунда маълум шеър мисраларида оҳангдош бўлиб келган сўзлар сўнг қўшимча оладилар.

«Севги дориси» эртаги матнида мавжуд бўлган тўртликларнинг барчасида сўнг қўшимчали қофия қўлланилган.

Бизнинг кузатишларимиз диалог эртақларда учрайдиган қўшиқларнинг ягона ва айна пайтад асосий бадий шакли эмаслигини кўрсатади. Қўшиқ эртақ персонажларидан фақат биттаси, яъни якка қаҳрамон тилидан баён қилиниши ҳолати ҳам кенг тарқалган. Тўпланган материаллар шундан далолат берадики, эртақ персонажнинг якка ижроси ёки монолог шаклида баён қилинган қўшиқлар эпик асар сюжет қурилишида куйидаги вазифаларда келар экан:

- 1) Эртақ мазмунининг шеърий шаклдаги бадий ифодаси.
- 2) Эпик рақиблар эътиборини чалғитиш ёки эпик вазиятни бўрттириш тасвирлаш воситаси.
- 3) Магик формула вазифасини бажарувчи шеърий текстлар.
- 4) Қўшиқ воситасида диний-эътиқодий тасаввурларни ифода этиш.
- 5) Эртақ қаҳрамони ўзи ҳақидаги маълумотни қўшиқ орқали баён қилиши.
- 6) Қаҳрамоннинг эпик сафарга чиқишига туртки вазифасини бажарувчи шеърий текст.
- 7) Эпик шартни бажариш билан боғлиқ ҳолда эртақ матнига киритилган қўшиқлар.

Юқорида таҳлил қилингани бўйича шундай хулоса чиқариш мумкин:

- 1) Бадий матнда қўшиқлардан фойдаланиш, яъни эртақ сюжети талқинида шеърий нутқ шакллариининг қўлланилиши Хоразм халқ эртақларига хос;
- 2) Шеърий парчалар эртақда тасвирланадиган эпик воқеликка кучли эмоционал рух, жўшқинлик бағишлаш, эпик баённинг таъсир кучини ошириш, образлар бадий қиёфаси ва функционал теранлигини тиниқлаштиришга хизмат қилади;
- 3) Хоразм халқ достончилигида насрий ва назмий қисмлардан иборат шаклан ихчам эпик асарлар (асосан, ишқий-романтик ва китобий достонлар)ни куйлаш анъанасининг устиворлиги эртақчиликда ҳам шундай ижрочилик усулининг шаклланишига сабаб бўлган. Эртақ матнида қўшиқлардан фойдаланиш достончиликнинг ёндош эпик ижрочилик шаклларига ижодий таъсири натижасида юзага келган ҳодисадир.

Жумабой Юсупов,
филология фанлари номзоди, доцент.

МЕРОС ВА КАДРИЯТ

Омон Мухтор. Алишер Навоий газалига мухаммас	3
Шукур Курбон. Шарқ Рафаэли	5
Хожи Садриддин Салим Бухорий. Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавий	116

2000 ЙИЛ — СОҒЛОМ АВЛОД ЙИЛИ

Баҳодир Махситов. Буюк мамлакатни соғлом миллат, соғлом авлод қуради	7
--	---

НАЗМ

Малика Мирзаева. Юлдузларнинг кўксига ёнар ҳавас	13
Исмоил Тўхтамишев. Кўзингда орзулар акс этмиш аён	19
Сирожибдин Саййид. Нон ва ном. Достон	29
Муслимбек Йўлдош. Музаллам айладинг бир сўз	73

НАСР

Сафар Барноев. Ҳикоялар	14
Хуршид Дўстмуҳаммад. Бозор. Роман	41
Нормурод Норқобилов. Қоялар ҳам йиғлайди. Қисса	77

БУЛОҚ КЎЗ ОЧДИ

Дилсўз. Шамолда учмоқни иштайди кўнги	75
---	----

ДУРДОНА

Мирзо Абдулқодир Бедил. Ҳар зарранинг аслинда қарор топди бир офтоб	113
---	-----

АДАБИЙ ТАНКИД

Омонулла Муталов. «Риёзуд давла» адиблар хусусида	122
Раъно Содиқова. Тарихий шахс талқини ва руҳий тасвир имкониятлари	150
Абдусамад Тўйчиев. Жаҳид қаҳрамоннинг насрга кириб келиши	154
Жумабой Юсупов. Эртақда кўшиқ	157

ЙИЛЛАР, ВОҚЕАЛАР, ҲУЖЖАТЛАР

Искандар Мусабеков. Таъқиб остида ўтган умр	125
---	-----

Безовчи расом **Р. Қўнғирова**

Мусаҳҳиҳ **М. Йўлдошева**

● Муаллифлар фикри тахририят фикри деб қабул қилинмасин. Тахририятга келган бир босма табоқча бўлган материаллар муаллифларга қайтарилмайди. ● Тахририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади. ● Ойнома матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани) бўйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг: Тошкент — 29, Буюк Турон кўчаси, 41. «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни. ● Обунага монёлик кўрсатилган ёки ойнома ўз вақтида етиб бормаган тақдирда Тошкент — 700000, Амир Темур тор кўчаси, 2. Жумҳурият матбуот тарқатиш марказига мурожаат қиласиз.

Теришга берилди 10.01. 2000 й. Босишга рухсат этилди 21.02.2000 й. Қоғоз формати 70x108^{1/16}. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма табоғи 10. Шартли босма табоғи 14. Шартли-рангли босма табоғи 14,7. Нашриёт ҳисоб табоғи 15,4. Адади 3.000 нусха. Буюртма № 4990.

ЧАКАНА САВДОДА БАҲОСИ КЕЛИШИЛГАН НАРҲДА
«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмаҳонаси,
700029, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.